

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І.МЕЧНИКОВА

Л. К. ВЕЛИТЧЕНКО, В. І. ПОДШИВАЛКІНА

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПСИХОЛОГІЇ**

Програмний конспективний довідник

ОДЕСА
СВД Черкасов
2009

ББК 88. 840; 88;53

УДК 159.370; 153.378

Рецензенти: доктор психологічних наук, професор Ж.П.Вірна.
Волинський державний університет імені Лесі Українки;
доктор психологічних наук, професор Т.П.Вісковатова.
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова;
доктор психологічних наук, професор В.У.Кузьменко.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова.

Друкується за рішенням вченої ради Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
(Протокол № 5 від 10 лютого 2009 р.)

Велитченко Л.К., Подшивалкіна В.І. Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 281 с.

Довідник укладено відповідно до розробленої авторами програми курсу. До його змісту залучено концептуальні поняття, які відтворюють загальну проблематику та стан сучасної методології психологічної науки. Довідник може стати у нагоді викладачам психології, студентам, магістрантам, аспірантам, докторантам.

ББК 88.840; 88.53

ISBN 978-966-8835-73-5 © Велитченко Л. К., Подшивалкіна В.І., 2009
ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Теорія як форма наукового знання	

1. Теорія як цілісна система знання.....	9
2. Теоретична модель істотних зв'язків як методологічний центр теорії.....	18
2. Теоретична модель психічного як предмет психології	
1. Розвиток уявлень про предмет психології.....	24
2. Напрями в сучасній зарубіжній психології.....	32
3. Відтворення моделі психічного в психологічних теоріях	
1. Теорії особистості.....	37
2. Структура особистості у вітчизняній психології.....	39
3. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології.....	41
4. Теорії темпераменту.....	45
5. Теорії характеру.....	47
4. Теорія пізнання	
1. Теорія пізнання і проблема природи знання.....	53
2. Теоретичне пізнання психічного.....	56
5. Методологія як система принципів наукового дослідження	
1. Поняття про методологію.....	60
2. Методологія. Історія питання.....	63
3. Методологія як спосіб досягнення і побудови наукового знання.....	67
6. Методологія та її роль у розвитку методів психології	
1. Поняття про метод.....	71
2. Процес становлення методології психології.....	73
3. Методи психології.....	75
4. Класифікація методологічного знання.....	81
5. Діалектика як вчення про найбільш загальні закономірності буття та пізнання.....	83
7. Категоріальний апарат та сучасні методологічні проблеми психології	
1. Поняття категорії.....	92
2. Категорії та поняття загальної психології.....	93
2. Психічні процеси, стани та властивості.....	100
8. Центральні методологічні проблеми сучасної психології	
1. Психофізична проблема.....	111
2. Проблема суб'єкта в методології психології.....	114
3. Проблема суб'єкта в контексті предмету психології.....	116
4. Проблема підходу в методології.....	118

Додатки

Додаток 1

1. Співвідношення повсякденного і наукового знання.....	128
---	-----

2. Структура психологічних теорій.....	129
3. Відмінності гуманітарного і природничо-наукового знання.....	130
4. Теоретичні концепти каузального і теологічного видів причинності.....	131

Додаток 2

1. Васильюк Ф. Е. От психологической практики к психотехнической теории	132
2. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методоло- гии и практики.....	141
3. Стёпин В.С. Теоретическое знание.....	152
4. Онучин А.Н. "Новая парадигма" в социальной психологии.....	174
5. Юревич А.В. Психология и методология.....	182
6. Юревич А.В. Методологические и теоретические проблемы пси- хологии. Структура психологических теорий.....	192
7. Юревич А.В. Интеграция психологии: утопия или реаль- ность?.....	201
8. Петренко В.Ф. Что есть истина? (Или наш ответ лорду Чемберле- ну).....	210
9. Вачков И.В. Нужна ли практическому психологу методология?.....	214
10. Леонтьев Д.А. Неклассический вектор в современной психоло- гии.....	217
11. Гусельцева М.С. Постнеклассическая рациональность в культур- ной психологии.....	229
12. Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза.....	236
13. Велитченко Л.К. Методологічна сутність категорії підходу у нау- ковому дослідженні.....	239
14. Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи пси- хологічного аналізу.....	246
15. Подшивалкина В.И. К вопросу о применении качественных мето- дов в социологии, или какой опыт мы изучаем.....	255
Варіанти загальних тестових завдань для самостійної робо- ти.....	261
Рекомендована література.....	275

Вступ

У даний час значно посилилася увага до професії психолога. Практично в кожному класичному та педагогічному університеті, а також в інших вищих навчальних закладах гуманітарного профілю здійснюється підготовка за цією спеціальністю. Ця підготовка реалізовується на основі учбових планів, що містять навчальні дисципліни, які не завжди забезпечені сучасними навчальними посібниками, що безпосередньо узгоджуються з вихідною установкою – підготовкою фахівців-психологів того чи іншого профілю.

Сказане відноситься також і до навчальних предметів «Методологічні і теоретичні проблеми сучасної психології» для студентів, що навчаються за фахом 6030100 «Філософія» і «Методологія і теорія психології» для студентів, що навчаються за фахом 6.030102 «Психологія». Зазначені предмети не забезпечені відповідними навчальними програмами, розробленими у вигляді державних навчальних програм і затверджених міністерством освіти і науки. Такі програми створюються у кожному ВНЗ окремо і, по суті справи, вони є продуктом, який відображає суто індивідуальне бачення призначення, суті і змісту цього курсу. Думається, що рішення проблеми зі створення навчальних програм і відповідних їм підручників, навчальних посібників, збірників завдань і практикумів є справою першорядної ваги. Їх створення дозволить сформувати дієвий дійсно державний стандарт навчання як окремому предмету, так і спеціальності в цілому.

На наш погляд, специфіка курсів «Методологічні і теоретичні проблеми сучасної психології», «Методологія і теорія психології» полягає в тому, що в них повинні бути відображені головні методологічні і теоретичні категорії. Ці категорії покликані бути базисом для створення майбутнім фахівцем вихідного теоретичного концепту, який дозволяє вирішувати професійні завдання методологічно і теоретично вірно.

Оскільки в зазначених курсах йдеться про сучасні тенденції і проблеми психології, остільки, природно, напрошується думка про необхідність постійного оновлення пунктів програми і змістовних аспектів підручників і навчальних посібників. Створення навчального посібника, а тим більш підручника – справа достатня трудомістка і пов'язана з великими витратами часу і не тільки. Тому виникає необхідність в виготовленні такого навчального посібника, в якому була б як стабільна основна частина, що складається із сталих категорій, так і частина, що змінюється, яка відображає нові тенденції в розвитку

психології, що, власне і розкриває суть «проблем сучасної психології», поданих в назві навчального курсу.

У зв'язку з викладеним ми поставили перед собою завдання скласти довідник, який за формою відповідав би програмі навчального курсу «Методологічні і теоретичні проблеми сучасної психології», а за змістом – довіднику, в якому були б зібрані поняття, що розкривають положення програми. Крім цього довідник слід було б доповнити текстами новітніх наукових публікацій, які у своїй сукупності відтворюють погляд учених-психологів на методологічні та теоретичні тенденції у сучасній психології.

Ідея створення такого довідника ґрунтувалася на наступних принципах.

Принцип програмності – в зміст довідника повинні бути включені поняття, що визначають зміст навчальної програми. Оскільки курс «Методологічні і теоретичні проблеми сучасної психології» більше за часовим обсягом «Методологічні і теоретичні проблеми сучасної психології» за курс «Методологія і теорія психології» для студентів, які навчаються за спеціальністю 6.030102 («Психологія»), оскільки його зміст формувався так, щоб його можна було б використовувати також і для занять зі студентами спеціальності 6.030100 «Філософія».

Принцип концептуальності – зміст програмного розділу і, отже, всього довідника слід було надати у вигляді послідовності словесних блоків (концептів). Концепти утворюють основу для створення користувачем (викладачем, студентом) власного тексту в ході підготовки до лекційних, практичних або самостійних занять.

Принцип суб'єктності – зміст довідника є вихідною основою для створення **власного** тексту за кожним концептом, системою концептів, питанням і темою в цілому шляхом перекладу теоретичних понять і положень на **власну систему значень і смислів**.

Принцип усвідомленості – повне володіння психологічним поняттям можливо тільки у тому випадку, коли воно є не просто об'єктом **мнемічної** діяльності, а включається в систему дій з **осмислення** матеріалу програмних тем;

Принцип візуалізації – смислова єдність (концепт) забезпечує візуалізацію змістовного простору даного програмного питання.

У даному довіднику виділені групи елементів, які мають схожі змістовні ознаки:

Поняття – категорії, терміни, поняття, позначення.

Явища – властивості, явища, факти, спостереження, твердження, опис об'єктів, механізмів тощо.

Відношення – співвідношення, теореми, закони, концепції, правила, гіпотези, теорії, моделі (фізичні і математичні), залежності (у тому числі аналітичні, графічні та логічні), структури тощо.

Алгоритми – алгоритми діяльності (у тому числі алгоритми розв'язування задач, доведення теорем, рівнянь тощо), послідовності дій, процедури, правила прийняття рішень, поведінки і таке інше.

Ці елементи відображені в тестових завданнях для самостійної роботи студентів.

Крім того тестові завдання дозволяють оцінювати рівень сформованості знань, зокрема:

- **ознайомчо-орієнтовний**

- *підрівень знайомств*, коли студент має загальне уявлення про той чи інший навчальний об'єкт, але не здатен відтворити інформацію щодо нього, сформулювати основні положення, визначити ознаки, що його характеризують;

- *підрівень репродукції*, коли студент здатний відтворювати (розповісти, пояснити) структуру системи знань щодо визначень, найбільш суттєвих ознак, принципів дії основних навчальних об'єктів чи інших характеристик явищ або систем явищ, які мають найбільше значення;

- **понятійно-аналітичний;**

- **продуктивно-синтетичний.**

Застосування даного довідника орієнтоване на його використання лектором на **лекціях** як **схема викладу** учбового матеріалу з відповідної теми та для самостійної роботи студентів.

Зміст конспективного довідника складається із наступної послідовності тем, які, на нашу думку, найбільш повно відображують загальну ідею курсу «Методологічні та теоретичні проблеми психології»: 1. *Теорія як форма наукового знання*. 2. *Теоретична модель психічного як предмет психологічної науки*. 3. *Відтворення моделі психічного в психологічних теоріях*. 4. *Теорія пізнання*. 5. *Методологія як система принципів наукового дослідження*. 6. *Методологія та її роль у розвитку методів психології*. 7. *Категоріальний апарат та сучасні методологічні проблеми психології*. 8. *Проблема суб'єкта як центральна методологічна проблема сучасної психології*.

У додатку подано текстовий матеріал із монографій та наукової періодики за наступними ключовими словами: *методологія пси-*

хології; специфіка психологічного знання; наукове та не наукове психологічне знання; парадигма; класична та постнекласична парадигми науки; проблема об'єктивності; теорія; структура психологічних учінь; метод та методика; категорії психології (віддзеркалення, свідомість, діяльність, особистість, спілкування); основні принципи психології (активність, розвиток, детермінізм, системність); психофізична та психофізіологічна проблеми. Підборка текстів необхідна для відтворення загальної методологічної картини у сучасній психологічній науці.

1. Теорія як форма наукового знання

1. Теорія як цілісна система знання

Знання. Зміст і характер нової системи знань. Епістемологічні перспективи. Види психологічного знання. Наука. Відмінності між науками про природу і науками про людину. Мета діяльності вченого. Теорія. Компоненти теорії. Центральні компоненти психологічних теорій. Шляхи перевірки теорії. Емпіричні і теоретичні об'єкти. Об'єкт дослідження. Предмет дослідження. Парадигма. Основні риси природничонаукової парадигми. Елементи науково-дослідницького процесу. Проблема. Проблемна ситуація. Мета. Завдання дослідження. Гіпотеза. База формування теорії. Первинні теоретичні конструкції. Закон. Причинно-наслідкові відношення. Класифікація. Типологія.

1. Знання – адекватне віддзеркалення в свідомості дійсності у вигляді уявлень, понять, думок, теорій¹. **Пізнання** – вища форма віддзеркалення об'єктивної дійсності, яка існує у формі пізнавальної діяльності, що має соціокультурний сенс². **Результат пізнання** – продукт пізнавальної діяльності в процесі духовного виробництва.

2. Зміст і характер нової системи знань і дослідницьких орієнтирів, що виникає з наукової революції, обумовлені не стільки її діяхронними «вертикальними» зв'язками з попереднім станом науки, скільки її синхронними «горизонтальними» зв'язками із станом суспільства – з його аксіологією, менталітетом, картиною світу, його мистецтвом, формами матеріального виробництва, регуляторами суспільної поведінки. Все ці різноманітні і часом вельми віддалені один від одного доданки даного культурно-історичного стану, як давно вже почало з'ясовуватися, виявляються в кожную епоху похідними від деякого їх об'єднуючого образу – подібний образ зручно назвати, запозичуючи термін з мовознавства, *внутрішньою формою культури*³.

3. Епістемологічні перспективи (за К. Дж. Джердженом): 1) **екзогенна** перспектива – достовірне знання відтворює або відображає факти реального миру, знання є копія світу

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 192.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 506.

³ *Кнабе Г.С.* Строгость науки и безбрежность жизни // *Вопросы философии.* – 2001. – № 8. – С.113.

або повинна бути такої в ідеалі. Такі мислителі, як Локк, Юм, Дж. Ст. Миль, а також сучасні представники логічного позитивізму бачили джерело знання (що трактувалося як ментальне уявлення) в подіях реального миру; 2) **ендогенне** трактування походження знання припускає, що знання обумовлене процесами, які спочатку властиві самому суб'єктові пізнання, що в індивідові від народження закладені деякі тенденції, спонукаючи його мислити, оперувати категоріями і обробляти інформацію, і саме ці тенденції (а зовсім не характеристики світу як такого) набувають першорядної ваги в процесі формування знання. До такого трактування тяжіли Спіноза, Кант, Ніцше, представники феноменології¹.

4. Види психологічного знання: 1) предметне знання – знання про психічні процеси і індивідуальні особливості; 2) знання методологічне – знання про сам процес психологічного дослідження, про те, як виходить, фіксується і удосконалюється предметне знання про психіку; 3) знання історичне, в якому відбивається закономірна послідовність розвитку перших двох видів знання і яке допомагає нам зрозуміти загальний стан психології на кожен конкретний період часу, при кожному хронологічному зрізі².

5. Наука – сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність³. *Процес і результат отримання нового знання* – в основі науки лежить аналіз зв'язку причини і наслідку – універсального зв'язку явищ дійсності, наявність якого робить можливими закони науки.

6. Відмінності між науками про природу і науками про людину: 1) природничі науки намагаються виявити загальні залежності, науки про людину досліджують унікальні індивідуальні явища; 2) у науках про природу пропонуються пояснення фактів, науки про людину можуть дати тільки інтерпретацію людських дій і їх продуктів, включаючи тексти і соціальні інститути; 3) природничі науки

¹ Джерджен К.Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии // Социальная психология: саморефлексия маргинальности. Хрестоматия. - М.: ИНИОН, 1995.

² Роговин М.С. Залевский Г.В. Теоретические основы психологического и патопсихологического исследования. – Томск, 1988. – С. 8.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 403.

можуть передбачати майбутні події. Науки про людину не передбачають. Їх єдине завдання – забезпечити розуміння; 4) пояснення, що формулюються в природознавстві, – це не тільки і не обов'язково емпіричні узагальнення. Кращі з них виходять за допомогою теорії. Проте в науках про людину досить важко робити узагальнення. Ще важче будувати в них теорії, оскільки науки цього типу вивчають окремі події, що локалізовані в певній ділянці простору і відбуваються в певний час; 5) природознавство може дати об'єктивне уявлення про досліджувану область реальності. Науки про природу можуть контролювати об'єктивність своїх результатів за допомогою експерименту. Тим часом, експерименти, які практикуються в науках про людину (наприклад, в психології), не є справжніми, оскільки в процесі їх здійснення між експериментатором і суб'єктами, що вивчаються, виникають комунікативні стосунки¹.

7. Мета діяльності вченого – отримання нового знання, що змінює в певних відношеннях ті знання, які вже є. Але його мета – не просто добути нову інформацію, але і вписати її, співвіднести із старою, знайти їй місце в базі наукового співтовариства. Наука – істотне колективне підприємство, в якому навіть діяльність теоретика-одинака має сенс тільки в рамках діяльності наукового співтовариства².

8. Теорія – форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірні і істотні зв'язки певної області дійсності³. *Цілісна система знання* – виводимість змісту теорії з деякої сукупності тверджень і понять відповідно до певних логіко-методологічних принципів і правил⁴.

9. Компоненти теорії – 1) вихідна емпірична основа; 2) вихідна теоретична основа; 3) правила логічного виводу і доказу; 4) сукупність виведених тверджень і доказів⁵. *Конкретизація етапів про-*

¹ Лекторский В. А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 45.

² Нугаев Р. М. Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 114 – 122.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 676.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 676.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 677.

цесу пізнання – розгортання початкової думки в послідовності логічних перетворень в процесі відтворення емпіричної реальності в об'єкті, що ідеалізується.

10. Центральні компоненти психологічних теорій: 1) загальний образ психологічної реальності; 2) центральна категорія; 3) відповідний феномен; 4) набір основних понять; 5) система зв'язків між ними; 6) базові твердження¹.

11. Шляхи перевірки теорії (за К.Поппером): 1) логічне порівняння отриманих наслідків один з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня несуперечність системи; 2) дослідження логічної форми теорії з метою визначити, чи має вона характер емпіричної, або наукової теорії або, наприклад, є тавтологічною; 3) порівняння даної теорії з іншими теоріями, головним чином, з метою визначити, чи зробить нова теорія внесок в науковий прогрес в тому випадку, якщо вона виживе після її різних перевірок; 4) перевірка теорії за допомогою емпіричного використання наслідків, що виводяться з неї²

12. Емпіричні і теоретичні об'єкти: 1) **емпіричними** об'єктами є абстракції, що фіксують ознаки реальних предметів досвіду. Вони є певними схематизаціями фрагментів реального світу. Будь-яка ознака, «носієм» якої є емпіричний об'єкт, може бути знайдена у відповідних їй реальних предметах (але не навпаки, оскільки емпіричний об'єкт репрезентує не все, а лише деякі ознаки реальних предметів, абстраговані з дійсності відповідно до завдань пізнання і практики). Емпіричні об'єкти складають сенс таких термінів емпіричної мови, як “Земля”, “дріт із струмом”, “відстань між Землею і Місяцем” тощо; 2) **теоретичні** об'єкти, на відміну від емпіричних, є ідеалізаціями, «логічними реконструкціями дійсності». Вони можуть бути наділені не тільки ознаками, яким відповідають властивості і відношення реальних об'єктів, але і ознаками, якими не володіє жоден такий об'єкт. Теоретичні об'єкти утворюють сенс таких термінів, як «крапка», «ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло» і так далі; 3) у логіко-

¹ Юревич А.В. Структура психологических теорий // Психологический журнал. – 2003. – №1. – С. 5 – 13 .

² Поппер К. Логика научного исследования. - М., 2004. - 447 с.

методологічних дослідженнях теоретичні об'єкти називають іноді **теоретичними конструктами**, а також абстрактними об'єктами¹.

13. Об'єкт дослідження – стійкі і необхідні зв'язки в даній галузі, закріплені в системі наукових абстракцій². *Частина і ціле* – ці категорії характеризують загальний рух пізнання. Воно зазвичай починається з нерозчленованого уявлення про ціле. Потім воно переходить до розчленовування цілого на частини і завершується відтворенням об'єкту в мисленні у формі конкретного цілого. Між частинами цілого існує складна система зв'язків (структурні, генетичні, субординаційні, управління тощо)³.

14. Предмет дослідження – дослідницьке завдання відносно елементу теоретичної моделі, яка відтворює суть явища, що вивчається. *Частина об'єкту* – властивості, сторони, відношення реальних об'єктів, які розглядаються в певних умовах⁴.

У *предметі дослідження* фіксується та властивість або відношення в об'єкті, яка підлягає вивченню. У одному об'єкті можуть бути виділені різні предмети дослідження. Визначення предмету дослідження означає: 1) встановлення меж пошуку; 2) припущення про найбільш істотні зв'язки в даній проблемі; 3) допущення можливості їх вичленення і об'єднання в одну систему. У предметі міститься вказівка на напрям пошуку, найважливіші завдання, можливості їх виконання за допомогою певних методів⁵.

15. Парадигма – теорія, що прийнята як зразок вирішення дослідницьких завдань; характеристика нормативної методології (Г.Бергман); модель постановки проблем і їх рішень; правила і стан-

¹ Стёпин В.С. Теоретическое знание. – М., 1999. <http://www.philosophy.ru/library/stepin/index.html>

² Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №4. – С. 4.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 768 – 769.

⁴ Волков Б.С., Волков Н.В., Губанов А.В. Методология и методы психологического исследования: Учебное пособие. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. – С. 12 – 13.

⁵ Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С. 56.

дарті наукової практики (Т.Кун)¹. Згідно Томасу Куну, суттю науки є *парадигма* – деяке вельми конкретне бачення світу. На цьому баченні засновано уявлення про те, як треба описувати мир і які завдання необхідно вирішувати при такому описі².

Парадигма: 1) найбільш загальна картина раціонального устрою природи, деякий міні-світогляд; 2) дисциплінарна матриця, що характеризує сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і так далі, які об'єднують фахівців в дане наукове співтовариство; 3) загальноновизнаний зразок, шаблон для вирішення задач-головоломок³.

Конфлікт парадигм – це перш за все конфлікт різних систем цінностей, різних способів вирішення завдань-головоломок, різних способів вимірювання і спостереження явищ, різних практик, а не тільки різних картин світу⁴.

16. Основні риси природничонаукової парадигми: 1) психологія має об'єкт дослідження і науковий предмет, аналогічні об'єктам і предметам природничої науки; 2) предмет психології (так само, як і в будь-якій природничій науці) підлягає поясненню; 3) у психології повинне використовуватися причинно-наслідкове пояснення; 4) у психології передбачається явна або неявна редукція, тобто зведення психічного до непсихічного; 5) у психології застосовні загальні схеми дослідження, розроблені в природничих науках (структурний, функціональний, процесуальний, генетичний, рівневий або їх певні поєднання)⁵.

17. Елементи науково-дослідницького процесу: 1) постановка проблеми; 2) формулювання мети, гіпотези, завдань дослідження; 3) збір емпіричного матеріалу; 4) теоретичне осмислення емпірично-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 477.

² *Ковалев А.И.* Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 40.

³ *Нугаев Р.М.* Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности // *Вопросы философии*. – 2001. – № 1. – С. 121.

⁴ *Онучин А.Н.* «Новая парадигма» в социальной психологии. Смена ориентиров: от естествознания к интерпретирующим дисциплинам // *Мир психологии*. – 1999. – № 3. – С. 90 – 97.

⁵ *Мазилев В.А.* Психология на пороге XXI века: методологические проблемы: Монография. – Ярославль: МАПН, 2001. – 96 с.

го матеріалу; 5) формулювання теоретичних положень з проблеми дослідження.

18. Проблема – питання, яке виникає в процесі пізнання. Його рішення має істотний практичний і теоретичний інтерес¹. *Задача* – мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов². *Розв'язання* – експлікація істотних ознак проблеми і перевід їх у площину моделювання відношень за допомогою відповідних понять. *Об'єктивний аспект мислення* – об'єктивна необхідність і доцільність розумової діяльності.

19. Проблемна ситуація – психологічна модель розумової стимуляції мислення людини, що пізнає, здійснює пошук відповіді на питання про нове знання³. *Суб'єктивний аспект мислення* – переживання суб'єктом, що пізнає, себе як активного діяча в процесі проникнення в суть відбиваних явищ.

20. Мета – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка само регульована функціональна система⁴. Як приклад А.І.Ковальов приводить наступні варіанти цілей теоретичних досліджень: 1) виділити істотні зв'язки між досліджуваним об'єктом і навколишнім середовищем; 2) пояснити і узагальнити результати емпіричного дослідження; 3) виявити загальні закономірності і формалізувати їх⁵. *Образ* – суб'єктивний феномен відбивної діяльності (предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, розумової), в якому в першу чергу усвідомлюється предметний зміст об'єкту відповідно до смислу виконуваного завдання⁶. *Результат* – опредмечена мета як наслідок перетворювальних дій.

21. Завдання дослідження – як приклад А.І.Ковальов приводить наступні варіанти завдань: 1) знайти загальні закономірності шляхом обробки і інтерпретації досвідних даних; 2) розширити ре-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 533.

² *Психология.* Словарь. –М., 1990. - С. 119.

³ *Психология.* Словарь. –М., 1990. - С. 293.

⁴ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 440.

⁵ *Ковалев А.И.* Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 46.

⁶ *Психология.* Словарь. –М., 1990. - С. 223.

зультати дослідження на ряд подібних об'єктів без повторення всього об'єму дослідження; 3) вивчити об'єкт, недоступний для безпосереднього дослідження; 4) підвищити надійність експериментального дослідження об'єкту (обґрунтувати параметри і умови спостереження, точність вимірювань)¹. *Вирішуване питання* – наукове завдання, для вирішення якого існує достатньо засобів².

22. Гіпотеза – припущення, дійсне значення якого невизначене³. *Гіпотеза* – це припущення про причину, яка викликає даний наслідок ... В результаті перевірки встановлюється, що наслідки, які впливають з гіпотези, не суперечать ніяким іншим гіпотезам, що вважаються вже доведеними. Для підтвердження правильності гіпотези необхідно переконатися не тільки в тому, що вона не суперечить дійсності, але і в тому, що вона є єдиною можливою і з її допомогою знаходить пояснення вся сукупність спостережуваних явищ⁴. Як наукові положення гіпотези повинні бути такими, що принципово перевіряються. Це означає, що вони підлягають фальсифікації (спростуванню) і верифікації (підтвердженню)⁵. *Фальсифікація* – процедура встановлення помилковості гіпотези або теорії в результаті експериментальної перевірки найчастіше на основі альтернативної теорії⁶. *Верифікація* – процес встановлення істинності наукових тверджень в результаті їх емпіричної перевірки: а) безпосередня верифікація – пряма перевірка в спостереженні і експерименті; б) непряма верифікація – встановлення логічних відношень між твердженнями, що підлягають верифікації⁷.

23. База формування теорії – закони наук, класифікації, типології⁸. *Первинні пояснювальні схеми* – процес створення початко-

¹ Ковалев А.И. Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 46.

² Ковалев А.И. Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 47.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 115.

⁴ Ковалев А.И. Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 46.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 115.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 713.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 78.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 677.

вої моделі явища, що вивчається, з використанням наявного знання про нього.

24. Первинні теоретичні конструкції – опис явища на основі первинних теоретичних принципів¹. *Проміжні форми теоретизування* – перше трактування предмету дослідження, в якій відображений зміст основної теоретичної посилки і правила її перетворення в шуканий науковий факт.

25. Закон – необхідне, істотне, стійке відношення між явищами, що повторюється². Закони утворюють серцевину наукової теорії. У розвиненій теорії розрізняють фундаментальні закони (їх число різне, але строго безумовно) і окремі закони (їх число з розвитком теорії збільшується). Закони наукових теорій формулюються, як правило, на мові математики³. *Вираз реальних об'єктивних відношень* – закони функціонування (істотний, необхідний зв'язок між речами і явищами) розвитку (необоротна, направлена, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів)⁴.

26. Причинно-наслідкові відношення. Методологічне значення поняття *причинно-наслідкового зв'язку* полягає в орієнтації дослідження на рух пізнання по причинно-наслідковому ланцюгу – від випадкового до необхідного, від одиничного до особливого і загального, від форми до змісту, від явища до суті⁵. *Зв'язок* – взаємообумовленість існування явищ, розділених в просторі і (або) в часі⁶. *Відношення* – філософська категорія, що характеризує взаємозалежність елементів певної системи⁷.

27. Класифікація – система супідрядних понять, яка використовується для *встановлення зв'язку* між ними і орієнтування в їх різноманітті⁸. *Поняття* – форма мислення, за допомогою якої відбива-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 677.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 188.

³ *Ковалев А.И.* Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – С. 45.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 188, 561.

⁵ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 531.

⁶ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 598.

⁷ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 470.

⁸ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 257.

ються в узагальненій формі предмети і явища і зв'язки між ними за допомогою фіксації загальних і специфічних ознак. Такими ознаками є властивості предметів і явищ і відношення між ними ¹. *Зв'язок* – взаємообумовленість існування явищ, розділених в просторі і (або) в часі². *Встановлення зв'язку між поняттями* – фіксація загальних і специфічних ознак, на основі яких встановлюється місце об'єкту в системі даного класу об'єктів ³.

28. Типологія – метод наукового пізнання, що ґрунтується на розчленовуванні систем об'єктів і їх угруповання за допомогою узагальненої моделі або типу⁴. *Типологічний метод* – виділення певних типів явищ. Наприклад, типологія індивідуальних відмінностей (Б.М.Теплов), типологія темпераментів (І.П.Павлов)⁵. Послідовність процедури типологізації: 1) вибір основи типізації і визначення їх змісту; 2) вибір логічної моделі, наприклад, прогресивна дихотомія, динамічна модель; 3) виділення типів і побудова типології явища, що вивчається; 4) перевірка і корекція типології; 5) модель типізації використовується як засіб аналізу і тлумачення проведеного дослідження⁶.

2. Теоретична модель істотних зв'язків як методологічний центр теорії

. Модель. Теоретична модель реальності. Вичленення вихідної системи понять. Формалізація. Сходження від абстрактного до конкретного. Переробка емпіричної інформації. Знаково-символічні операції. Інтерпретація. Якісний аналіз даних дослідження. Виявлення закономірностей психічного явища.

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 513.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 598.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 257.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 685.

⁵ *Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця.* – К.: Либідь, 1997. – С. 63 – 64.

⁶ *Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця.* – К.: Либідь, 1997. – С. 64 – 67.

29. Модель – знаковий аналог фрагмента реальності, який виступає об'єктом пізнання і слугує засобом отримання нового знання¹. *Моделювання* – гносеологічна категорія, що заснована на відповідній теорії або гіпотезі, які указують на межі допустимих спрощень². *Моделювання умов* для виникнення психічних явищ: 1) дослідник сам створює умови для виникнення психічного явища; 2) змінює умови експерименту, змінюючи тим самим протікання психічного явища; 3) варіативні маніпуляції умовами експерименту забезпечують можливість виявлення закономірностей; 4) виявлення кількісних показників в явищі, що вивчається³.

30. Теоретична модель реальності – гіпотетичні припущення про теоретичну суть об'єкту вивчення⁴, які необхідні для розгортання необхідної системи понять⁵. *Програма дослідження* – деталізація гіпотетичних припущень в системі взаємозв'язаних завдань (завдання опису, створення математичних моделей, побудова початкового теоретичного базису), виконання яких необхідне для перевірки теоретичної моделі.

31. Вичленення вихідної системи понять – необхідна і достатня кількість понять, за допомогою яких можливе формулювання вихідних посилок і побудова нових теоретичних припущень⁶. *Власливості і відношення предмету дослідження*: 1) *власливість* – сторона предмету або явища, яка обумовлює його відмінність або спільність з іншими предметами в його відношенні до них⁷; 2) *відношення* – взаємозалежність елементів певної системи⁸; 3) *предмет дослідження* – дослідницьке завдання відносно елементу теоретичної моделі, яка відтворює суть предмету або явища, що вивчається. Проблема *понятійного апарату* – це проблема логічності, точності, послідовності і несуперечності знання, яке створює цілісність і заверше-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 382.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 381.

³ *Основи психології: Підручник*. – К., 1997. – С. 69 – 70.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 677.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 598.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 470.

ність конструкції будь-якої науки. Понятійний апарат всіх наук, у тому числі і психології, удосконалюється, збагачується, існуючі поняття наповнюються новим змістом, з'являються нові поняття, які істотно коректують і уточнюють наші уявлення про реальність, що вивчається. Причинами деформації апарату є, по-перше, багатоваріантність і багатоаспектність психологічного знання породила різноманіття теорій, в рамках яких з'явилися різні трактування понятійного апарату. По-друге, посилюються дезінтеграційні процеси, внаслідок чого почали розмиватися грані між наукою і лженаукою. По-третє, захоплення постмодернізмом привело до того, що практично стирається відмінність між науковим знанням і будь-яким нарративом (соціокультурною розмовою про суспільство).

32. Формалізація – відображення змісту знання за допомогою формалізованої мови, завдяки якій з'являється можливість отримання тверджень теорії на невеликій кількості аксіом¹. *Формальні операції* – отримання всіх тверджень теорії з невеликого числа аксіом, що приймаються; відвернення від змістовного сенсу і перехід до правил логічного виведення теорем з аксіом²; вираз параметрів об'єкту за допомогою математизованої мови³.

33. Сходження від абстрактного до конкретного – метод наукового дослідження, що характеризується рухом теоретичної думки до все більш повного віддзеркалення⁴. *Рух від менш змістовного до змістовнішого знання* – початкова теоретична конструкція є абстрактною моделлю об'єкту, що вивчається, яка стає змістовнішою завдяки зверненню до реальної конкретності і емпіричних даних⁵.

34. Переробка емпіричної інформації – використання отриманих емпіричних даних для конкретизації моделі явища і наближення її до реального об'єкту вивчення. *Емпірична інтерпретація* – сприяє досвідній перевірці теорії, виявленню пояснювальних та про-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 743.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 743.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 93.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 94.

гностичних можливостей по відношенню до реальної дійсності¹. *Теоретичне тлумачення емпіричних даних* – сприяє теоретичній перевірці емпіричного дослідження, виявленню закономірних відношень у моделі явища, що вивчається.

35. Знаково-символічні операції – перетворення в моделі явища, що вивчається, на основі операції знаками і символами відповідно до математичних і логічних правил. *Знак* – матеріальний предмет (явище, подія), що виступає як представник деякого іншого предмету, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі повідомлень². *Символ* – те ж саме, що і знак³. *Математика* – використання методів математичної статистики, заснованих на імовірнісній логіці і імовірнісних моделях, при обробці даних: 1) кореляційний аналіз – визначення статистичної взаємозалежності змінних; 2) регресійний аналіз (Ф.Гальтон) – визначення залежності середнього значення від варіацій іншої величини; 3) факторний аналіз – визначення прихованих чинників шляхом вивчення статистично залежних ознак⁴. *Логіка* – логіка висловів (виділення дійсних думок), логіка предикатів (суб'єктно-предикативна структура думок)⁵.

36. Інтерпретація – сукупність значень (сенсів), що додаються елементам теорії (виразам, формулам, символам). *Інструмент наукового моделювання* – тлумачення моделі явища в термінах різних вихідних теоретичних постулатів з метою усунення можливих емпіричних суперечностей.

37. Якісний аналіз даних дослідження = виявлення закономірностей психічного явища. Виявлення: 1) причини виникнення явища; 2) істотних властивостей явища; 3) тенденції розвитку явища; 4) суперечностей у функціонуванні явища⁶.

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 191.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 607.

⁴ *Основи психології: Підручник*. – К., 1997. – С. 87 – 89.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 317.

⁶ *Волков Б.С., Волков Н.В., Губанов А.В. Методология и методы психологического исследования: Учебное пособие*. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. – С. 20 – 21.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 1

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Знання – це:

А - адекватне віддзеркалення в свідомості дійсності у вигляді уявлень, понять, думок, теорій;

Б – сукупність відомостей про дійсність у вигляді теоретичних суджень та постулатів.

2. Наука – це:

А - сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність;

Б - сукупність усталених поглядів на природу та суспільство.

3. Компоненти теорії – це:

А - вихідна основа (емпірична, теоретична), логічний вивід і доказу, сукупність виведених тверджень і доказів;

Б – послідовність аксіоматичних тверджень, аналіз літературних джерел, узагальнення та умовиводи.

4. Центральні компоненти психологічних теорій – це:

А - загальний образ психологічної реальності та відповідного психічного феномену; центральна категорія; основні поняття та зв'язки між ними; базові твердження;

Б – актуальність дослідження, мета, об'єкт, предмет, гіпотеза, основні висновки.

5. Об'єкт дослідження – це:

А - стійкі і необхідні зв'язки в даній галузі, закріплені в системі наукових абстракцій;

Б – конкретне явище, яке належить до відповідної галузі і описано у науковій літературі.

6. Предмет дослідження – це:

А - дослідницьке завдання відносно елементу теоретичної моделі, яка відтворює суть явища, що вивчається;

Б – самостійна дослідницька задача, розв'язання якої переслідує мету визначити теоретичну сутність досліджуваного явища.

7. Парадигма – це:

А - зразок, модель, постановки проблем і їх рішень; правила і стандарти наукової практики;

Б – теоретична категорія, визначення якої впливає на вибір способів та прийомів наукового дослідження.

8. Проблема – це:

А - питання, яке виникає в процесі пізнання, відповідь на яке має практичний і теоретичний інтерес;

Б – ситуація у процесі пізнання, яка спричиняється практичними і теоретичними утрудненнями.

9. Мета – це:

А - усвідомлений образ результату, що передбачається;

Б – уявлення про бажане у контексті завдання, що виконується.

10. Завдання дослідження – це:

А – конкретизація об'єкту дослідження;

Б – конкретизація предмету дослідження.

11. Закон – це:

А - взаємозв'язки істотних явищ та подій;

Б - необхідне, істотне, стійке відношення між явищами, що повторюється.

12. Модель – це:

А - знаковий аналог фрагмента реальності як об'єкту пізнання;

Б - фізичний аналог фрагмента реальності як об'єкту пізнання.

13. Теоретична модель реальності – це:

А - теоретичні твердження про гіпотетичну суть об'єкту вивчення;

Б - гіпотетичні припущення про теоретичну суть об'єкту вивчення.

14. Сходження від абстрактного до конкретного – метод наукового дослідження, що характеризується:

А - створенням фізичного аналогу досліджуваного явища;

Б - рухом теоретичної думки до все більш повного віддзеркалення.

15. Знаково-символічні операції – перетворення в моделі явища, що вивчається, на основі:

А- операції знаками і символами відповідно до математичних і логічних правил;

Б - використання методів математичної статистики.

16. Якісний аналіз даних дослідження – це:

А – тлумачення кількісних показників щодо психічного явища;

Б - виявлення закономірностей психічного явища.

2. Теоретична модель психічного як предмет психології

1. Розвиток уявлень про предмет психології

Предмет психології. Кризи психологічної науки. Наука про душу. Наука про свідомість. Ідея поелементного розчленовування свідомості. Гештальтпсихологія. Біхевіоризм. Психоаналіз. Реактологія. Психіка і середовище. Культурно-історична теорія. Єдність свідомості і діяльності. Віддзеркалення. Рефлекторність психіки. Періодизація загальної вітчизняної психології. Етапи розвитку психології. Стан сучасної психології. Предмет теоретичної психології. Методологічний плюралізм і предмет психології. Парадигмальний статус психології.

1. Предмет психології. Предмет психології не статичний, а постійно змінюється шляхом розширення меж науки, а також через заперечення¹. За Ф.В.Басіним, предмет психології як науки має враховувати своєрідність історичного періоду, своєрідність проблемної ситуації, в межах якої переважно розгортаються психологічні дослідження, своєрідність кардинальних завдань, що висувуються цією ситуацією, її можливостей і перспектив подальшого розвитку².

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 29.

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 30.

2. Криза психологічної науки. Н.Н.Ланге писав у 1914 році: «Хто знайомий з сучасною психологічною літературою, з її напрямками і тенденціями, особливо відносно принципових питань, не може, я думаю, сумніватися, що наша наука переживає нині важку, хоча і украй плідну, кризу. Ця криза, або поворот (почало якого можна віднести ще до 70-х рр. минулого сторіччя), характеризується, взагалі кажучи, двома рисами: по-перше, загальною незадоволеністю тією колишньою доктриною або системою, яка може бути названа, взагалі асоціативною і сенсуалістичною психологією, і, по-друге, появою значного числа нових спроб поглибити сенс психологічних досліджень, причому виявилася, проте, величезна розбіжність поглядів різних психологічних напрямів і шкіл»¹.

3. Криза психологічної науки. У 60 — 70-і рр. минулого століття, після публікації робіт І.М.Сеченова («Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію»), як відомо, розвернулася гостра дискусія між прихильниками «об'єктивної» і «суб'єктивістської» психології, тобто між І.М.Сеченовим і його послідовниками, які розглядали психіку людини (включаючи і найскладніші її форми) як об'єкт наукового пізнання, з одного боку, і тими, хто заперечував подібну можливість, — з іншою.

На рубежі XIX і XX вв. знов загострюється боротьба двох методологій в психології, а саме тієї, яка лежала в основі «пояснюючої» (або номотетичної) психології, прагнучої, як і всяка наука, знайти загальні закономірності психіки, і тієї, на якій базувалася «розуміюча» (або ідеографічна) психологія, що прагне зрозуміти конкретну людину зі всією її своєрідністю і заперечує загальні закони психіки.

На початку 20-х рр. нашого століття знов вибухнула психологічна криза, якій Л.С.Виготський надавав історичне значення і суть якого полягала в боротьбі за нову психологію проти редукаціонізму і дуалізму, в спробі Л.С.Виготського і його школи сформулювати нові методологічні основи психології, які впливали з філософії марксизму.

На початку 50-х рр. — під час Павловської сесії — також відбувався перегляд методологічних позицій в психології, їх пристосування до ідеології класичного Павловського вчення — в трактуванні А.Г. Іванова-Смоленського (кінець кінцем — до біхевіоризму).

¹ Ланге Н.Н. Психический мир: Избранные психологические труды. — М., 1996. — 368 с.

Зараз, в 90-і рр. намітилася чергова методологічна криза у зв'язку з новою і соціальною, і внутрішньо психологічною ситуацією (зокрема, унаслідок широкого розповсюдження психоаналітичних і гуманістичних ідей).

При всіх кризах зрештою відбувається боротьба двох основних методологій: природничонаукової і гуманітарної. Відповідно центральним у всіх випадках є питання про принцип детермінізму психічних явищ, його роль в психології¹.

4. Криза психологічної науки: 1) відсутній єдиний підхід: немає основи, об'єднуючого початку. «Психологів багато, немає психології». Зараз криза виражається найяскравіше в протистоянні природничонаукового і герменевтичного (гуманістичного) підходів; 2) у зіставленні наукової (академічної) психології і психотехнік (практичної психології) і зараз поглибився, перетворився на глибоке провалля – в першу чергу, унаслідок багатократного збільшення масштабів психологічної практики; 3) у розриві між науковою психологією і концепціями і технікою, орієнтованими на поглиблене самопізнання (від містики і езотеричних учень до сучасної трансперсональної психології і тому подібне); 4) у розриві між психологією західною і східною. Вірно, що східні учення в XX сторіччі стали постійною складовою інтелектуального життя цивілізації².

5. Наука про душу = Аристотель (384-322 г. до н.е.). Стародавньо-грецький філософ, учений-енциклопедист. Автор творів «Фізична філософія», «Політика», трактату «Про душу» тощо. *Душа* – поняття, яке відображає зміст концепції, що пояснює психіку суб'єкта. Згідно Аристотелю, вона підрозділяється на рослинну, тваринну, розумну душу³.

6. Наука про свідомість = Рене Декарт (1596 – 1650). Французький філософ і математик. В основу філософії їм покладений принцип єдності процесу і носія мислення. Ототожнюючи душу і розум,

¹ Хомская Е. Д. О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №3. – С.122 – 123.

² Мазилев В.А. Психология на пороге XXI века: методологические проблемы: монография. – Ярославль: МАПН, 2001. – 96 с.

³ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 153.

відзначав, що розумна душа тотожна здатності мислення¹. *Свідомість* - вищий рівень психічного віддзеркалення² ; перманентне віддзеркалення, рефлексивна сумація досвіду у вигляді образів, знаків, значень, смислів³. Згідно Р.Декарту, свідомість є знання суб'єкта про зміст власного внутрішнього світу⁴.

7. Ідея поелементного розчленовування свідомості = Вільгельм Вундт (1832 – 1920). Німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Автор книг «Основи фізіологічної психології», «Введення у психологію», «Психологія народів»⁵. *Ідея по елементного розчленовування свідомості* – ідея фізіологічної психології, орієнтованої на використання лабораторного експерименту для розчленовування свідомості на елементи (відчуття, асоціації, увага, сприйняття) і з'ясування закономірних зв'язків між ними⁶.

8. Гештальтпсихологія = Макс Вертхаймер (1880 – 1943). Німецький психолог, засновник гештальтпсихології. У роботі «Продуктивне мислення» доводить, що справжнє мислення ґрунтується на схоплюванні цілого (Aha-Erlebniss, insight – инсайт)⁷. *Гештальтпсихологія* – напрям в німецькій психології, що вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури⁸.

9. Біхевіоризм = Джон Уотсон (1878 – 1958). Американський психолог, засновник біхевіоризму. Автор книг «Психологія як наука про поведінку», «Психологічний догляд за дитиною». Вважав, що свідомість доступна тільки інтроспективно, тоді як поведінка відкрита об'єктивному дослідженню⁹. *Біхевіоризм* – напрям в американській

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С.142 – 144.

² *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 368.

³ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 660.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 623.

⁵ *Психология*. Словарь. – М., 1990.- С. 70.

⁶ *Психология*. Словарь. – М., 1990.- С. 70.

⁷ *Психология*. Словарь. – М., 1990.- С. 51.

⁸ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 71.

⁹ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 711.

психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції¹.

10. Психоаналіз = Зігмунд Фройд (1856 – 1939). Австро-єврейський психіатр, засновник психоаналізу. Автор книг, перевиданих російською мовою в 1991-1998 рр.: «Лекції з психоаналізу», «Психологія несвідомого», «Я і Воно», «Нариси з психології сексуальності», «Принцип задоволення»². *Психоаналіз* – напрям в психології, який вважає несвідоме (потяги, інтенції, лібідо) базальним джерелом мотивації, що знаходиться в опозиції до свідомості. Згідно З.Фрейду, психіка включає сфери свідомого, передсвідомого, несвідомого. Особистість включає три психічні інстанції: Воно, Его, Супер-его. Несвідоме виявляється у вільних асоціаціях, сновидіннях, невротичних симптомах³.

11. Реактологія = Костянтин Миколайович Корнілов (1879 – 1957). Радянський психолог, творець концепції реактології, яку він протиставив рефлексології (В.М.Бехтерев) і емпіричній психології⁴. *Реактологія* – напрям в радянській психології, що вважає основними елементами психіки реакції людини у відповідь на вплив зовнішнього середовища.

12. Психіка і середовище = Михайло Якович Басов (1892 – 1931). Радянський психолог, автор робіт «Воля як предмет функціональної психології», «Загальні основи педології». Концептуально розробив методику психологічного спостереження за дітьми дошкільного віку⁵. *Психіка і середовище* – історико-культурна детермінація поведінки і діяльності людини як активного суб'єкта в середовищі, формування особистості і її психічних функцій⁶.

13. Культурно-історична теорія = Лев Семенович Виготський (1896 – 1934). Радянський психолог. Автор робіт «Розвиток вищих психічних функцій», «Психологія мистецтва», «Мислення і

¹ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 42.

² *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 725.

³ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 288.

⁴ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 465.

⁵ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 42.

⁶ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 42.

мова». Згідно Л.С.Виготському, в процесі розвитку психіки зливаються два плани поведінки – натуральний (результат еволюції) і культурний (результат історичного розвитку суспільства)¹. *Культурно-історична теорія* – концепція психічного розвитку людини, яка вказує на головну закономірність онтогенезу – інтеріоризацію зовнішньої діяльності в ході соціалізації на основі використання мовного знаку [5; 182].

14. Єдність свідомості і діяльності = **Сергій Леонідович Рубінштейн** (1889 – 1960). радянський психолог. Автор книг «Основи загальної психології», «Буття і свідомість», «Проблеми загальної психології». Згідно С.Л.Рубінштейну, внутрішні умови (свідомість, особистість) формуються і виявляються у практичній діяльності². *Єдність свідомості і діяльності* – методологічний принцип радянської психології, який вказує на головну закономірність психіки і свідомості.

15. Віддзеркалення – загальна властивість матерії відтворювати відбиваний об'єкт, яке залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості³. *Свідомість як віддзеркалення* – складне, багатопланове (О.Г.Спіркін), контрольоване, суб'єктне віддзеркалення дійсності (Д.І.Дубровський) у діапазоні від елементарних відчуттів до складної інтелектуальної діяльності (О.В.Шорохова), яке виконує функції віддзеркалення і породження (С.Л.Рубінштейн).

16. Рефлекторність психіки – здатність відтворювати відбиваний об'єкт в сукупності властивостей, що мають для суб'єкта життєве значення, як феномен вищої нервової діяльності. *Вища нервова діяльність* – діяльність центральної нервової системи, особливе значення в якій має кора головного мозку⁴.

17. Періодизація загальної вітчизняної психології (А.В.Петровський, 1965; К.К.Платонов, 1984). І період – дорадянський: 1-й етап (ХІ в. – 1862 р.) – досеченовський; 2-й етап (1863 –

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 98.

² *Психология*. Словарь. – М., 1990.- С. 347.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 470.

⁴ *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 106 – 107.

1917) – побудова рефлекторної теорії психіки. II період – створення марксистської психології: 1-й етап (1918 – 1924) – боротьба із залишками ідеалістичної психології; 2-й етап (1928 – 1929) – боротьба з «механіцизмом»; 3-й етап (1930 – 1932) – кінець «поведінкової» психології; 4-й етап (1932 – 1940) – зміцнення діалектико-матеріалістичних основ психології; 5-й етап (1941 – 1945) – психологія в роки Великої Вітчизняної війни; 6-й етап (1946 – 1950) – акцентування педагогічної психології; 7-й етап (1951 – 1960) – перебудова психології на основі вчення І.П.Павлова; 8-й етап (з 1961 року) – боротьба з біологізацією і розвиток соціальної психології¹.

18. Етапи розвитку психології: 1) допарадигмальний стан психологічних знань в контексті філософської науки (формулювання *предмету*, апробація *методів* дослідження, пошук універсального *принципу* пояснення психічних явищ); 2) класична раціональність в контексті природознавства (дискусії про предмет, методи дослідження, прагнення до точності, перманентна криза); 3) некласична раціональність – вплив теоретичної фізики; контекст вибраної методології; постулат об'єктивності світу; пошук універсальних законів; оволодіння власною поведінкою; об'єктивізм; контекст індустріального суспільства; прихильність дослідницьким парадигмам; перевірка істинності практикою; подолання постулату безпосередності психічного віддзеркалення і пошук опосередковуючої ланки в роботах З.Фрейда (несвідоме), К.Левіна (поле), Л.С.Виготського (знак), О.Р.Лурії (нейропсихологія), М.О.Бернштейна (активність), Д.М.Узнадзе (установка), А.А.Ухтомського (міждисциплінарний підхід), О.М.Леонтьєва (діяльнісний підхід), С.Л.Рубінштейна (суб'єктно-діяльнісний підхід); 4) постнекласична раціональність – об'єднання науки про природу і науки про дух; вплив культурології; вибір методології залежно від завдань і переваг; відкритість знання і толерантність; ідея соціального конструювання реальності; внутрішня логіка розвитку, феноменологія долі і покликання; захист людини від експансії влади і ідеології; культурна аналітика; контекст інформаційного суспільства і постмодерністської культури; критичне самоосмислення в змінних дослідницьких контекстах; синхронність ліній розвитку теорії і практики; міждисциплінарність психологічного знання (прагнення до взаємної узгодженості психологічних теорій); 5) постмодерністська раціона-

¹ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 92.

льність – звільнення від традиції шляхом її переосмислення; зняття дихотомії внутрішньої і зовнішньої реальності; принцип множинності інтерпретацій; зв'язок з психотерапевтичною практикою; мережевий підхід до психіки, принцип «павутини концепцій»; 6) постпозитивізм – залежність наукової істини від перспективи, яка визначається системою комунікацій і людських стосунків; соціальна обумовленість знання; звернення до діалогічних методів пізнання; зв'язок з психотерапевтичною практикою обслуговування індивідуальної людини в неповторному життєвому контексті повсякденності; 7) культурна психологія – постнекласичний синтез досягнень психології і культурології; комунікативність, діалогічність психологічних підходів, принцип додатковості, цілісна картина знання; взаємододатковість практики, культури і психіки; методологічний плюралізм, його реалізація в психологічній антропології; подолання ідеологічних установок, посилення інтеграційних тенденцій пізнання¹.

19. Стан сучасної психології – перегляд методологічних установок і перехід від: а) системної логіки дослідження до мережевої; б) позитивізму до герменевтики; у) класичній, некласичній раціональності до постнекласичної².

20. Предмет теоретичної психології – саморефлексія психологічної науки, яка виявляє і досліджує її категоріальний лад. Вона виявляє і досліджує її: 1) категоріальний лад (протопсихічні, базисні, метапсихологічні, екстрапсихологічні категорії); 2) пояснювальні принципи (детермінізм, системність, розвиток); 3) ключові проблеми, що виникають на історичному шляху розвитку психології (психофізична, психофізіологічна, психогностика і ін.); 4) психологічне пізнання як особливий рід діяльності³.

21. Методологічний плюралізм і предмет психології – результат: 1) методологічного дискурсу відповідно до рівня психологі-

¹ Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

² Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

³ Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. – М., 1998. – С. 10.

чної теорії; 2) узагальнення конкретно-наукових досліджень; 3) обговорення і формулювання предмету науки у відриві від методу¹.

Виявлення і формулювання предмету психології – це особливий вид діяльності певного шару наукового співтовариства, результати якої мають деякий (як правило, вельми незначний) вплив на конкретні психологічні дослідження «...» Окремим варіантом такого співтовариства може вважатися наукова школа ...²

22. Парадигмальний статус психології – психологія є: 1) допарадигмальною дисципліною, в якій єдина парадигма, яка здатна інтегрувати різні «психології» в єдину науку, ще не склалася, що і відрізняє її від природничих наук; 2) мультипарадигмальною наукою, яка приречена на співіснування різних парадигм, а значить, і принципово різних варіантів розуміння психічного, підходів до його вивчення, способів виробництва знання, критеріїв його верифікації тощо; 3) позапарадигмальною науковою дисципліною, а уявлення про парадигмальну логіку розвитку науки, напрацьовані на матеріалі вивчення історії природничих наук, до неї не застосовні³.

2. Напрями в сучасній зарубіжній психології

Біхевіоризм. Генетична психологія. Гештальтпсихологія. Глибинна психологія. Гуманістична психологія. Розуміюча психологія. Психоаналіз.

23. Біхевіоризм – напрям в американській психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції⁴. *Реакція на стимули зовнішнього середовища* – основний постулат біхевіоризма про поведінку (сукупність рухових, вербальних реакцій) як предмет психології.

¹ Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. - №4. – С. 3 – 4.

² Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. - №4. – С. 5 – 6.

³ Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза // Вопросы психологии. – 2008. - №1. – С. 3.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 42.

24. Генетична психологія (Ж.Піаже, Дж.Брунер) – галузь психології, що вивчає походження і розвиток психічної діяльності в онто- і філогенезі¹. *Розвиток форм психічної діяльності* – філогенез психіки і свідомості, онтогенез основних форм психіки².

25. Гештальтпсихологія – напрям в німецькій психології, що вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури³. *Цілісність (образ) як основна якість психіки* – початкова властивість, зокрема, сприйняття, визначуване іманентними законами свідомості⁴.

26. Глибинна психологія – напрям в психології, який базується на уявленні про провідну роль несвідомих ірраціональних, афектно-емоційних інстинктивних, інтуїтивних процесів в житті і діяльності людини⁵. *Провідна роль несвідомого:* а) гормічна психологія (У.Макдаугалл) – підкреслення ролі інстинктів і потягів в детермінації психічних явищ і поведінки⁶; б) психоаналіз (З.Фройд) – підкреслення базальної ролі несвідомого (потяги, інтенції, лібідо) в детермінації психічних явищ і поведінки⁷; в) неофройдизм – К.Хорні (базальна тривожність як джерело внутрішніх конфліктів), Г.Саллівен (вплив міжособистісних стосунків на особистість людини).

27. Гуманістична психологія (А.Маслоу, Г.У.Олпорт, К.Роджерс) – напрям в американській психології, що розглядає особистість в процесі її самореалізації і самоактуалізації при рішенні життєвих проблем під впливом конструктивних установок людини як основний предмет психології⁸. *Самоактуалізація* – прагнення людини до найбільш повного виявлення і розвитку своїх можливостей.

У *гуманітарній парадигмі* пізнання – інша людина або колективний суб'єкт – не є жорстко детермінованою системою, що під-

¹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 68.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 68.

³ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 71.

⁴ див. Психологический словарь. – М., 1983. – С. 399.

⁵ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 73.

⁶ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 74.

⁷ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 288.

⁸ Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 91.

коряється строгим законам, а, володіючи внутрішнім розвитком (стосовно людини) і свободою волі, виступає не рівним, не тотожним самому собі в кожен новий момент часу. Чим розвиненіша система, тим більше мір свободи вона має, і стосовно особистості людини або соціальної спільності некоректними є еквіфіналістські моделі і прогнози, побудовані на принципі детермінізму. Мова може йти тільки про сценарні варіанти розвитку подій, де людина або суспільство реалізує одну можливість з «віяла» потенційних можливостей в кожен момент часу¹.

28. Розуміюча психологія (В.Дільтей, Е.Шпрангер) – напрям в німецькій психології, що розглядає душевне життя людини в контексті її смислових утворень і засвоєних культурно-історичних цінностей. Згідно Е.Шпрангеру, існують шість типів поведінки (осіб): теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний, релігійний². *Розуміння цілісності душевного життя* – душевне життя людини не піддається аналітичному опису. Його можна зрозуміти тільки на основі інтуїтивного осмислення психічних реакцій людини³.

29. Психоаналіз – напрям в психології, який вважає несвідоме (потяги, інтенції, лібідо) базальним джерелом мотивації, що знаходиться в опозиції до свідомості. Згідно З.Фрейду, психіка включає сфери свідомого, передсвідомого, несвідомого. Особистість містить три психічні інстанції: Воно, Его, Супер-его. Несвідоме виявляється у вільних асоціаціях, сновидіннях, невротичних симптомах⁴. *Інстинкти* – спадково закріплені, природжені форми психічного віддзеркалення і поведінки, що забезпечують здійснення базальних життєвих функцій (виживання, продовження роду) шляхом настройки систем аналізаторів, активізації нервово-модельних центрів⁵. *Потяг* – психі-

¹ Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психологический журнал. – 2002. – № 3. – С. 116.

² Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 284.

³ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 489 – 490.

⁴ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 288.

⁵ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 215 – 216.

чний стан, викликаний неусвідомлюваною потребою, наприклад, в психоаналізі потребою в самозбереженні як суб'єкта або як виду (сексуальний потяг)¹.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 2

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Предмет психології:

А - статичне уявлення про сутність психіки і психічних явищ;

Б - змінюване уявлення про сутність психіки і психічних явищ.

2. Криза психологічної науки обумовлюється:

А - відсутністю єдиного підходу до розуміння сутності психіки;

Б - відсутністю єдиного підходу до розуміння принципу детермінізму психіки.

3. Етапи розвитку психології:

А – зміни в уявленні про предмет психології (душа, свідомість, елементи свідомості, поведінка, несвідоме, реакції людини у відповідь на вплив зовнішнього середовища, культурно-історична теорія, принцип єдності свідомості та діяльності);

Б – допарадигмальний, класичний, некласичний, постнекласичний, постмодерністський, постпозитивістський.

4. Сучасна психологія характеризується методологічними установками на:

А - системну логіку дослідження, позитивізм, класичну (некласичну) раціональність;

Б - мережеву логіку дослідження, герменевтику, постнекласичну раціональність.

5. Предмет теоретичної психології:

А - саморефлексія психологічної науки, яка виявляє і досліджує її категоріальний лад;

Б – категоріальний базис психологічної науки, який визначає її понятійний апарат.

¹ Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 52 – 53.

6. Генетична психологія – галузь психології, що вивчає:

А - вплив спадковості на розвиток психічної діяльності;

Б - походження і розвиток психічної діяльності.

7. Глибинна психологія – напрям в психології, який базується на:

А – дослідженнях змісту неусвідомлюваних процесів в житті і діяльності людини;

Б - уявленні про провідну роль несвідомих процесів в житті і діяльності людини.

8. Гуманістична психологія – напрям в психології, що досліджує:

А - особистість в процесі її самореалізації і самоактуалізації при рішенні життєвих проблем;

Б – значення гуманних стосунків для самореалізації і самоактуалізації особистості при рішенні життєвих проблем.

9. Розуміюча психологія – напрям в психології, що розглядає:

А - процеси розуміння як основу смислових утворень і засвоєння культурно-історичних цінностей;

Б - душевне життя людини в контексті її смислових утворень і засвоєних культурно-історичних цінностей.

10. Психоаналіз – напрям в психології, який вважає базальним джерелом мотивації:

А – несвідоме (потяги, інтенції, лібідо);

Б – взаємодію сфер свідомого, передсвідомого, несвідомого.

3. Відтворення моделі психічного в психологічних теоріях

1. Теорії особистості

Психобіологічні теорії. Біосоціальні теорії. Психосоціальні теорії. Психостатистичні теорії. Особистість, ендопсихіка, екзопсихіка.

1. Е.Кречмер (психобіологічні теорії) = біологічні чинники впливають на психічні процеси. *Ернст Кречмер* (1888 – 1964). «Будова тіла і характер», 1921: тип тілесної організації (пікнічний, астеничний, атлетичний) визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пікнічний тип – маніакально-депресивний психоз, астеничний, атлетичний тип – симптоми шизофренії)¹. *Біологічні чинники впливають на психічні процеси* – психічна конституція розглядається як лінійна функція біологічного організму: біологічні особливості людини однозначно визначають особливості психічних явищ².

2. Г.У.Олпорт (біосоціальні теорії) = біологічне і соціальне співіснують. *Гордон Уїлард Олпорт* (1897 – 1967). «Pattern and Grows in Personality», 1937: *особистість* – психофізіологічна система, що розвивається, осереддя якої утворює «Я» людини, яка постійно прагне до реалізації свого життєвого потенціалу, слідуючи все ж таки більш соціальним, ніж біологічним мотивам³. *Біологічне і соціальне співіснують* – біологічно детерміновані мотиви трансформуються в біологічно незалежні, функціонально автономні мотиви⁴; рівна значущість для розвитку особистості соціальних і біологічних детермінант (Санкт-Петербурзька школа)⁵.

3. А.Адлер (психосоціальні теорії) = психічне первинно, соціальне вторинно. *Альфред Адлер* (1870 – 1937) (Praxis und Theorie der Individualpsychologie, 1930; Індивідуальна психологія). *Особистість* – продукт універсального прагнення до переваги, успіху, досконалості + відчуття спільності і готовності до співпраці з іншими⁶. *Психічне первинно, соціальне вторинне* – природжене почуття неповноцінності і почуття спільності під впливом механізмів компенсації (збіг прагнення до переваги з соціальними вимогами, пристосування

¹ *Психологія. Словарь.* – М., 1990.- С. 180; *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 292.

² *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 473.

³ *Психологія. Словарь.* – М., 1990.- С. 249.

⁴ *Психологія. Словарь.* – М., 1990.- С. 249.

⁵ *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 476.

⁶ *Психологія. Словарь.* – М., 1990.- С. 12.

до життя за допомогою розвитку однієї риси, відхід в хворобу для виправдання невдачі) визначають розвиток особистості¹.

4. Р.Кеттел (психостатистичні теорії) = сукупність автономних психологічних характеристик. *Реймонд Бернард Кеттел* (Handbook of Modern Personality Theorie, 1971. Personality and Mood by Questionaire. 1973). *Особистість* – сукупність особових рис і характеристик поведінки, що позначаються словами (18 000 слів – 4 500 синонімів – 171 слів-характеристик – 46 біполярних назв – 16 чинників)². *Сукупність автономних психологічних характеристик* – відображає не саму особистість в її цілісності, а описує її за допомогою набору окремих характеристик, не об'єднаних єдиною системою основою.

5. Особистість = ендопсихіка (нервовопсихічна організація) + екзопсихіка (досвід, ідеали, взаємини особистості). *Олександр Федорович Лазурський* (1874 – 1917) – російський лікар і психолог, автор концепції індивідуальних відмінностей, системи класифікації особистості («Нарис науки про характери», 1909. «Загальна і експериментальна психологія», 1912)³. *Ендопсихіка* – психічні явища, що мають суто внутрішню природу⁴. *Нервовопсихічна організація* – природжена основа особистості, що включає психофізіологічні особливості індивіда⁵. *Екзопсихіка* – психічні явища, що виникають під впливом зовнішніх дій⁶. *Досвід* – єдність умінь і знань, залежна від результатів практичної і пізнавальної діяльності⁷. *Досвід взаємин* – відбитий і зафіксований континуум комунікативних і інтерактивних взаємних впливів як особистісно значущих подій в групі. *Взаємини* (міжособистісні стосунки) – взаємозв'язки людей, що виявляються в характері і способах взаємних впливів в процесі спільної діяльності. *Взаємини особистості* – характер і спосіб впливів, які ґрунтуються

¹ *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 495 – 496.

² *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 507 – 508.

³ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 184.

⁴ *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 171.

⁵ див. *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 184.

⁶ *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 168.

⁷ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 462.

на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, що виникають під впливом організації спільної діяльності¹.

2. Структура особистості у вітчизняній психології²

Структура особистості (С.Л. Рубінштейн). Системна модель особистості (Б.Г. Ананьєв). Теорія інтегральної індивідуальності (В.С. Мерлін). Диспозиційна структура особистості (В.О. Ядов). Концепція персоналізації (В.А. Петровський). Психічний склад особистості (Н.І. Рейнвальд). Ієрархічна структура особистості (К.К. Платонов).

6. С.Л. Рубінштейн (1889 – 1960), структура особистості: *спрямованість* (потреби, інтереси, переконання, домінуючі мотиви діяльності і поведінки, світогляд); *знання, уміння, навички* (отримуються в процесі життя і пізнавальної діяльності); *індивідуально-типологічні особливості* (темперамент, характер, здібності).

7. Б.Г. Ананьєв (1907 – 1972), системна модель особистості: єдність біологічного і індивідуального – єдність макрохарактеристик «індивід», «суб'єкт» (внутрішнє, психічне життя), «індивідуальність».

8. В.С. Мерлін, теорія інтегральної індивідуальності: *система індивідуальних властивостей організму* (біохімічні, загально-соматичні, нейродинамічні); *система індивідуальних психічних властивостей* (властивості темпераменту, психічні властивості); *система соціально-психологічних індивідуальних властивостей* (соціальні ролі в групі, колективі, суспільстві).

9. В.О. Ядов, диспозиційна структура особистості: *диспозиції* (усвідомлена готовність до оцінок ситуації і поведінки, яка обумовлена минулим досвідом): 1) *елементарні* фіксовані установки; 2) *соціальні* фіксовані установки; 3) *базові соціальні* установки як загальна спрямованість на певну сферу соціальної активності; 4) *ціннісні орієн-*

¹ Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 206.

² див. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА-М, 1999; Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001; Платонов К.К., Голубев Г.Г. Психология. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1977.

тації.

10. В.А. Петровський, концепція персоналізації: *інтраіндивідна* (індивідуальність), *інтеріндивідна* (представленість в міжособистісних стосунках), *метаіндивідна підсистеми* (представленість в інших людях).

11. Н.І. Рейнвальд, психічний склад особистості: *психічні домінуючі стани; риси характеру; системна якість в системі «людина – суспільство».*

12. К.К. Платонов, ієрархічна структура особистості: *основні підструктури* як рівні особистості, на які накладаються характер і здібності.

12.1. Спрямованість – переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання. Біологічного майже немає. Ставлення до відображуваного на основі досвіду. В основному містить усвідомлення майбутнього. З потребами пов'язана через віддзеркалення соціальної потреби. З активністю пов'язана через переконання. Формується у вихованні. Рівень аналізу – соціально-психологічний.

12. 2. Досвід – звички, уміння, навички, знання. Значно більше соціального. Є змістом форм віддзеркалення. Пов'язаний з необхідністю усвідомлення минулого. З потребами пов'язаний через звички. З активністю пов'язаний через вольові навички. Формується в навчанні. Рівень аналізу – психолого-педагогічний.

12.3. Психічні процеси – воля, почуття, сприйняття, відчуття, емоції, пам'ять. Частіше більше соціального. Є формами психічного віддзеркалення. Характеризуються усвідомленням сьогодення. З потребами пов'язані через нужду особистості. З активністю пов'язані через волю. Формуються через вправу. Рівень аналізу – індивідуально-психологічний.

12.4. Біопсихічні властивості – темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості. Соціального майже немає. Є механізмами психічного віддзеркалення. Характеризують тільки стиль усвідомлення. З потребами зв'язані через біологічну нужду. З активністю зв'язані через силу і рухливість нервових процесів. Формуються в тренуванні. Рівень аналізу – психофізіологічний, нейропсихологічний.

12.5. Характер – це загальна якість особистості в цілому, сукупність ряду її рис, в яких найвиразніше виражена її своєрідність; це

каркас особистості. Всі риси характеру – це властивості особистості; але властивості особистості тільки тоді стають рисами характеру, коли вони виражені виразніше за інших, тісно взаємозв'язані, визначають одна одну і властивий даній людині стиль дій і ставлення до того, що оточує.

12.6. Здібності – це сукупність таких властивостей особистості, які визначають успішність навчання якої-небудь діяльності і вдосконалення в ній.

3. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології¹

Психодинамічна теорія особистості (З.Фрейд). Аналітична теорія особистості (К.Г. Юнг). Індивідуальна теорія особистості (А. Адлер). Психосоціальна теорія особистості (Е. Еріксон). Соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості (Е. Фромм). соціокультурна теорія особистості (К. Хорні). Теорія рис (Г.У. Олпорт). Структурна теорія рис особистості (Р. Кеттел). Теорія типів особистості (Г.Ю. Айзенк). Теорія оперантного навчання (Б.Ф. Скіннер). Теорія соціального навчання (А. Бандура). Когнітивна теорія особистості (Дж. Келлі). Гуманістична теорія особистості (А. Маслоу). Феноменологічна теорія особистості (К. Роджерс).

13. З.Фрейд (1856 – 1939), психодинамічна теорія особистості: Ід – є природженим, присутнє при народженні; включає інстинкти; пов'язано з тілесними процесами; відображає світ суб'єктивних переживань; діє відповідно до принципу редукції напруги; існує у вигляді *рефлекторних дій* (знімають відносно прості форми збудження), *первинних процесів* (вивільнення енергії через створення образу об'єкту), *вторинних процесів* (реалістичне мислення, план задоволення потреб, перевірка реальністю). **Его** – виконавчий орган особистості; слідує цілям **Ід** і залежить від нього; посередник між інстинктивними запитами організму і умовами середовища; підтримує життя і відтворення організму. **Супер-его** – моральна сила особистості; служить для вдосконалення; містить *совість* (карає людину, примушує відчувати провину) і *его-ідеал* (контролює і блокує інстинкти, нагороджує,

¹ див. *Современная психология: Справочное руководство.* – М.: ИНФРА-М, 1999; *Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие.* – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001.

наповнює гордістю).

14. К.Г. Юнг (1875 – 1961), аналітична теорія особистості: **Его** – свідомий розум; будується із спогадів, думок, відчуттів; забезпечує переживання власної ідентичності і безперервності власного буття; є центром свідомості. **Особисте несвідоме** – витиснені, пригнічені, забуті, слабкі переживання; примикає до **Его**. **Колективне (трансперсональне) несвідоме** – універсально, природжене; сховище прихованих спогадів, успадковане від людських, «долюдських» і тваринних предків. **Архетип** – компонент колективного несвідомого; універсальна розумова форма (ідея); містить емоційний елемент; створює образи, відповідні значущим аспектам реальної усвідомлюваної ситуації. Структура особистості виражається в архетипах *Персона*, *Аніма*, *Анімус*, *Тінь*. **Персона** – архетип конформності; домінуючі соціальні ролі, індивідуальний стиль самовираження; захищає *Его* від негативного впливу різних соціальних сил. **Аніма** – фемінінний архетип у чоловіку. **Анімус** – маскуліний архетип у жінці. Як колективні образи вони мотивують представників кожної статі до розуміння представників іншої і певної відповіді. **Тінь** – центр особистого несвідомого; тенденції, бажання, спогади, переживання, які заперечуються людиною як такі, що несумісні з його *персоною* і соціальними стандартами. **Самість** – центр особистості; забезпечує єдність всіх систем в особистості, їх рівновагу і стабільність; мета, до якої людина прагне, але рідко її досягає; заснована на тривалому процесі індивідуалізації.

15. А. Адлер (1880 – 1937), індивідуальна теорія особистості: неподільність цілісної особистості; цілеспрямованість поведінки; значущість соціального контексту. Ключові пункти теорії: почуття неповноцінності і компенсація; прагнення до переваги; стиль життя; соціальний інтерес; творче «Я»; порядок народження; очікування відносно майбутнього.

16. Е. Еріксон (1902 – 1994), психосоціальна теорія особистості: **Его** – основа поведінки і функціонування людини; виконує функцію соціальної адаптації; взаємодіє з реальністю; пов'язано з особливостями соціальних приписів і системою цінностей; охоплює весь життєвий простір людини.

17. Е. Фромм (1900 – 1980), соціально-психологічна пси-

хоаналітична теорія особистості: екзистенціальні потреби: 1) піклуватися про кого-небудь; 2) в переживанні власної значущості; 3) бути частиною світу як основа стабільності і міцності; 4) в досягненні справжньої ідентичності; 5) в системі орієнтацій і сенсі життя.

18. К. Хорні (1885 – 1952), соціокультурна теорія особистості: базальна тривога як «відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційного ворожого світу»; потреба в задоволенні і потреба в безпеці; стратегії компенсації базальної тривоги відображають невротичну потребу в: 1) любові і схваленні; 2) «партнерів-опікунові»; 3) вузькому обмеженні життя; 4) силі; 5) експлуатації інших; 6) значущості; 7) тому, щоб бути об'єктом захоплення; 8) особистих досягненнях; 8) самодостатності і незалежності; 9) досконалості і бездоганності.

19. Г.У. Олпорт (1897 – 1967), теорія рис: *риса особистості* – узагальнена якість; важливий елемент поведінки; встановлюється емпірично; існує в контексті особистості. *Риси особистості* (персональні диспозиції) – кардинальні, центральні, вторинні. *Пропріум* (Ego, Self) – відчуття тілесного «Я», відчуття безперервної ідентичності, ставлення до навколишнього світу, образ себе, раціональне «Я», інтенції, довготривалі цілі, «Я» як дослідник себе.

20. Р. Кеттел (1905), структурна теорія рис особистості: *риса особистості* – виявляється в поведінці; обумовлює схильність поступати одноманітно в різних обставинах. *Риси особистості* – поверхневі/початкові; конституціональні/сформовані навколишнім середовищем; здібність, темперамент / динамічні риси; загальні риси / унікальні риси.

21. Г.Ю. Айзенк (1916), теорія типів особистості: типи особистості визначаються за параметрами – інтроверсія/екстраверсія; нейротизм/стабільність; психотизм / сила суперего. **Ієрархічна модель структури особистості:** 1) *суперрис* (екстраверсія); 2) *складені риси* (товариськість, жвавість, активність, наполегливість, прагнення до успіху); 3) *звичні реакції*; 4) *специфічні реакції*.

22. Б.Ф. Скіннер (1904 – 1990), теорія оперантного навчання: *типи поведінки:* 1) *респондентна поведінка* (відповідь на знайомий стимул); 2) *оперантна поведінка* (визначається і контролюється результа-

том).

23. А. Бандура (1927), теорія соціального наuczіння: наuczіння через спостереження регулюється чотирма взаємозв'язаними чинниками: 1) процесами *уваги* (стежить за поведінкою); 2) процесами *збереження* (пам'ятає поведінку іншого); 3) процесами *рухового відтворення* (переводить спогад у поведінку); 4) *мотиваційними* процесами (позитивне підкріплення).

24. Дж. Келлі (1905 – 1967), когнітивна теорія особистості: особистісний конструкт – ідея, думка, яку людина використовує для пояснення або *прогнозу* свого досвіду. Особистісні конструкти *біполярні* і *дихотомічні*.

25. А. Маслоу (1908 – 1970), гуманістична теорія особистості: ієрархічна система природжених потреб (фізіологічні, потреби в безпеці і захисті, приналежності і любові, самоповазі, самоактуалізації).

26. К. Роджерс (1902 – 1987), феноменологічна теорія особистості: *відкритість до переживання* (здатність слухати себе), *екзистенціальний спосіб життя* (тенденція жити повно і насичено), *організмична довіра* («Я поступаю правильно»), *емпірична свобода* (відчуття особистої влади), *креативність* (творчо пристосовуватися до життя).

4. Теорії темпераменту

Змішення гуморальних компонентів. Систематизація характеристик типів темпераменту. Будова тіла. Тип вищої нервової діяльності. Стійкі психічні властивості і поведінка. Функціональні властивості темпераменту.

27. Гіппократ = змішення гуморальних компонентів. *Гіппократ* (460 – 370 до н.е.) – старогрецький лікар і мислитель, з ім'ям якого зв'язують вчення про темперамент [5; 81]. *Змішення гуморальних компонентів* – змішення «соків» організму (кров, слиз, жовч, чорна жовч) ви-

значає емоційні прояви поведінки, на підставі яких люди відрізняються один від одного¹.

28. І. Кант = систематизація характеристики типів темпераменту. *Іммануїл Кант* (1724 – 1804) – німецький філософ, «Антропологія», 1798: систематизація характеристик типів темпераменту на основі об'єднання рис темпераменту і характеру². *Систематизація характеристики типів темпераменту* – 1) сангвінічний (швидка зміна емоцій, їх мала глибина і сила); 2) холеричний (гарячість, запальність, поривчастість вчинків); 3) меланхолійний (глибина, тривалість переживань); 4) флегматичний (повільність, спокій, слабка вираженість почуттів)³.

29. Е. Кречмер = будова тіла. *Ернст Кречмер* (1888 – 1964) – німецький психолог і психіатр («Будова тіла і характер», 1921): тип тілесної організації визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пiкнiчний тип – маніакально-депресивний психоз, астенічний, атлетичний тип – симптоми шизофренії)⁴. *Будова тіла* – тип тілесної організації визначає психічну конституцію людини, з типом якої співвідноситься відповідний тип темпераменту: шизотимик (має астенічну статуру, замкнутий, схильний до коливань настрою, упертий, не схильний до зміни установок і поглядів, насилу пристосовується до оточення), іксотимик (атлетична статура, спокійна, нечутлива людина, стримані жести і міміка, невисока гнучкість мислення, дрібязковість), циклотимик (емоції коливаються між радістю і печалю, легко контактує з людьми, реалістичний в поглядах)⁵.

30. І.П. Павлов = тип вищої нервової діяльності. *Іван Петрович Павлов* (1849-1936) – російський фізіолог, автор вчення про вищу нервову діяльність⁶, про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки⁷. *Тип вищої нервової діяльності* – визначається

¹ *Психология. Словарь.* – М., 1990.- С. 81.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 674.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 674.

⁴ *Психология. Словарь.* – М., 1990.- С. 180; *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии.* – Мн., 1998. – С. 292.

⁵ *Маклаков А.Г. Общая психология.* – СПб., 2000. – С. 556–557.

⁶ *Психология. Словарь.* – М., 1990.- С. 263.

⁷ *Психология. Словарь.* – М., 1990.- С. 395.

трьома основними властивостями нервової системи – силою, врівноваженістю, рухливістю збудливого і гальмівного процесів¹.

31. Б.М. Теплов = стійкі психічні властивості і поведінка.

Борис Михайлович Теплов (1896 – 1965) – радянський психолог; «Проблеми індивідуальних відмінностей», 1961. На основі концепції І.П.Павлова про типи вищої нервової діяльності створив дослідницьку програму по вивченню фізіологічних основ індивідуально-психологічних відмінностей². *Стійкі психічні властивості* – характеризують динаміку психічної діяльності: 1) емоційна збудливість (реакція на дуже слабкі подразники); 2) збудливість уваги (здатність помічати гранична мала зміна в інтенсивності подразника); 3) сила емоцій (інтенсивність емоційних проявів); 4) тривожність (емоційна збудливість в загрозовій ситуації); 5) реактивність (збільшення інтенсивності пристосовних реакцій); 6) цільова активність (пристосування шляхом перетворення ситуації); 7) пластичність – ригідність (пристосування до умов, що змінюються); 8) резистентність (здатність опору обставинам); 9) суб'єктивація (посилення впливу на діяльність суб'єктивних образів і понять)³.

32. В.М. Русалов = функціональні властивості темпераменту. *В.М. Русалов* – радянський психофізіолог («Біологічні основи індивідуально-психологічних відмінностей», 1979): властивості нервової системи як основа темпераменту визначаються характеристиками функціональних систем, що забезпечують діяльність всієї нервової системи⁴. *Функціональні властивості темпераменту* – ступінь напруженості взаємодії організму з середовищем, легкість переключення з однієї програми поведінки на іншу, швидкість виконання поточної програми, чутливість до неспівпадання результату з його образом⁵.

5. Теорії характеру

Моральний склад. Незмінна структура основних рис. Екстравертивний, інтровертивний типи характеру. Почуття, воля. Диспозиції особистості. Основні спонуки. Схильності, ставлення. Захисне

¹ Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 395.

² Психология. Словарь. – М., 1990.- С. 395.

³ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 559.

⁴ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 559 – 560.

⁵ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 559.

утворення. «Втеча від свободи». Акцентуація як надмірне вираження рис характеру. Акцентуація як надмірне посилення рис характеру.

33. Теофраст = моральний склад. *Теофраст* (370 – 288 до н.е.) – старогрецький філософ і учений, друг, співробітник і наступник Аристотеля; етичний трактат «Моральні характери» з описом 30 характерологічних типів, що відхиляються від норм поведінки¹. *Моральний склад* – втілення в людині моральних вимог.

34. Е. Кречмер = незмінна структура основних рис. *Ернст Кречмер* (1888 – 1964) – німецький психолог і психіатр («Будова тіла і характер», 1921): тип тілесної організації визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пікнічний тип – маніакально-депресивний психоз, астеничний, атлетичний тип – симптоми шизофренії)². *Незмінна структура основних рис* – підкреслення ідеї прямого причинно-наслідкового зв'язку фізичного і психічного, незалежного від умов життєдіяльності.

35. К.Г. Юнг = екстравертивний, інтровертивний типи характеру. *Карл Густав Юнг* (1875 – 1961) – швейцарський психолог і психіатр, засновник аналітичної психології (глибинна психологія); розробив типологію характерів («Психологічні типи», 1921)³. *Екстравертивний, інтровертивний типи характеру* – визначаються домінуючою психічною функцією (мислення, відчуття, інтуїція, почуття) і переважаючою спрямованістю на зовнішній (екстравертивний тип) або внутрішній світ (інтровертивний тип)⁴.

36. Т. Рібо = почуття, воля. *Теодюль Рібо* (1839 – 1916) – французький психолог, засновник експериментального напрямку у французькій психології (вищі психічні процеси, особистість)⁵. *Почуття* – стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, що ві-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 681.

² *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 180; *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 292.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 815.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 815.

⁵ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 583.

дображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами¹. *Воля* – свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що характеризується подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків².

37. П.Ф. Лесгафт = воля. *Петро Францевіч Лесгафт* (1837 – 1909) – російський анатом, педагог і психолог, автор теорії фізичного виховання як основи формування цілісної особистості, концепції «шкільних типів»³. *Воля* – свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що характеризується подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків⁴.

38. В. Штерн = диспозиції особистості. *Вільям Штерн* (1871 – 1938) – німецький психолог, автор концепції «персоналістичної психології» («Особистість і річ», 1906): цілісність особистості, неподільна на психічне і фізичне, визначає прояв окремих функцій⁵. *Диспозиція* (В.Штерн) – причинно не обумовлена, спочатку властива схильність до дій, до досягнення певної мети⁶.

39. Л. Клагес = основні спонуки. *Людвіг Клагес* (1872 – 1956) – німецький психолог і філософ, автор робіт з характерології («Принципи характерології», 1910), в основі яких лежить уявлення про людину як душевно-тілесну єдність (образи душевних спонук – виразні рухи, явища душі – динаміка тіла)⁷. *Основні спонуки* – душевні імпульси, емоційні спонуки, явища душі.

40. О.Ф. Лазурський = схильності, ставлення. *Олександр Федорович Лазурський* (1874 – 1917) – російський лікар і психолог, автор концепції індивідуальних відмінностей, системи класифікації особистості («Нарис науки про характери», 1909. «Загальна і експериментальна психологія», 1912)⁸. *Схильність* – виборча спрямова-

¹ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 402.

² *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 373.

³ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 188.

⁴ *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 373.

⁵ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 450-451.

⁶ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 108, 272.

⁷ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 256.

⁸ *Психология.* Словарь. – М., 1990.- С. 184.

ність індивіда на певну діяльність, що спонукає нею займатися, заснована на стійкій потребі в ній¹. *Ставлення* – система суб'єктивно-оцінних, свідомо-виборчих ставлень до дійсності на основі придбаного досвіду взаємин з людьми. Визначає характер переживань людини, особливості сприйняття дійсності, особливості поведінкових реакцій на зовнішні дії².

41. В. Райх = захисне утворення. *Вільгельм Райх* (1897 – 1957) – австрійсько-американський лікар і психолог, автор ідеї про вкорінення пануючої соціальної системи в психічній структурі індивіда³. *Захисне утворення* – характер оберігає індивіда від зовнішніх впливів і власних пригнічених потягів⁴.

42. Е. Фромм = «втеча від свободи». *Еріх Фромм* (1900 – 1980), німецько-американський психолог («Escape from Freedom», 1941): взаємодія психологічних і соціальних чинників, яка направлена на придушення і витіснення в несвідоме рис, несумісних з пануючими в суспільстві нормами. Виявляється у феномені «втечі від свободи»⁵. «*Втеча від свободи*» – виявляється в типах характеру: 1) «мазохіст-садист» (агресивність до людини як до причини соціальних подій і невдач під впливом відчуття своєї неповноцінності); 2) «авторитарна особа» (прагнення ставити людей в залежність від себе); 3) «руйнівник» (активне прагнення до усунення об'єкту, фрустрацію, що викликав); 4) «конформіст-автомат» (підпорядкування обставинам, засвоєння типу мислення і способу поведінки, властивих більшості)⁶.

43. К. Леонгард = Акцентуація як надмірне вираження рис характеру. *Карл Леонгард* (1904 – 1988) – німецький психіатр, невролог, психолог; («Акцентуовані особистості», 1976): акцентуація характеру як крайні варіанти норми, що граничать з психопатіями⁷. *Акцентуація характеру* – 1) гіпертимний тип (надзвичайна контактність, балакучість); 2) дістимний тип (низька контактність, небагатослівність); 3) циклоїдний тип (періодичні зміни настрою, манери спілкування); 4) збудливий тип

¹ *Психологія*. Словарь. – М., 1990.- С. 364.

² [див. *Психологія*. Словарь. – М., 1990.- С.258.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 564.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 564.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 749.

⁶ *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб., 2000. – С. 576–577.

⁷ див. *Психологія*. Словарь. – М., 1990.- С. 15.

(низька контактність, дратівливість, запальність, поганий контроль поведінки); 5) застрягаючий тип (занудливість, конфліктність, образливість, мстивість); 6) педантичний тип (акуратність, надійність, формалізм, занудливість); 7) тривожний тип (низька контактність, боязкість, невпевненість в собі); 8) емотивний тип (надмірна чутливість, жалісливість); 9) демонстративний тип (артистичність, хвастощі, егоїзм); 10) екзальтований тип (висока контактність, балакучість, влюбливість); 11) екстравертований тип (висока контактність, балакучість, схильність до впливу, прихильність до розваг); 12) інтровертований тип (низька контактність, замкнутість, упертість, ригідність мислення)¹.

44. А.Є. Личко = акцентуація як надмірне посилення рис характеру підлітка. Акцентуація характеру – 1) гіпертимний тип (товариськість, самовпевненість, схильність до пустощів); 2) циклоїдний тип (періодична зміна настрою, підвищена дратівливість); 3) лабільний тип (крайня мінливість настрою з незначного приводу, залежність поведінки від настрою); 4) астеноневротичний тип (стомлюваність, дратівливість, примхливість); 5) сензитивний тип (підвищена чутливість, комплекс неповноцінності); 6) психастенічний тип (ранній інтелектуальний розвиток, схильність до роздумів, слабкість в практичних справах); 7) шизоїдний тип (замкнутість, байдужість до тих, що оточують, не завжди зрозумілі таким, що оточує); 8) епілептоїдний тип (жорстокість, владність, себелюбство); 9) істероїдний тип (егоцентризм, жадання уваги до себе); 10) нестійкий тип (слабовілля, тяга до розваг, неробства); 11) конформний тип (бездумне підпорядкування будь-яким авторитетам, схильність до моралізаторства, пристосовництва)².

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 3

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Психобіологічні теорії стверджують, що:

А - психічна конституція є лінійною функцією біологічного організму;

Б - біологічний організм лінійною функцією психічної конституції.

¹ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 571 – 573.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 573–576.

2. Біосоціальні теорії стверджують:

А – більшу значущість для розвитку особистості біологічних, ніж соціальних детермінант;

Б - рівну значущість для розвитку особистості соціальних і біологічних детермінант.

3. Психосоціальні теорії стверджують, що:

А - природжені почуття неповноцінності, спільності, механізми компенсації визначають розвиток особистості;

Б – пристосування до життя породжує почуття неповноцінності, спільності, механізми компенсації і визначає розвиток особистості.

4. Психостатистичні теорії стверджують, що особистість є:

А - описом окремих характеристик, не об'єднаних єдиною системою основою;

Б - описом цілісних характеристик, об'єднаних єдиною системою основою.

5. Особистість характеризується єдністю:

А - установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів та взаємних впливів, що виникають під впливом організації спільної діяльності;

Б – нервово психічної організації людини, її досвіду, ідеалів, ставлень та взаємин.

Вставте номери правильних відповідей:

6. Хто є автором вітчизняних концепцій щодо структури особистості?

Концепція персоналізації (...). Теорія інтегральної індивідуальності (...). Диспозиційна структура особистості (...). Системна модель особистості (...). Структура особистості (...). Психічний склад особистості (...). Ієрархічна структура особистості (...).

**1. С.Л. Рубіншейн 2. Б.Г. Ананьєв 3. В.С. Мерлін 4. В.О. Ядов
5. В.А. Петровський 6. Н.І. Рейнвальд 7. К.К. Платонов**

7. Хто є автором зарубіжних концепцій щодо структури особистості?

Соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості (...). Соціокультурна теорія особистості (...). Індивідуальна теорія особистості (...). Психосоціальна теорія особистості (...). Теорія оперантного навчання (...). Феноменологічна теорія особистості (...). Структурна теорія рис особистості (...). Теорія типів особистості (...). Психодинамічна теорія особистості (...). Когнітивна теорія особистості (...). Гуманістична теорія особистості (...). Теорія рис (...). Аналітична теорія особистості (...). Теорія соціального навчання (...).

1. З.Фрейд 2. К.Г. Юнг 3. А. Адлер 4. Е. Еріксон 5. Е. Фромм 6. К. Хорні 7. Г.У. Олпорт 8. Р. Кеттел 9. Г.Ю. Айзенк 10. Б.Ф. Скіннер 11. А. Бандура 12. Дж. Келлі 13. А. Маслоу 14. К. Роджерс

8. Хто є автором поглядів на сутність темпераменту?

Стійкі психічні властивості і поведінка (...). Тип вищої нервової діяльності (...). Змішення гуморальних компонентів (...). Функціональні властивості темпераменту (...). Систематизація характеристики типів темпераменту (...). Будова тіла (...).

1. Гіппократ 2. І. Кант 3. Е. Кречмер 4. І.П. Павлов 5. Б.М. Теплов 6. В.М. Русалов

9. Хто є автором поглядів на сутність характеру?

Схильності, ставлення (...). Захисне утворення (...). Незмінна структура основних рис (...). Акцентуація як надмірне вираження рис характеру (...). Екстравертивний, інтровертивний типи характеру (...). Акцентуація як надмірне посилення рис характеру (...). Почуття, воля (...). Диспозиції особистості (...). Основні спонуки (...). Моральний склад (...). «Втеча від свободи» (...).

1. Теофраст 2. Е. Кречмер 3. К.Г. Юнг 4. Т. Рібо 5. В. Штерн 6. Л. Клагес 7. О.Ф. Лазурський 8. В. Райх 9. Е. Фромм 10. К. Леонгард 11. А.Є. Личко

4. Теорія пізнання

1. Теорія пізнання і проблема природи знання

Теорія пізнання. Проблема зв'язку суб'єкта і об'єкту. Позитивізм в структурі наукового знання. Базові позитивістські міфологеми. Наукове знання. Синтетичне наукове знання. Аналітичне наукове знання. Єдність логіки, діалектики і теорії пізнання. Структура об'єктивної реальності. Практика і пізнання. Принцип віддзеркалення.

1. Теорія пізнання – аналізує загальні основи, що є базою пізнавального результату¹. *Проблема природи знання* – активність суб'єкта в процесі пізнання; раціоналізм, емпіризм; діалектична природа пізнання.

2. Проблема зв'язку суб'єкта і об'єкту – проблема активності суб'єкта, що пізнає². *Співвідношення внутрішнього і зовнішнього досвіду* – вираз проблеми логічного обґрунтування системи знання в термінах *раціоналізму* (природжені ідеї) і *емпіризму* (відчуття як елементарні одиниці знання)³.

3. Позитивізм в структурі наукового знання. *Позитивізм* (О.Конт) – філософський принцип, згідно якому позитивне знання може бути отримане тільки в спеціальних науках і їх об'єднаннях при вирішенні окремих наукових проблем⁴. *Окремі наукові проблеми* – освоєння нових областей реальності і сторін дійсності, висунення практичних проблем, пов'язаних з вирішенням економічних і соціальних завдань⁵.

4. Базові позитивістські міфологеми (за W.B. Weimer): 1) наукове знання засноване на твердих емпіричних фактах; 2) теорії виводяться з фактів (і, отже, вторинні по відношенню до них); 3) наука розвивається за допомогою поступового накопичення фактів; 4) оскільки факти формують основи нашого знання, вони незалежні від теорій і мають самостійне значення; 4) теорії (або гіпотези) логічно виводяться з фактів за допомогою раціональної індукції; 5) теорії

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

² див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 679.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 505.

⁵ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 404 – 405.

(або гіпотези) приймаються або відкидаються виключно на основі їх здатності витримати перевірку експериментом¹.

5. Наукове знання – системний теоретичний опис об'єктів пізнання. *Систематизація об'єктивних відомостей про дійсність* – розкриття багатообразних зв'язків складного об'єкту в єдиній теоретичній картині².

6. Синтетичне наукове знання. *Синтез* – процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частин³. *Синтетичне наукове знання* – знання, істинність якого обґрунтовується на основі звернення до зовнішньої інформації, не пов'язаної з логічним аналізом⁴. *Емпіричні дослідження* – включення об'єкту у все нові зв'язки, нові ситуації, в яких створюються відношення причини і наслідку як універсальної основи виявлення стійких, необхідних зв'язків предмету пізнання і, отже, його властивостей⁵.

7. Аналітичне наукове знання – знання, істинність якого обґрунтовується шляхом логічного аналізу⁶. *Аналіз* – процедура уявного розчленовування предмету, властивості, відношень між предметами на частини (ознаки, властивості, відношення)⁷. *Логіка* – наука про загальнозначущі форми (поняття, думки, висновки) і засоби думки (визначення, правила утворення понять, думок і висновків, правила міркувань, правила формалізації висновків в системи)⁸. *Математика* – застосування математичних методів до системи логічних понять, теорії доказів, моделей, алгоритмів⁹.

8. Єдність логіки, діалектики і теорії пізнання – єдність загальнозначущих правил мислення, теоретико-методологічних основ та

¹ Юревич А.В. Психология и методология // Психологический журнал. – 2000. – № 5. – С. 35 – 46.

² див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 613.

³ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 363.

⁴ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 24.

⁵ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 598.

⁶ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 24.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 23.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 316.

⁹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 319.

закономірностей пізнавального процесу. *Логіка* – наука про загально-значущі форми (поняття, думки, висновки) і засоби думки (визначення, правила утворення понять, думок і висновків, правила міркувань, правила формалізації висновків в системі)¹. *Діалектика* – вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки буття і пізнання, виконуюче теоретичні, світоглядні і методологічні функції². *Теорія пізнання* – аналізує загальні основи, що є базою пізнавального результату³.

9. Структура об'єктивної реальності – стійкі зв'язки феноменів об'єктивної дійсності, що виділяються в процесі діяльності і пізнання. *Структура* – сукупність стійких зв'язків об'єкту, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі⁴. *Структура гностичної реальності* – закономірні зв'язки елементів наукового дослідження, що визначають змістовні і процесуальні аспекти пізнавальної діяльності.

10. Практика і пізнання. *Практика* – цілеспрямована діяльність людини, направлена на освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів⁵. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення об'єктивної дійсності. *Основа достовірного знання* – точне урахування реальних умов і конкретної обстановки, в яких знаходиться об'єкт пізнання, а також виділення головних, істотних властивостей, зв'язків, тенденцій його розвитку⁶.

11. Принцип віддзеркалення. *Віддзеркалення* – загальна властивість матерії відтворювати відображуваний об'єкт, яка залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості⁷. *Теорія віддзеркалення* – розглядає відчуття і сприйняття як результат віддзеркалення реальності в свідомості людини самосвідомості⁸. *Пізнання як відображення* – соціально-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 316.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 154.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 678.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 657.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 522.

⁶ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 226.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 470.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 470.

опосередкована єдність віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації, що історично розвивається¹.

2. Теоретичне пізнання психічного

Пізнання. Теоретичне пізнання. Суб'єкт і об'єкт в пізнанні. Джордж Берклі. Дейвід Юм. Іммануїл Кант. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Сучасна теорія пізнання. Єдність діалектики, логіки, теорії пізнання.

12. Пізнання – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації². *Індивідуальне знання* – чуттєве, емпіричне, розумове, теоретичне пізнання³. *Знання, що об'єктивувалося* – частина духовного виробництва, що існує у вигляді наукових текстів або у формі речей, що мають соціально-культурний смисл⁴.

13. Теоретичне пізнання – відображення закономірних і істотних зв'язків предмета дослідження. *Науковий текст* – відображення закономірних і істотних зв'язків предмета дослідження за допомогою системи предикатів. *Текст* – продукт мовлення, що складається з основного предиката (головна думка) і дерева вторинних, третинних і так далі предикатів⁵.

14. Суб'єкт і об'єкт в пізнанні. *Суб'єкт* – продукт історичного розвитку. Його активність направлена на практичну зміну об'єкту. Ці зміни є критерієм адекватності суб'єктивних образів і дійсності⁶. *Проблема внутрішнього і зовнішнього досвіду* – співвідношення пізнавального процесу і предметно-практичної діяльності.

15. Джордж Берклі (1685 – 1753); «Досвід нової теорії зору». Згідно Берклі, поняття матерії неможливе із-за неможливості

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 506.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 506.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 506.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 506.

⁵ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 394.

⁶ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 389.

відвернення від окремих властивостей речей¹. Сприйняття кожної речі розкладається на сприйняття суми окремих відчуттів. Буття речі визначається здатністю бути сприйнятою².

16. Дейвід Юм (1711 – 1776); *«Трактат про людську природу»*. Центральний пункт гносеології – вчення про причинність, психологічним механізмом якої є сприйняття регулярної появи і проходження подій в часі³. Людська природа незмінна. Людина схильна до помилок і капризів асоціацій – зв'язки простих ідей один з одним. Особистість – «...зв'язка або пучок ... різних сприйнять, наступних один за одним»⁴.

17. Іммануїл Кант (1724 – 1804); *«Критика чистого розуму»*. *«Критика практичного розуму»*. У докритичний період визнає можливість умоглядного пізнання речей, в критичний період заперечує можливість такого пізнання⁵. Залежність реальності від самого пізнання. Об'єкт існує у формах діяльності суб'єкта⁶. Вчення про явища і речі, як вони існують самі по собі. Пізнання *«речей в собі»* починається з відчуттів, продовжується в поняттях і думках, які проте не дають достовірного знання про них. Основними здатностями пізнання є *чуттєвість, розум, розум*. Всяка особа – самоціль і не є засобом здійснення завдань, поведінка якої ґрунтується на внутрішньому велінні (*категоричний імператив*)⁷.

18. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831); *«Феноменологія духу»*. Суб'єкт і об'єкт по суті тотожні один одному, оскільки в основі дійсності лежить саморозвиток абсолютного духу, який є абсолютним суб'єктом, що має як об'єкт сам себе⁸. Духовний розвиток індивіда відтворює стадії самопізнання «світового духу», починаючи з акту найменування чуттєво даних «речей» і кінчаючи «абсо-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 51.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 51.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 814.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 814.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 242.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 679.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 242 – 243.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 679.

лютним знанням», тобто знанням тих форм і законів, які управляють зсередини всім процесом духовного розвитку¹.

19. Сучасна теорія пізнання = єдність діалектики, логіки, теорії пізнання. Уявлення про структуру об'єктивної реальності. Пізнання носить соціальний характер. Нерозривний зв'язок з активною практичною діяльністю². Категорії і закони матеріалістичної діалектики виступають як методологічні принципи науково-теоретичної діяльності.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 4

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Теорія пізнання аналізує загальні основи, що є базою:

А - процесу пізнання;

Б - пізнавального результату.

2. Проблема зв'язку суб'єкта і об'єкту є проблемою:

А - взаємодії дослідника з об'єктом дослідження;

Б - співвідношення внутрішнього і зовнішнього досвіду.

3. Позитивізм в структурі наукового знання означає, що:

А - позитивне знання може бути отримане тільки у філософських науках при вирішенні загальних наукових проблем;

Б - позитивне знання може бути отримане тільки в спеціальних науках при вирішенні окремих наукових проблем.

4. Наукове знання – це:

А - системний теоретичний опис об'єктів пізнання;

Б - різноманітні зведення про об'єкт пізнання.

5. Єдність логіки, діалектики і теорії пізнання виявляється в:

А - єдності правил мислення, методології та закономірностей пізнавального процесу;

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 103.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 680.

Б - теоретичних, світоглядних і методологічних засад пізнавального процесу.

6. Основа достовірного знання – точне урахування:

А - головних, істотних властивостей, зв'язків, реальних умов існування, тенденцій розвитку пізнаваного об'єкту;

Б – вимог цілеспрямованої діяльності, направленої на освоєння природних і соціальних об'єктів.

7. Теорія віддзеркалення – розглядає відчуття і сприйняття як:

А – передумову віддзеркалення реальності в свідомості людини;

Б - результат віддзеркалення реальності в свідомості людини.

8. Пізнання ґрунтується на:

А – єдності потреб та активності суб'єкта в процесі пізнання;

Б - єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації.

Вставте номери правильних відповідей:

9. Хто є автором тверджень щодо суті пізнання?

Суб'єкт і об'єкт по суті тотожні один одному, оскільки в основі дійсності лежить саморозвиток абсолютного духу, який є абсолютним суб'єктом (...). У докритичний період визнає можливість умоглядного пізнання речей, в критичний період заперечує можливість такого пізнання (...). Поняття матерії неможливе із-за неможливості відвернення від окремих властивостей речей (...). Вчення про причинність, психологічним механізмом якої є сприйняття регулярної появи і проходження подій в часі (...).

1. Джордж Берклі 2. Дейвід Юм 3. Іммануїл Кант 4. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

5. Методологія як система принципів наукового дослідження

1. Поняття про методологію

Методологія. Методологічні рівні в психології. Методологія психології. Функції методології для психологічної практики. Принципи психології.

1. Методологія – система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, система раціональних правил і нормативів пізнання і дії. *Загальна структура і типологія існуючих методів:* 1) *структура* – сукупність стійких зв'язків явища, що забезпечують його цілісність¹; 2) *типологізація* – виявлення подібності або відмінності в сукупності явищ за допомогою теоретичної моделі²; 3) *метод* – система пізнавальних або перетворюючих засобів, прийомів, принципів, підходів³.

Методологія – система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності а також учення про таку систему. Методологія визначає, якою мірою зібрані факти можуть служити реальною і надійною підставою об'єктивного знання⁴.

Методологія в широкому сенсі припускає вказівки на те, як досліджуватиметься той чи інший предмет. Методологія у вузькому сенсі є концептуалізацією процесу дослідження, коли об'єктом аналізу є сам дослідницький процес⁵.

2. Методологічні рівні в психології (за В.В. Рибалкою): 1) онтопсихологічний рівень конкретної особистості; 2) практико-психологічний рівень вирішення проблем особистості (практична психологія); 3) психолого-прикладний рівень вдосконалення формування і проектування діяльності особистості (прикладна психологія); 4) теоретико-методологічний рівень дослідження і пізнання закономірностей психіки (теоретична психологія); 5) загальнонауковий психологічний рівень пізнання особистості (міждисциплінарний рівень); 6) філософсько-психологічний рівень пізнання особистості через абстрактні категорії закони (філософська психологія)⁶.

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 657.

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 63.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 59.

⁴ *Психологія. Словарь.* – М., 1990. – С. 209/

⁵ *Мазилів В.А. Методологія психологічної науки.* – Ярославль, 2003.

⁶ *Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології.*– Київ: Ніка-Центр, 2003. – С. 22.

3. Методологія психології – система принципів і способів організації і побудови теорії і практики окремих психологічних наук, їх галузей і всіх їх в цілому¹. *Вчення про систему принципів психології* – є «основним коренем дерева психологічної науки»².

4. Функції методології для психологічної практики: 1) методологія забезпечує чіткість і ясність постановки проблеми (науковою або практичною) як з боку змісту, так і формою; 2) методологія здійснює світоглядну інтерпретацію результатів науки. Будь-яке відкриття, будь-які нові факти і отримані дані вимагають свого пояснення і включення їх в систему вже відомих знань; 3) методологія дозволяє виробляти стратегію розвитку науки і практики. Само собою зрозуміло, що вчені, що стоять на методологічних основах, що відрізняються, бачать подальші перспективи різним чином; 4) методологія стимулює сам процес розвитку науки і практики. Застарілі методологічні принципи, які не відповідають новим науковим даним, зрозуміло, навряд чи зможуть когось до чогось стимулювати. Але саме тому і відбувається зміна методологічних підходів, що формулювання нових норм і принципів дозволяє як би «розсунути штори» для кращого бачення діапазону можливостей; 5) методологія дає певні засоби для вирішення поставлених завдань; 6) методологія дозволяє описати і оцінити саму діяльність дослідника або практика і виробити рекомендації і правила, тобто ті норми, якими повинна керуватися людина в своїй діяльності³

5. Принципи психології – основні перевірені часом і практикою положення, які визначають подальший розвиток психології і її застосування⁴; основні положення, які визначають сутність розуміння психіки. *Основні принципи психології* – 1) детермінізм; 2) єдність особистості, свідомості і діяльності; 3) рефлексорна і соціально-

¹ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 66.

² Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 66.

³ Вачков И.В. Нужна ли практическому психологу методология? //Труды Ярославского методологического семинара «Методология психологии». – Ярославль: МАПН, 2003. – С. 72 – 79.

⁴ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 102.

історично обумовленість психіки людини; 4) розвиток психіки; 5) ієрархія; 6) системний і особистісний підходи; 7) єдність теорії, експерименту і практики¹.

Принцип детермінізму = залежність психіки від способу життя. Детермінізм – закономірна залежність психічних явищ від сукупності обставин, які за часом передували наслідку. Розрізняють детермінізм механічний (рефлекс, асоціації, афект), біологічний (природний відбір, пристосування, виживання), психологічний (дія зовнішніх причин через внутрішні умови)². *Спосіб життя* – сукупність типових видів життєдіяльності індивіда, узятя в єдності з умовами життя³.

Принцип єдності свідомості і діяльності = свідомість розвивається в діяльності. Принцип єдності свідомості і діяльності (С.Л.Рубінштейн) – взаємодія суб'єкта з реальністю (діяльність) формує у нього відповідну ментальну модель (свідомість), яка є психічною основою передбачення і регуляції практичних дій⁴. *Свідомість* – вищий рівень психічного віддзеркалення⁵; перманентне віддзеркалення, рефлексія сумація досвіду у вигляді образів, знаків, значень, смислів⁶. *Свідомість* – вищий рівень психічної активності людини, в якій реальність відбивається у формі чуттєвих і розумових образів як основи внутрішнього досвіду і передбачення практичної діяльності і поведінки⁷. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу⁸; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби⁹.

Принцип розвитку = психіка – продукт розвитку і результат діяльності. *Розвиток* – необоротна, направлена, закономірна зміна об'єкту в часі, в результаті якого виникає його новий якісний стан¹⁰. *Принцип розвитку* – психіка є результат розвитку як переходу від простіших до складніших форм взаємодії з навколишнім середови-

¹ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 102.

² Психология. Словарь. –М., 1990. – С. 97 – 98.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 446.

⁴ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 135.

⁵ Психология. Словарь. –М., 1990. – С. 368.

⁶ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 660.

⁷ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 622.

⁸ Психология. Словарь. –М., 1990. – С. 101.

⁹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 91.

¹⁰ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 561.

щем¹. *Розвиток психіки* – кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуку від простіших до складніших форм віддзеркалення і активності². *Психіка* – властивість високоорганізованої матерії, що виявляється у віддзеркаленні суб'єктом об'єктивної реальності і виконує функції орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта³.

2. Методологія. Історія питання

Діалектична природа мислення. Пошук принципу кожної речі. Принципи побудови думки. Індуктивний емпіричний підхід. Планомірний, точний експеримент. Чуттєвий досвід. Принцип достовірності знання. Принцип сходження від абстрактного до конкретного. Розуміння цілісності душевного життя. Номотетичне та ідеографічне знання. Пізнавальний акт та структура емпіричної свідомості.

6. Сократ (470 – 399 до н.е.) – першим, як відзначає Аристотель, почав використовувати індуктивні докази і давати загальні визначення понять; у його практиці використовувався діалог як основний метод знаходження істини⁴. *Діалектична природа мислення* – сумісне добування істини в процесі зіставлення різних уявлень, понять, їх порівняння, розчленовування, визначення⁵.

7. Платон (427 – 347 до н.е.) – розробка діалектики на основі відтворення бесід Сократа як уміння ставити питання і давати відповіді, через уявне розділення знаходження неділимого, визначати суть речі; встановлення поняття безпередумовного початку, доступного тільки думці, і що досягається за допомогою ієрархії наук, вінцем яких є діалектика і математика⁶. *Пошук принципу кожної речі* – пізнання повинне підкорятися об'єктивній логіці пізнаваного предмету⁷.

¹ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 306.

² *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 306.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 547.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 625.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 496.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

8. Аристотель (384 – 322 до н.е.) – протиставив діалектиці Платона теорію доказового силогізму – аналітику, моделлю якого є геометричний доказ¹. *Принципи побудови думки* – принципи побудови думки, правила висновку і доказу, питання визначення термінів, роль індукції і дедукції в пізнанні; співвідношення потенційного і актуального, форми і матерії².

9. Френсис Бекон (1561 – 1626) – схоластичній філософії протиставив доктрину «природної» філософії, що базується на досвідченому пізнанні. Обґрунтував емпіричний метод і описав види досвідченого пізнання, модифікації експерименту. Сформулював індукцію як метод дослідження законів природних явищ³. *Індуктивний емпіричний підхід* – принципи механіки⁴.

10. Галілео Галілей (1564 – 1642) – початковим пунктом пізнання є чуттєвий досвід, а також планомірне реальне або уявне експериментування, що спирається на математичний опис. Аналітичний метод «резолюції» з використанням абстракцій і засобів математики направлений на виділення елементів реальності. Пояснення явища і підтвердження висунутих припущень будується на теоретичній схемі, яку отримують на основі синтетично-дедуктивного методу⁵. *Планомірний, точний експеримент* – безпосередня зміна умов виникнення явищ і встановлення між ними закономірних причинних зв'язків, що узагальнюються за допомогою математичного апарату⁶.

11. Рене Декарт (1596 – 1650) – принцип суб'єктивної достовірності знання, суб'єктивно пережитого процесу мислення, що упевняється через самосвідомість. Правила методу ґрунтуються на переході від простого і очевидного до формулювання складних висловів, що зберігають безперервність ланцюга висновків⁷. *Правила методу раціоналізму* – вимога допускати як істину тільки такі положення, що ус-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 36.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 71.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 100.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 143.

відомлюються ясно і виразно, з яких виводиться нове знання шляхом дедуктивного доказу¹.

12. Джон Локк (1632 – 1704) – автор «Досвіду про людський розум» (1690), який, указуючи на зовнішній (відчуття) і внутрішній (рефлексія) досвід як основу знання, убачав істинність пізнання в його відповідності з дійсністю². *Чуттєвий досвід* – побудова емпіричної науки, заснованої на чуттєвому досвіді³.

13. Іммануїл Кант (1724 – 1804) – три основні здатності пізнання – чуттєвість, розум, здоровий глузд; три головні види знання – математика, теоретичне природознавство; отримання справжнього знання можливе на основі апіорних синтетичних думань, а також об'єднання чуттєвого споглядання з категоріями розуму⁴. *Принцип достовірності знання* – конститутивні і регулятивні принципи пізнання, співвідношення між його формою і змістом⁵.

14. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831) – абсолютна ідея як внутрішньо закономірна необхідність здійснюється в людині через свідомість, волю, особистість. Категорія суперечності як єдність протилежностей указує на внутрішній імпульс розвитку духу як сходження від абстрактного (менш повного) до конкретного (більш повного) результату⁶. *Принцип сходження від абстрактного до конкретного* – перехід від загальних і бідних змістом форм до розчленованих і найбільш багатих змістом, до системи понять, що дозволяє досягнути предмет в його сутнісних характеристиках⁷.

15. Вільгельм Дільтей (1833 – 1911); німецький історик культури; філософ-ідеаліст; представник філософії життя; основоположник розуміючої психології. Зіставлення природничонаукового і культурно-історичного пізнання; зіставлення методу «пояснення» (науки про природу) та методів інтроспекції (власний світ), співпереживання

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 366.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 324.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 366.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 242.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 366.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 103.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 366.

(світ іншого), герменевтики (культура минулого)¹. *Розуміння цілісності душевного життя* – душевне життя людини не піддається аналітичному опису. Його можна зрозуміти тільки на основі інтуїтивного осмислення психічних реакцій людини².

Філософія життя (А.Бергсон, «Творча еволюція»; В.Дільтей, «Описова психологія»; Г.Зіммель, «Філософська культурологія»; Ф.Ніцше «Так говорив Заратустра»; Х.Ортега-і-Гасет, «Повстання мас»; О.Шпенглер, «Захід Європи») – життя як цілісна реальність, що інтуїтивно осягається; унікальність індивідуальних форм життя, що осягаються за допомогою глибинної інтуїції, художнього символу³. *Розуміюча психологія* (В.Дільтей, Е.Шпрангер) – напрям в німецькій психології, що розглядає душевне життя людини в контексті її смислових утворень і засвоєних культурно-історичних цінностей. Згідно Е.Шпрангеру, існують шість типів поведінки (осіб): теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний, релігійний⁴.

16. Вільгельм Віндельбанд (1868 – 1915); німецький філософ, глава баденської школи неокантіанства. Розділення наук на природничі (номотетичне вивчення загального, закономірного) і історичні (ідеографічне вивчення одиничних явищ і подій в їх неповторності і винятковості)⁵.

Неокантіанство – використання ідеї Канта про заперечення об'єктивної закономірності природи і виведення пізнання з суб'єкта, з мислення з його «апріорними» законами розвитку⁶. *Баденська школа* – напрям в неокантіанстві. Наголошується, що пізнання є психічний процес, який ґрунтується на екстенсивному і інтенсивному різноманітті досвіду. Його результатом є трансцендентальне (загальне, необхідне) знання⁷.

17. Генріх Ріккерт (1863 – 1936); німецький філософ, один із засновників баденської школи неокантіанства. Дана в пізнанні дійс-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 167.

² *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии*. – Мн., 1998. – С. 489 – 490.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 732.

⁴ *Психология. Словарь*. – М., 1990. – С. 284.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 83.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 425.

⁷ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 44.

ність іманентна свідомості. Об'єктивна, незалежна від суб'єкта трансцендентальна реальність є предмет віри. Решта реальності є результат діяльності безособової свідомості. Вона конструює природу (природознавство) і культуру (науки про культуру) Природознавство направлене на загальне, на закони (апріорні правила розуму). Історія займається одиничними, неповторимими явищами і подіями¹.

18. Едмунд Гуссерль (1859 – 1938); німецький філософ-ідеаліст, засновник феноменології. Пізнавальний акт визначається структурою емпіричної свідомості. Науки про природу і історію потребують обґрунтування. Таке обґрунтування дає філософія – наука про феномени свідомості (феноменологія). Самоочевидні логічні принципи можна вивести зі свідомості за допомогою редукції (очищення свідомості від емпіричного змісту). В результаті редукції отримують чисту структуру свідомості – інтенціональність (спрямованість на предмет)².

3. Методологія як спосіб досягнення і побудови наукового знання

Вибір адекватного методу. Філософський аспект. Світогляд. Диференціація та інтеграція наукового знання. Синтез методів різних наук = міждисциплінарний синтез. Стан сучасної психології = перегляд методологічних установок.

19. Вибір найбільш адекватного методу = істинність, конкретність істини. *Адекватний* (adaequatus – прирівняний, відповідний, вірний, точний) – термін, який служить для позначення вірного відтворення об'єктивних зв'язків і відношень дійсності в уявленнях, поняттях і думках³. *Метод* – система пізнавальних або перетворюючих засобів, прийомів, принципів, підходів⁴. *Істина* – адекватне віддзеркалення об'єкту суб'єктом, що пізнає, відтворення його таким, яким він існує сам по собі, зовні і незалежно від людини і його свідомості⁵. *Конкретність істини* – точне врахування всіх умов, в яких

¹ *Філософський* енциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 584.

² *Філософський* енциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 132.

³ *Філософський* енциклопедический словарь. – М., 1983. – С.13.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 59.

⁵ *Філософський* енциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 226.

знаходиться об'єкт пізнання, виділення головних, істотних властивостей, зв'язків, тенденцій його розвитку¹.

20. Філософський аспект = діалектика, закони, категорії.

Філософія – наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення². *Діалектика* – вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки і становлення, розвиток буття і пізнання; заснований на цьому ученні метод творчого мислення³. *Закон* – необхідне, істотне, стійке, відношення між явищами, що повторюється⁴. *Категорії* – гранично загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності і пізнання⁵.

21. Світогляд – система поглядів людини на реальність і її місце в світі⁶. *Система поглядів* – віддзеркалення результатів пізнання дійсності, які впливають на систему ставлень людини і їх реалізацію в поведінці, діяльності, спілкуванні⁷.

22. Диференціація наукового знання = функціональна, структурна диференціація. *Диференціація* – сторона процесу розвитку. Пов'язана з розділенням цілого, що розвивається, на частини, ступені, рівні⁸. *Функціональна диференціація* – розширюється коло функцій, які виконуються елементами системи, що розвивається⁹. *Структурна диференціація* – в системі виділяються підсистеми, які реалізують ті чи інші функції¹⁰.

23. Інтеграція наукового знання = взаємозв'язок і взаємодія елементів. *Інтеграція* – сторона процесу розвитку. Пов'язана з об'єднанням в ціле раніше різних частин і елементів¹¹. *Взаємоз-*

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 226.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 726.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 154.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 188.

⁵ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 251.

⁶ *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии.* – Мн., 1998. – С. 362.

⁷ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 215.

⁸ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 170.

⁹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 170.

¹⁰ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 170.

¹¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 210.

в'язок і взаємодія елементів – підвищення рівня цілісності і організованості системи під впливом об'єднання частин і елементів¹.

24. Синтез методів різних наук = міждисциплінарний синтез. *Синтез – з'єднання різних елементів, сторін предмету в єдине ціле (систему). Здійснюється в практичній діяльності і пізнанні². Міждисциплінарний синтез – інтеграційні науки (біофізика, біохімія, економетрія, кібернетика, семіотика, теорія систем), в яких синтезуються дані про структурні властивості об'єктів різних дисциплін³.*

25. Стан сучасної психології = перегляд методологічних установок. *Перехід від: а) системної логіки дослідження до мережевої; б) позитивізму до герменевтики; в) класичної, некласичної раціональності до постнекласичної⁴.*

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 5

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Методологія – це:

А – сукупність правил щодо розробки методів дослідження;

Б - система принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності.

2. Методологія психології – це:

А – сукупність існуючих методів психологічних досліджень;

Б - система принципів і способів організації і побудови теорії і практики психології та її окремих галузей.

¹ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 210.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 609.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 609.

⁴ *Гусельцева М.С.* Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // *Психологический журнал*. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

3. Принципи психології – це:

А - основні положення, які визначають сутність розуміння психіки;

Б - основні положення, які визначають застосування психології.

Вставте номери правильних відповідей:

4. Хто є автором наступних методологічних принципів?

Номотетичне та ідеографічне знання (...). Чуттєвий досвід (...). Принципи побудови думки (...). Пізнавальний акт та структура емпіричної свідомості (...). Діалектична природа мислення (...). Планомірний, точний експеримент (...). Принцип достовірності знання (...). Принцип сходження від абстрактного до конкретного (...). Розуміння цілісності душевного життя (...) . Індуктивний емпіричний підхід (...). Пошук принципу кожної речі (...).

1. Сократ 2. Платон 3. Аристотель 4. Френсис Бекон 5. Галілео Галілей 6. Рене Декарт 7. Джон Локк 8. Іммануїл Кант 9. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель 10. Вільгельм Дільтей 11. Вільгельм Віндельбанд 12. Генріх Ріккерт 13. Едмунд Гуссерль

Обведіть літеру правильної відповіді:

5. Вибір найбільш адекватного методу залежить від:

А - точного врахування істотних властивостей та зв'язків, тенденцій розвитку об'єкту пізнання;

Б - відтворення об'єкту пізнання таким, яким він існує сам по собі.

6. Філософський аспект методології утворюють:

А - загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення;

Б – категорії та закони діалектики.

7. Диференціація наукового знання – це:

А - виділення функціональних підсистем наукового знання та розширення кола їхніх функцій;

Б – диференційована реалізація відповідних пізнавальних функцій.

8. Інтеграція наукового знання – це:

А – установка на цілісне відображення об'єктів наукових досліджень;

Б - підвищення рівня цілісності і організованості наукового знання під впливом об'єднання частин і елементів.

9. Міждисциплінарний синтез виявляється в:

А - інтеграційних науках, в яких поєднуються дані про об'єкт із різних дисциплін;

Б - поєднанні методів різних дисциплін.

10. Перегляд методологічних установок обумовлений:

А – переходом від теоретичної психології до психології практичної;

Б - переходом від системної логіки дослідження до мережевої.

6. Методологія та її роль у розвитку методів психології

1. Поняття про метод

Метод. Методика психологічних досліджень. Методичний прийом. Детерміністські методи, однозначна причинність. Імовірнісні методи, імовірнісна причинність. Філософські методи. Спеціально наукові методи.

1. Метод – спосіб побудови і обґрунтування системи знання; початковий пункт і умова подальших досліджень¹. *Сукупність прийомів* – теоретико-емпіричне відтворення пізнаваного об'єкту відповідно до його властивостей².

2. Методика психологічних досліджень – сукупність методів, вживаних в даному дослідженні і визначуваних відповідною їм методологією³. *Методики дослідження* – конкретне втілення методу відповідно до мети дослідження⁴.

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 364.

² див. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 364.

³ [3; 65]

⁴ Волков Б.С., Волков Н.В., Губанов А.В. Методология и методы психологического исследования: Учебное пособие. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. – С. 7.

3. Методичний прийом – спосіб, яким здійснюється психологічний метод¹. *Варіант методу* – визначається відповідно до теорії і методології².

4. Детерміністські методи = однозначна причинність. Методи, направлені на встановлення об'єктивного закономірного зв'язку явищ матеріального і духовного світу³. *Причинність* – генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії в процесі її руху і розвитку⁴; властиве самим речам внутрішнє відношення⁵; зв'язок причини і наслідку є необхідним⁶.

5. Імовірнісні методи = імовірнісна причинність. Методи, засновані на застосуванні статистичних гіпотез за допомогою методів математичної статистики. *Вірогідність* – кількісна міра можливості появи деякої події при певних умовах: 1) відношення числа сприяючих випадків до загального числа всіх рівно можливих; 2) залежність об'єктивної можливості появи події від частоти, з якою вона відбувається; 3) віддзеркалення специфічного характеру, властивих масовим явищам випадкового характеру⁷.

6. Філософські методи – виконують функцію загального методу для окремих наук, що має загальнонауковий характер: порівняння, аналіз і синтез, ідеалізація, синтез, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, індукція і дедукція⁸. *Опосередкування конкретними методами окремих наук* – 1) складне діалектичне поєднання процесів диференціації і інтеграції; 2) залучення до процесу пізнання нових областей і сторін дійсності; 3) залежність конкретних методів від характеру відповідної проблеми⁹.

¹ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 65.

² Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 65.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 149.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 531.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 532.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 532.

⁷ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 79.

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 365.

⁹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 404 – 405.

7. Спеціально наукові методи – дослідницькі методи, які відтворюють і деталізують модель явища відповідно до теоретичного припущення про його суть, що конкретизується в завданнях дослідження. *Предмет наукової дисципліни* – аспект реальності, який відтворюється в системі наукових понять і визначає послідовність актуальних пізнавальних проблем і ситуацій.

2. Процес становлення методології психології

Класична методологія та контекст природознавства. Некласична методологія та контекст вибраної методології. Постнекласична методологія та контекст об'єднання науки про природу і науки про дух. Постпозитивістська методологія та контекст психотерапевтичної практики обслуговування індивідуальної людини. Культурна методологія та контекст культурології.

8. Особливості класичної методології = контекст природознавства. Дискусії про предмет, методи дослідження, прагнення до точності, перманентна криза¹.

9. Особливості некласичної методології = контекст вибраної методології: 1) вплив теоретичної фізики, об'єктивізм; 2) постулат об'єктивності миру; 3) пошук універсальних законів; 4) оволодіння власною поведінкою; перевірка істинності практикою; подолання постулату безпосередності психічного віддзеркалення і пошук опосередкуючої ланки в роботах З.Фрейда (несвідоме), К.Левіна (поле), Л.С.Виготського (знак), А.Р.Лурії (нейропсихологія), М.О.Бернштейна (активність), Д.М.Узнадзе (установка), А.А.Ухтомського (міждисциплінарний підхід), О.М.Леонтьєва (діяльнісний підхід), С.Л.Рубінштейна (суб'єктно-діяльнісний підхід). *Контекст вибраної методології* – прихильність дослідницьким парадигмам².

¹ Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

² Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

10. Особливості постнекласичної методології = контекст об'єднання науки про природу і науки про дух: 1) ідея соціального конструювання реальності; 2) внутрішня логіка розвитку, 3) феноменологія долі і покликання; 4) культурна аналітика; 5) критичне самоосмислення в змінних дослідницьких контекстах; 6) синхронність ліній розвитку теорії і практики. *Об'єднання науки про природу і науки про дух* – 1) контекст інформаційного суспільства і постмодерністської культури; 2) вплив культурології; 3) відкритість знання і толерантність; 4) захист людини від експансії влади і ідеології; 5) залежність від завдань і переваг; 6) міждисциплінарність психологічного знання (прагнення до взаємо узгодженості психологічних теорій)¹.

11. Особливості постпозитивістської методології = контекст психотерапевтичної практики обслуговування індивідуальної людини: 1) залежність наукової істини від перспективи, яка визначається системою комунікацій і людських стосунків; 2) соціальна обумовленість знання².

12. Особливості культурної методології = контекст культурології: 1) комунікативність, діалогічність психологічних підходів; 2) подолання ідеологічних установок; 3) посилення інтеграційних тенденцій пізнання. *Контекст культурології* – 1) постнекласичний синтез досягнень психології і культурології; 2) взаємододатковість практики, культури і психіки; 3) методологічний плюралізм, його реалізація в психологічній антропології; 4) принцип додатковості у цілісній картині знання³.

3. Методи психології

Моделювання. Типологізація. Експеримент. Психолого-педагогічний експеримент. Спостереження. Бесіда, інтерв'ю, анкетування. Соціометрія. Біографічний метод, вчування. Генетико-моделювальний метод. Метод вивчення продуктів діяльно-

¹ Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

² Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

³ Гусельцева М.С. Постнекласическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.

сті. Метод вивчення історичних для літератури джерел. Математичні методи. Лонгитюдний метод. Тест. Обробка емпіричних даних. Побудова наукової теорії, системний опис теоретичної моделі. Загальний напрям дослідження. Евристика.

13. Моделювання – метод теоретичного дослідження психічних явищ за допомогою їх моделей – систем об'єктів або знаків, відтворюючих основні відношення оригіналу¹. *Моделювання* – гносеологічна категорія, яка заснована на відповідній теорії або гіпотезі, що вказують на межі допустимих спрощень². *Моделювання умов для виникнення психічних явищ*: 1) дослідник сам створює умови для виникнення психічного явища; 2) змінює умови експерименту, змінюючи тим самим протікання психічного явища; 3) варіативні маніпуляції умовами експерименту забезпечують можливість виявлення закономірностей; 4) виявлення кількісних показників в явищі, що вивчається³. *Використання моделей* – 1) за аналогією: моделі складних функціональних систем (П.К.Анохін, М.О.Бернштейн), кібернетичні моделі поведінки, математичні моделі навчання, інформаційні моделі пам'яті, сприйняття, уваги; 2) відтворення істотних ознак складних явищ в житті людини; 3) відтворення логіки пізнання: моделювання логіки розвитку предмету дослідження⁴.

14. Типологізація – виявлення подібності або відмінності в сукупності явищ за допомогою теоретичної моделі⁵. *Типологічний метод* – виділення певних типів явищ. Наприклад, типологія індивідуальних відмінностей (Б.М.Теплов), типологія темпераментів (І.П.Павлов)⁶. Модель типізації використовується як засіб аналізу і тлумачення проведеного дослідження⁷.

15. Експеримент – метод, орієнтований на розкриття причинно-наслідкових відношень при перевірці гіпотези про психічне

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 61.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 381.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 69 – 70.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 61 – 62.

⁵ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 63.

⁶ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 63 – 64.

⁷ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 64 – 67.

явище шляхом традиційної (одна незалежна змінна) або факторної (декілька незалежних змінних) маніпуляції умовами і реєстрації супутніх їй змін¹. *Моделювання умов для виникнення психічних явищ*: 1) дослідник сам створює умови для виникнення психічного явища; 2) змінює умови експерименту, змінюючи тим самим протікання психічного явища; 3) варіативні маніпуляції умовами експерименту забезпечують можливість виявлення закономірностей; 4) виявлення кількісних показників в явищі, що вивчається².

16. Психолого-педагогічний експеримент – вивчення змін психологічних характеристик дитини в процесі активного впливу дослідника на неї³. *Констатувальний експеримент* – виявлення характеристик і властивостей досліджуваного явища на момент початку і закінчення експерименту із залученням контрольної і експериментальної групи⁴. *Формувальний експеримент* – метод, що ґрунтується на: а) створенні спеціальних ситуацій для розкриття закономірностей, механізмів, тенденцій психічного розвитку⁵; б) моделі розвивальних і формувальних дій і аналітичної моделі розвивального ефекту експерименту⁶.

17. Спостереження – метод психологічного дослідження, що ґрунтується на систематичному цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ, наукових уявлень, теоретичній інтерпретації⁷. *Пояснення психічних явищ через їх зовнішній прояв* – неструктуралізоване спостереження – відсутність формалізації процесу; структуралізоване спостереження – фіксація результатів на стандартизованих бланках; включене спостереження – спостереження в процесі безпосередньої взаємодії з учасниками експерименту; польове спостереження – спостереження в природних умовах; лабораторне спостереження – спостереження в процесі лабораторного експерименту; систематичне спостереження – спостереження впродовж певного часу; несистематичне спостереження – спостереження в незапланованих ситуаціях; об'єктивне спостереження – спостереження за зовнішньою стороною

¹ Психологія. Словарь. –М., 1990. - С. 457.

² Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 69 – 70.

³ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 83.

⁴ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 83.

⁵ Психологія. Словарь. –М., 1990. - С. 458.

⁶ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 83.

⁷ Психологія. Словарь. –М., 1990. - С. 226.

психічних процесів; суб'єктивне спостереження – процес споглядальної взаємодії з власним внутрішнім світом¹.

18. Бесіда, інтерв'ю, анкетування = Відповіді досліджуваного на систему питань. *Бесіда* – метод, заснований на отриманні психологічної інформації в словесній комунікації шляхом залучення досліджуваного до співпраці, перевірки робочої гіпотези². *Інтерв'ю* – отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опиту. *Анкетування* – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет³. *Відповіді випробовуваного на систему питань:* 1) введення в експеримент – ознайомлення з характером експерименту, інструктаж про специфіку і послідовність дій; експериментальна бесіда – підведення підсумків самостійної частини експерименту; клінічна бесіда – індивідуальне консультування або бесіда в психотерапевтичній ситуації; 2) вільне інтерв'ю – не регламентовано темою і формою бесіди; стандартизоване інтерв'ю – система питань закритого типу; діагностичне інтерв'ю – отримання інформації про особу випробовуваного; клінічне інтерв'ю – метод психотерапевтичної бесіди; 3) анкета – розробляється на основі теоретичного уявлення про предмет дослідження, шкалу оцінок, типу і кількості питань⁴.

19. Соціометрія (Дж.Морено) – соціально-психологічний метод для оцінки міжособистісних зв'язків в групі⁵. *Виявлення структури взаємин в групі* – використання соціометричного критерію (комунікативний – виявлення взаємин в групі, гностичний – виявлення уявлень людини про бачення своєї ролі в групі) для дослідження виборів і взаємних виборів, лежачих в основі структури відносин і організованості групи⁶.

20. Біографічний метод, вчування (Н.А.Рибніков, Ш.Бюлер) – система методів вивчення, корекції і проектування життєвого шляху людини. *Біографічний метод* – аналіз актуальних або потенційних подій життя, кола спілкування, реконструкція життєвих програм і

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 67 – 69.

² *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 37.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 71 – 73.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 71 – 74.

⁵ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 74.

⁶ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 74 – 75.

сценаріїв. *Вчування* – вчування в зміст ситуації і корекція відповідних переживань¹.

21. Генетико-моделювальний метод – метод, направлений на отримання відомостей про різні рівні розвитку психічного явища і динаміку і рушійні сили переходу з одного на інший рівень². *Періодичні виміри (зрізи)* – фіксація психологічних характеристик явища, що вивчається, при цілеспрямованій дії на досліджуваного для його переведу на вищий рівень розвитку як складнику онтогенезу особистості³.

22. Метод вивчення продуктів діяльності – система процедури збору, систематизації, аналізу і тлумачення продуктів діяльності людини⁴. *Продукт діяльності* – реально-практичні або ідеальні формою прояви активності людини в об'єктивному або суб'єктивному плані: 1) особисті документи – листи, фотографії, щоденники, автобіографії; 2) офіційні матеріали – записи бесід, дискусій, статuti, накази, правила, закони; 3) продукти трудової діяльності – змістовні результати творчості, поведінки, роботи над собою, суспільної, професійної діяльності; 4) продукти змодельованої в експерименті діяльності⁵.

23. Метод вивчення історичних для літератури джерел – метод отримання даних про особистісні характеристики автора літературних джерел і психологічної характеристики його епохи⁶. *Текст* – відображення життєдіяльності автора у змісті проблем, що відображаються ним, в контексті його культурно-історичної епохи⁷.

24. Математичні методи – методи формалізації і кількісної обробки емпіричних даних⁸. *Математичне моделювання* – спосіб організації дослідження за допомогою створення моделей, алгоритмів в

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 75 – 77.

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 82.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 82.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 84.

⁵ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 84 – 86.

⁶ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 86.

⁷ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 86.

⁸ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 87.

різних ситуаціях пізнавальної і трудової діяльності¹. *Статистичні методи* – використання методів математичної статистики, заснованих на імовірнісній логіці і імовірнісних моделях, при обробці даних: 1) кореляційний аналіз – визначення статистичної взаємозалежності змінних; 2) регресійний аналіз (Ф.Гальтон) – визначення залежності середнього значення від варіацій іншої величини; 3) факторний аналіз – визначення прихованих чинників шляхом вивчення статистично залежних ознак².

25. Лонгітюдний метод – тривале систематичне вивчення психічного розвитку одних і тих же людей впродовж тривалого періоду часу³. *Генетичні зв'язки в розвитку* – виявлення особливостей психічного розвитку на основі аналізу змістовних моментів життєдіяльності окремої людини або групи людей⁴.

26. Тест (А.Біне, А.Симон) – система стандартних завдань, призначених для визначення рівня розвитку відповідної психічної якості⁵. Розрізняють тести інтелекту, спеціальних здібностей, досягнень, професійної підготовки і так далі⁶. *Виявлення сформованості психічного явища* з допомогою: визначення розумового потенціалу, творчих здібностей, рівня оволодіння знаннями, уміннями, навичками, психологічних характеристик особистості або її окремих сторін, використання механізму проекції внутрішнього світу на слабо структурований стимул (Л.Франк)⁷.

27. Обробка емпіричних даних – перетворення кількісних показників в якісні характеристики психічних явищ. Дослідження *кількісних відношень* пов'язане з процесом абстрагування і направлене на виявлення спільних об'єктивних характеристик в різних за своєю

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 87.

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 87 – 89.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 81.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 81.

⁵ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 396.

⁶ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 370.

⁷ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 77 – 80.

природою речах¹. *Якісні показники* вказують на цілісну характеристику функціональної єдності істотних властивостей об'єкту².

28. Побудова наукової теорії = системний опис теоретичної моделі. Створення текстів, які дають цілісне уявлення про закономірні і істотні зв'язки певної області дійсності³.

29. Загальний напрям дослідження – формулювання початкової тези, яка є розгорнутим формулюванням основного поняття. *Принципи підходу до об'єкту вивчення* – конкретизація початкової тези за допомогою думок, заснованих на застосуванні діалектичних категорій і законів.

30. Реальна логіка як віддзеркалення діалектики дійсності. *Діалектика* – стратегічний принцип сучасної науки, який орієнтує на розкриття і способи вирішення протиріч в пізнанні і дійсності⁴.

31. Евристика – метод вирішення завдань, який протиставляється формальним методам, що спираються на точні математичні моделі⁵. *Евристичні методи* – 1) відносяться до безлічі допустимих рішень; 2) характеризуються не напрямленим і індуктивним перебором можливих альтернатив; 3) засновані на властивих людині механізмах, направлених на вирішення творчих завдань⁶.

4. Класифікація методологічного знання

Змістовна методологія. Формальна методологія. Загальнонаукова методологія. Загальна методологія. Методологічні рівні. Методологія окремої теорії. Складові методології. Основні функції сучасної методології.

32. Змістовна методологія – містить наступні проблеми: 1) структура наукового знання взагалі і наукової теорії особливо; 2) за-

¹ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 263.

² див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 253.

³ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 676.

⁴ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 365.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 786.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 786.

кони породження, функціонування і зміни наукових теорій; 3) понятійний каркас науки і її окремих дисциплін; 4) характеристика схем пояснення, прийнятих в науці; 5) структура і операційний склад методів науки; 6) умови і критерії науковості¹.

Змістове розуміння методології виходить з того, що будь-яка теоретична система знання має сенс лише постільки, поскільки вона не тільки описує і пояснює деяку предметну область, але одночасно є і інструментом пошуку нового знання. Наприклад, К. Франклін визначає психологічні теорії як «правила, які наказують, що і як робити дослідникові»².

33. Формальна методологія – формальні аспекти методології пов'язані з аналізом мови науки, формальною структурою наукового пояснення, описом і аналізом формальних і формалізованих методів дослідження, зокрема методів побудови наукових теорій і умов їх логічної істинності, типології систем знання і тому подібне У зв'язку з розробкою цього кола проблем виникло питання про логічну структуру наукового знання і почався розвиток методологічної науки як самостійної галузі знання, яка охоплює все різноманіття методологічних і методичних принципів і прийомів, операцій і форм побудови наукового знання.³

34. Загальнонаукова методологія – є інструментом пошуку найбільш загальних підходів до вивчення предмету. Прикладом методології загального рівня може бути застосування системного підходу, принципу детермінізму тощо.

35. Загальна методологія формулює деякі загальні принципи, які усвідомлено або не усвідомлено застосовуються в дослідженнях і може бути представлена як основний теоретичний підхід, якого дотримується дослідник (діяльнісний, культурно-історичний, поведінковий, психоаналітичний, гуманістичний тощо).

36. Методологічні рівні (за Л.С.Виготським): 1) загальні методологічні принципи діалектичного матеріалізму як загальної мето-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 366 – 367.

² *Юревич А.В.* Интеграция психологии: утопия или реальность? // *Вопросы психологии.* – 2005. – №3. – С.16 – 28.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 367.

дологічної основи всього природознавства; 2) методологічні принципи конкретної науки — психології («загальної психології»); 3) більш окремі методологічні принципи певної галузі психології (наприклад, нейропсихології, дитячої психології тощо).

37. Методологія окремої теорії – містить особливі методологічні функції, виступаючи як прикладна логіка дослідження конкретної предметної області (теорія фрустрації, теорія атрибуції, теорія когнітивного дисонансу, теорія поетапного формування дій і так далі).

38. Складові методології (за В.А. Мазилевим): **I. Пізнавальна:** 1) проблема предмету психології; 2) співвідношення теорії і методу в психології; 3) структура наукового знання в області психології; 4) структура наукової теорії в психології; 5) особливості породження, функціонування психологічних теорій; 6) особливості понятійного апарату психологічної науки; 7) характер пояснення в психології; 8) структура і операційний склад методів, вживаних в психології; 9) умови і критерії науковості; 10) співвідношення наукового і позанаукового знання тощо. **II. Практична:** на відміну від традиційної наукової психології вона має "об'єктну", а не "предметну" орієнтацію. **III. Комунікативна:** співвідношення теорій різного рівня і різних методологічних орієнтацій і підходів¹.

39. Основні функції методології: 1) визначати сенс наукової діяльності і її взаємозв'язку з іншими видами діяльності, що створює філософську проблематику; 2) орієнтувати, організовувати теоретичну і практичну діяльність, спираючись на принципи підходи, категорії, поняття і методи науки; 3) сприяти проблематизації і критичному осмисленню існуючих ідей і формуванню інноваційної культури вченого; 4) структурує наукове знання як ціле, його інтеграцію, синтез на основі розробки загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій; 5) сприяє перенесенню принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій з однієї науки в іншу; 6) забезпечує стратегію розвитку науки в цілому і оцінку перспектив наукових напрямів, теорій, шкіл, течій, комплек-

¹ Мазилев В.А. Методология психологической науки. – Ярославль, 2003.

сних досліджень; 7) забезпечує філософську інтерпретацію отриманих даних; 8) визначає об'єкт і предмет наукової діяльності¹.

5. Діалектика як вчення про найбільш загальні закономірності буття і пізнання

Основні принципи діалектики. Перетворення кількості на якість. Єдність і боротьба протилежностей. Причинність. Концепції причинності у філософії науки. Принцип детермінізму. Основні трактування принципу детермінізму в психології. Суть і явище. Діалектична логіка. Формальна логіка.

40. Основні принципи діалектики. Діалектика виконує теоретичні, світоглядні і методологічні функції. Теоретичні принципи діалектики складають істотний зміст світогляду. Основні принципи діалектики: 1) загальний зв'язок; 2) становлення; 3) розвиток. Вони осмислюються за допомогою всієї системи категорій і законів, що історично склалася.²

41. Перетворення кількості на якість – один з основних законів діалектики, згідно якому зміна якості об'єкту відбувається тоді, коли накопичення кількості змін досягає певної межі. Його зміст розкривається за допомогою всіх категорій діалектики і перш за все категорій *якості, кількості і міри*.³

Якість – відображає стійке взаємовідношення складових елементів об'єкту, яке характеризує його специфіку. Якість об'єкту виявляється в сукупності його властивостей. Під властивістю розуміється спосіб прояву якості об'єкту по відношенню до інших об'єктів, з якими він вступає у взаємодію⁴

Кількість – кількісне порівняння стає можливим тільки після якісного пізнання предметів. Дослідження кількісних відношень пов'язане з процесом абстрагування. З метою встановлення кількісної визначеності предмету порівнюються складові його елеме-

¹ Зинченко В.П., Смирнов С.Д. Методологические вопросы психологии. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 165 с.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 154.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 488.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 252-253.

нти з певним еталоном як одиницею вимірювання. Пізнання якості передуює пізнанню кількісних відношень.¹

Міра – філософська категорія, яка виражає діалектичну єдність *якісних* і *кількісних* характеристик об'єкту. Міра указує межу, за якою зміна кількості спричиняє за собою зміну якості об'єкту і навпаки²

42. Єдність і боротьба протилежностей – один з основних законів діалектики. Виражає джерело саморуху і розвитку явищ. Виступає як загальний закон пізнання. Закон дозволяє розуміти всяку цілісність як складну систему. Ця система містить елементи, які безпосередньо один з одним несумісні.³

43. Причинність – залежність наслідку від причини і відповідних умов; відношення внутрішньої необхідності виявляються в причинно-наслідковому ланцюзі⁴. *Генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії* – перенесення структури від причини до наслідку, відображення структури причини в структурі наслідку. Універсальною властивістю причинності є зміна причини під впливом наслідку⁵.

44. Концепції причинності у філософії науки (за К. Ллойдом): 1) метафізичний *ідеалізм* – стверджує, що явища дійсності — це результати породження Вищої сили або подібної до неї кінцевої причини; 2) *емпіризм* (або юмовська регулярність) – розглядає поняття причинності як ідею існування постійних збігів подій; 3) *функціоналізм* — указує на те, що деякі типи подій і процесів породжуються їх власними наслідками шляхом деякого роду зворотного зв'язку; 4) *структурний реалізм* – розглядає споріднені структури і внутрішньо властиві атрибути як причини явищ⁶.

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 263-264.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 360.

³ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 183.

⁴ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 532.

⁵ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 532.

⁶ *Козьмина А. В.* Методологические предпосылки последовательного использования каузальной и телеологической причинности // *Социология.* – 2005. – № 21. – С.

45. Принцип детермінізму: 1) визнання або невизнання принципу детермінізму психічних явищ — одна з найважливіших відмінностей між природничонауковою і гуманістичною парадигмами в психології; 2) представники природничонаукових напрямів в психології («об'єктивної», «номотетичної», «фізіологічної» психології, біхевіоризма, психоаналізу, рефлексології, гештальтпсихології, «марксистської» психології) відстоювали принцип детермінізму як основу вивчення причинно-наслідкових відношень в психології; 3) представники протилежного підходу («суб'єктивістського», такого, що «розуміє», «ідіографічного», «гуманістичної» психології) відмовлялися від всякого детермінізму, проголошуючи «духовну свободу особи» (суб'єкта, індивіда), її непередбачуваність і незалежність від об'єктивної реальності¹.

46. Основні трактування принципу детермінізму в психології: 1) механістичне розуміння детермінант психіки, що апелює безпосередньо до зовнішніх стимулів (біхевіоризм, рефлексологія); 2) спрощене зведення психічного до фізіологічного («фізіологічна», «павловська» психології); 3) визнання психічного наслідком природжених потягів (психоаналіз і його варіанти); 4) безпосереднє виведення психічного з соціального («марксистська» психологія і її варіанти); 5) «гнучкий» (внутрішній) детермінізм у вигляді опосередковування психічних процесів знаряддями, знаками, мовою, що мають культурно-історичне (зовнішнє) походження, як це стверджує школа Л.С. Виготського².

47. Суть і явище – філософські категорії, які відображають загальні форми предметного світу і його пізнання людиною. *Суть* – це внутрішній зміст предмету. Цей зміст виражається в єдності всіх багатообразних і суперечливих форм буття предмету. *Явище* – те чи інше виявлення предмету, зовнішні форми його існування. У мисленні категорії *суті* і *явища* виражають перехід від різноманіття наявних форм предмету до його внутрішнього зміс-

¹ Хомская Е. Д. :О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 122.

² Хомская Е. Д. :О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии. – 19- 123.97. – №3. – С. 123.

ту і єдності – до *поняття*. *Явища* динамічні, мінливі. *Суть* є стабільною у всіх змінах ¹

48. Діалектична логіка – вивчає всю систему категорій в їх гносеологічних і логічних функціях. Вона вивчає не тільки принципи і категорії, які рівним чином діють в природі, історії, але також і те, що властиво тільки процесу пізнання, мислення. У її зміст входять специфічні пізнавальні категорії, принципи і процедури: 1) сходження від чуттєво-конкретного до абстрактного; 2) перехід від абстрактного до понятійно-конкретного; 3) співвідношення емпіричного і теоретичного; 4) прийоми узагальнення, ідеалізації, аналізу і синтезу, індукції і дедукції. Її характерною особливістю є те, що вона досліджує переходи від однієї системи знання до іншої, вищої. При цьому неминуче виявляються діалектичні суперечності, які відображають як суперечності в самому об'єкті пізнання, так і суперечності взаємодії суб'єкта і об'єкту пізнання, а також суперечності в самому процесі пізнання. Особливо гостру форму вони набувають на «межах» такої теорії, яка вичерпала свої пояснювальні можливості і потрібний перехід до нової. Цей перехід передбачає вирішення протиріч між старою теорією і новою системою фактів. Таке вирішення протиріч не є процедурою, що формалізується. ²

49. Формальна логіка – наука про загальнозначущі форми і засоби думки, які необхідні для раціонального пізнання в будь-якій галузі знання. До загальнозначущих *форм* думки відносяться *поняття, судження, умовиводи*. До загальнозначущих *засобів* думки відносяться *визначення, правила утворення понять, суджень, умовиводів, правила переходу від одних суджень або умовиводів до інших як наслідки з перших (правила міркувань), закони думки, які виправдовують такі правила, правила зв'язку законів думки і висновків в системі, способи формалізації таких систем і тому подібне*³

Формальна логіка обмежена відносно стійкими, інваріантними структурами мислення. Її основним принципом і методом

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 665.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 157.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 316.

є метод формалізації. Формальна логіка підпорядкована принципам діалектики як своїй філософсько-методологічній засаді¹.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 6

Обведіть літеру правильної відповіді:

1.Метод – це:

- А - спосіб побудови і обґрунтування системи знання;
- Б - засіб емпіричних досліджень.

2. Методика психологічних досліджень це:

- А - конкретизація методологічних вимог відповідно до завдання дослідження;
- Б - сукупність методів, вживаних в даному дослідженні.

3. Імовірнісні методи засновані на використанні:

- А - статистичних гіпотез та математичної статистики;
- Б - конкретних методів відповідно імовірнісних залежностей проблеми.

4. Філософські методи – виконують функцію:

- А - узагальнення методів окремих наук;
- Б - загального методу для окремих наук.

5. Спеціально наукові методи – дослідницькі методи, які:

- А - відтворюють і деталізують теоретичне припущення про суть досліджуваного явища;
- Б - визначають послідовність дослідницьких дій.

6. Моделювання – метод, за допомогою якого:

- А - відтворюються основні відношення оригіналу;
- Б - відтворюється предметна сутність оригіналу.

7. Типологізація – метод, за допомогою якого:

- А – виявляються типові ознаки теоретичної моделі;
- Б - виявляються подібності або відмінності в сукупності явищ.

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 157.

8. Експеримент – метод, за допомогою якого:

А - розкриваються причинно-наслідкові відношення психічного явища;

Б - розкриваються об'єктивні умови, які призводять до передбачуваних змін.

9. Психолого-педагогічний експеримент – метод, за допомогою якого:

А - вивчаються об'єктивні умови, які є оптимальними для психологічних змін у дитини;

Б - вивчаються зміни психологічних характеристик дитини в процесі активного впливу дослідника на неї.

10. Спостереження – метод, за допомогою якого:

А - отримують дані про феноменологію досліджуваного явища відповідно до загальних теоретичних постулатів;

Б - отримують дані про феноменологію досліджуваного явища відповідно до його теоретичної моделі.

11. Бесіда, інтерв'ю, анкетування – метод, за допомогою якого:

А - отримують відповіді на визначену систему питань;

Б - отримують відповіді на довільний перелік питань.

12. Соціометрія – метод, за допомогою якого:

А - отримують відомості про соціальний статус особистості;

Б - отримують оцінку міжособистісних зв'язків в групі.

13. Біографічний метод, вчування – метод, за допомогою якого:

А - отримують відомості про життєвий шлях людини;

Б - відбувається реконструкція життєвих програм і сценаріїв людини.

14. Генетико-моделювальний метод – метод, за допомогою якого:

А - отримують відомості про розвиток і динаміку психічних явищ;

Б – отримують відомості про генетичний базис психічних явищ.

15. Метод вивчення продуктів діяльності – метод, за допомогою якого:

А - отримують відомості про об'єктивні умови життєдіяльності людини;

Б - отримують відомості про суб'єктивні умови життєдіяльності людини.

16. Метод вивчення історичних для літератури джерел – метод, за допомогою якого:

А - отримують дані про особистісні характеристики автора;

Б – отримують дані про світоглядні характеристики автора.

17. Математичні методи – метод, за допомогою якого:

А - відбувається формалізація і створення алгоритмів емпіричного дослідження;

Б - відбувається формалізація і кількісна обробка емпіричних даних.

18. Лонгітюдний метод – метод, за допомогою якого:

А - отримують зведення про психічний розвиток одних і тих же людей впродовж тривалого часу;

Б - отримують зведення про психічний стан різних людей впродовж нетривалого часу.

19. Тест – метод, за допомогою якого:

А - визначають рівень розвитку відповідної психічної якості;

Б – визначають перспективу розвитку відповідної психічної якості.

20. Побудова наукової теорії – це:

А - системний опис теоретичної моделі;

Б – евристичне створення теоретичної моделі.

21. Загальний напрям дослідження визначається:

А - формулюванням початкової тези, яка є розгорнутим формулюванням основного поняття;

Б - відбором літературних джерел, які є необхідними для формулювання основного поняття.

22. Формальна методологія визначає:

А - структуру наукового пояснення, методів побудови наукових теорій;
Б – теоретичну основу засобів формалізації теоретичних положень.

23. Загальна методологія формулює:

А - загальні вимоги до основного теоретичного підходу дослідження;
Б - загальні принципи, які утворюють основний теоретичний підхід дослідження.

24. Методологія окремої теорії відтворює:

А - теоретичні положення дослідження конкретної предметної області;
Б - прикладну логіку дослідження конкретної предметної області.

Наведіть Ваші відповіді:

25. Які проблеми належать до змістовної методології?

1); 2); 3); 4); 5); 6) .

26. Назвіть складові методології: I: 1); 2); 3); 4); 5); 6); 7); 8); 9); 10). **II:** на відміну від традиційної наукової психології вона має.....**III:**

27. Назвіть основні функції методології:1); 2); 3); 4); 5); 6); 7); 8)

Вставте номери правильних відповідей:

28 . Що є контекстом становлення методології психології ?

Класична методологія (...). Некласична методологія (...). Постнекласична методологія (...). Постпозитивістська методологія (...) .
Культурна методологія (....).

1. Контекст вибраної методології 2. Контекст природознавства 3. Контекст культурології 4. Контекст об'єднання науки про природу і науки про дух 5. Контекст психотерапевтичної практики обслуговування індивідуальної людини

29. Визначите суть принципів і категорій діалектики:

Суть і явище (....). Формальна логіка (...). Причинність (....). Перетворення кількості на якість (....). Діалектична логіка (....).

Єдність і боротьба протилежностей (...). Принцип детермінізму (...). . Основні принципи діалектики (...).

1. Загальний зв'язок, становлення, розвиток як основні принципи.
2. Зміна об'єкту відбувається тоді, коли зміни досягають певної межі.
3. Безпосередньо несумісні один з одним елементи є джерелом саморуку і розвитку.
4. Залежність наслідку від відповідних умов.
5. Вивчення причинно-наслідкових відношень в психології.
6. Загальні форми предметного світу і його пізнання.
7. Вся система категорій в їх гносеологічних і логічних функціях.
8. Загальнозначущі форми і засоби думки, які необхідні для раціонального пізнання.

7. Категоріальний апарат та сучасні методологічні проблеми психології

1. Поняття категорії

Категорії психології. Основні підходи до категорій в сучасній науці. Призначення категорій в психології. Обмеження, які накладає використання в психології категорій. Категоріальний апарат. Класифікація категорій психології.

1. Категорії психології – гранично універсальні, фундаментальні поняття, що характеризують рівень осмислення і узагальнення основних уявлень про суспільне життя, про соціальну реальність, які мають апріорне значення і допомагають систематизації і організації досвідченого знання.

2. Основні підходи до категорій в сучасній науці: 1) категорії суть найбільш загальні поняття, як правило, такі, що не піддають-

ся визначенню в рамках однієї теорії, а часто і в цілому науковому напрямі, дисципліні; 2) категорії служать складовими елементами категоріальних схем, що визначають процедури мислення; 3) категорії використовуються в завданнях систематизації знання і пізнавального процесу, де вони грають роль позначень для рубрик; 4) категорії – це метамовні утворення, до яких відносять дефініції класів понять; 5) категорії суть особливі когнітивні одиниці, що забезпечують процеси перенесення знань в багато дисциплінарних дослідженнях; 6) категорії фіксують класи знання, етапи і чинники пізнавального процесу, тому вони входять в систему управління знаннями; 7) категорії дозволяють пов'язати будь-яке знання з філософією і, навпаки, здійснити перехід від неї до всякої конкретної області знання.

3. Призначення категорій в психології: 1) дозволяють в узагальненому вигляді, виходячи із специфіки психологічного знання, трактувати універсальні процеси і зміни, що відбуваються в людині з позицій психологічної науки; 2) виконують інтегруючу роль для самих різних потоків інформації, централізують її, об'єднують їх навколо корінних, принципових питань соціального життя; 3) виконують роль комунікації, без якої неможлива сумісна і зіставна творчість, подальший розвиток наукового знання, його доповнення, збагачення, вдосконалення, поглиблення; 4) ріднять психологію з іншими соціальними науками, утворюючи єдине смислове поле, без якого неможливо уявити еволюцію і прогрес в розвитку соціальної думки.

4. Обмеження, які накладає використання в психології категорій: 1) категорії в своїй більшості апріорні, декларативні, і можуть виражати свою суть в найзагальнішому, гранично узагальненому вигляді; 2) категорії багатозначні, по-різному трактуються не тільки серед різних наук, але усередині самої психології, різними школами і концепціями. Так, за твердженням ряду дослідників, тільки визначень культури налічується понад 160 найменувань, а особи – більше 200; 3) категорії не піддаються операціоналізації. У такому разі психологія, не відмовляючись від використання категорій, часто переходить на позиції соціальної філософії, щоб мати можливість узагальнення і операції якимись універсаліями.

5. Категоріальний апарат кожної науки імпліцитно містить і її історію, перекличку думок і позицій¹.

6. Класифікація категорій психології (за А. В. Петровським, В.А. Петровським, М.Г. Ярошевським): 1) протопсихологічні категорії (*організм, потреба, реакція, сигнал, розпізнавання,, афективність*); 2) базисні психологічні категорії (*індивід, мотив, дія, образ, ставлення, переживання*); 3) метапсихологічні категорії (*Я, цінність, діяльність, свідомість, спілкування, почуття*); 4) екстрапсихологічні категорії (*особистість, ідеал, активність, логос, смисл*) .

2. Категорії та поняття загальної психології

Психіка. Віддзеркалення, свідомість як віддзеркалення. Розвиток психіки, розвиток трудової діяльності. Свідомість. Пізнавальна сторона свідомості. Розрізнення суб'єкта і об'єкту. Цілеутворення. Ставлення. Самосвідомість. Самопізнання, самоаналіз. Самооцінка. Саморегуляція. Несвідоме. Діяльність. Структура діяльності. Спілкування. Комунікативна, інтерактивна, перцептивна сторони спілкування. Особистість.

7. Психіка – властивість високоорганізованої матерії, що виявляється у віддзеркаленні суб'єктом об'єктивної реальності і виконує функції орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта². *Особлива властивість мозку* – перетворення нервового збудження у відповідному відділі нервової системи, переданого в кору головного мозку, в психічний образ зовнішньої дії.

Психіка – це специфічна функція спеціалізованого органу живої істоти – нервової системи, - що забезпечує віддзеркалення нею світу, в якому вона живе, станів її власного тіла, а також процесів і результатів взаємодій живого організму зі світом і регуляції на цій основі поведінки і (стосовно людини) діяльності³.

¹ *Петренко В. Ф.* Конструктивистская парадигма в психологической науке // Психологический журнал. – 2002. – № 3. – С. 116.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 547.

³ *Чуприкова Н.И.* Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии. – 2007. – №3 . – С. 5.

З поняття *психіки* як віддзеркалення дійсності, необхідної для регуляції поведінки і діяльності, може бути дедуктивно виведена така класифікаційна система основних груп психічних процесів: 1) пізнавальні процеси; 2) потреби і мотивації; 3) емоції і почуття; 4) мовлення; 5) воля; 6) пам'ять. *Воля* займає місце центру психічних процесів, у якому формуються цілі і програми поведінки і діяльності, що адресуються до виконавських органів, а також зворотні впливи, що управляють, відносно роботи всіх інших каналів віддзеркалення. «...» Другим центром в запропонованій класифікаційній системі є *пам'ять*, у якій відкладаються результати роботи всіх каналів віддзеркалення, результати роботи вольового регуляторного центру і результати поведінки і діяльності «.» Пам'ять – це центр, в якому фіксується весь минулий досвід суб'єкта: не тільки досвід роботи кожного з каналів віддзеркалення, але також досвід інтеграційного центру, досвід організації поведінки і діяльності¹.

8. Віддзеркалення = свідомість як віддзеркалення. Загальна властивість матерії відтворювати відбиваний об'єкт, яке залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості². *Свідомість як віддзеркалення* – складне, багатопланове (О.Г.Спіркін), контрольоване, суб'єктне віддзеркалення дійсності (Д.І.Дубровський) у діапазоні від елементарних відчуттів до складної інтелектуальної діяльності (О.В.Шорохова), яке виконує функції віддзеркалення і породження (С.Л.Рубінштейн).

Рефлекторність психіки – здатність відтворювати відбиваний об'єкт в сукупності властивостей, що мають для суб'єкта життєве значення, як феномен вищої нервової діяльності. *Вища нервова діяльність* – діяльність центральної нервової системи, особливе значення в якій має кора головного мозку³.

9. Розвиток психіки = розвиток трудової діяльності. Кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуку від простіших до складніших форм *віддзеркалення і активності*⁴. *Розвиток трудової діяль-*

¹ Чуприкова Н.И. Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии. – 2007. – №3. – С. 8 – 9.

² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 470.

³ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 106 – 107.

⁴ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 306.

ності – процес оволодіння технологічними вимогами до того чи іншого виду праці відповідно до певних стандартів, і їх перетворення на психологічні патерни, що містять також і власне морально-особистісні характеристики.

10. Свідомість – вищий рівень психічної активності людини, в якій реальність відбивається у формі чуттєвих і розумових образів як основі внутрішнього досвіду і передбачення практичної діяльності і поведінки¹. *Вищий рівень розвитку психіки* – виражається в його основних властивостях – наочність, опосередкованість мовою, здатність до рефлексії, діалогізм².

11. Пізнавальна сторона свідомості – функція свідомості, що полягає у віддзеркаленні об'єктивної дійсності в наочно-практичній, практичній, комунікативній діяльності. *Пізнавальні процеси* – психічні процеси, що забезпечують віддзеркалення об'єктивної дійсності: увага, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, мова.

12. Розрізнення суб'єкта і об'єкту – функція свідомості, що полягає в здатності виділяти себе з навколишнього середовища як цілісного суб'єкта психофізіологічних станів, дій і процесів³. *Розрізнення «Я» і «НЕ-Я»* – переживання своєї не ідентичності іншим⁴.

13. Цілеутворення – процес породження нових цілей в активності людини під впливом мотивів, емоцій, співвідношення загальних і конкретних цілей⁵; функція свідомості, що полягає в породженні цілей, що визначають напрям активності людини. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якої прагне будь-яка саморегульована функціональна система⁶.

14. Ставлення (О.Ф.Лазурський, В.М.М'ясищев) – система суб'єктивних оцінок людини, що визначає характер переживань і по-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 622.

² *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 370.

³ *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 475.

⁴ *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 475.

⁵ *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 440.

⁶ *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 440.

ведінкових реакцій на зовнішні дії¹; функція свідомості, що полягає у визначенні ступеня відповідності фактів об'єктивної дійсності системі суб'єктивних еталонів належного. *Ставлення до середовища* – процес оцінювання фактів дійсності на основі суб'єктивної шкали оцінок як ментальної характеристики суб'єктивно належного в об'єктивному світі.

15. Самосвідомість – усвідомлення людиною своїх можливостей, в основі якого лежить її здатність відрізнити себе від своєї власної життєдіяльності і ставитися до себе як до її суб'єкта². *Вищий рівень розвитку свідомості* – визначається усвідомленням людиною свого знання, морального обличчя, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, цілісною оцінкою себе як суб'єкта, що відчуває, мислить, діє³.

16. Самопізнання = самоаналіз. Вища форма самовіддзеркалення. Ґрунтується на єдності пізнавальних дій людини, направлених на себе як на діяльного суб'єкта в соціальному оточенні, і переживанні себе як живої істоти. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації⁴. *Самоаналіз* – розкладання власної поведінки на факти і їх вербалізація відповідно до оцінки міри довільності, суб'єктності, нормативності. *Аналіз* – процес розкладання цілого на частини на основі операції поняттями⁵.

17. Самооцінка – оцінка людиною свого «Я», можливостей, здібностей, свого місця в міжособистісних, соціально-психологічних, соціальних відносинах⁶. *Оцінка самого себе* – думка про ступінь своєї відповідності як особистості еталону належного в цілому або в його окремих аспектах. *Оцінка* – думка про певний феномен, про його кількість або якість. У останньому випадку встановлюється зв'язок між ним і ціннісними орієнтаціями оцінювача⁷.

¹ див. *Психологія*. Словарь. – М., 1990. – С. 258.

² *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 332.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 591.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 506.

⁵ *Психологія*. Словарь. – М., 1990. – С. 19.

⁶ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 625.

⁷ *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 87.

18. Саморегуляція – елемент самосвідомості, який здійснює функцію управління власною поведінкою відповідно до отриманої актуальної моделі своєї взаємодії в прагматичній ситуації. *Управління* – функція організованої системи, яка забезпечує збереження її структури і підтримку її життєдіяльності за допомогою послідовності операцій: підготовка і прийняття рішення, організація виконання, контроль, підведення підсумків¹. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних відносин людини з навколишнім середовищем. Опосередкована знаковими системами (мовою)². *Управління своєю поведінкою* – процес підготовки і ухвалення рішення, організації виконання, контролю, підведення підсумків в інтерактивних відносинах людини з навколишнім середовищем.

19. Несвідоме (З.Фройд, А.Адлер, К.Г.Юнг, Г.У.Олпорт, К.Хорні, Г.Ю.Айзенк і ін.) – безпосередня (інтенційна) форма психічного віддзеркалення, при якій відсутня довільна регуляція поведінки³. *Неусвідомлювані явища* – психічні явища, що характеризуються невиразністю і смутністю переживання людиною, – ще або вже не усвідомлювані психічні явища: автоматизми, імпульсні дії⁴.

20. Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу⁵; б) дія з об'єктом з метою задоволення потреби⁶; в) модель взаємодії з реальністю⁷. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Активність* – загальна властивість живих істот як основа їх зв'язку з навколишньою дійсністю, що обумовлюється внутрішнім станом суб'єкта у момент дійствування⁸. *Доцільність* – відповідність процесу завершеному стану, представленому у вигляді його моделі (цілі)⁹. *Суб'єкт* – носій предметної

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 704 – 705.

² *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 276.

³ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 44.

⁴ *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 76.

⁵ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 101.

⁶ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 91.

⁷ *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 135.

⁸ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 14.

⁹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 762.

діяльності і пізнання¹. *Суб'єктивна доцільність* – відповідність процесу його суб'єктивній моделі.

21. Структура діяльності = мотив, дія, мета. Сукупність стійких зв'язків у цілеспрямованій системі дій. *Структура* – сукупність стійких зв'язків в об'єкті, що забезпечує його цілісність². *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Мотив*: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб³; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності ідеали, інтереси⁴. *Дія* – одиниця діяльності (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв), що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину⁵. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка само регульована функціональна система⁶. Мета як усвідомлений образ результату⁷, що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій⁸ їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність в життєдіяльності людини.

22. Спілкування – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, залежать від ситуативних, особових чинників, мовного і соціального досвіду учасників⁹. *Міжособистісні стосунки* – взаємозв'язки, що суб'єктивно переживаються, між людьми в спільній діяльності і спілкуванні. Вони ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів¹⁰.

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 661.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 657.

³ *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии*. – Мн., 1998. – С. 219.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 373.

⁵ *Психология. Словарь*. – М., 1990. – С. 94.

⁶ *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии*. – Мн., 1998. – С. 440.

⁷ *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии*. – Мн., 1998. – С. 440.

⁸ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 735.

⁹ *Юрчук В.В. Современный словарь по психологии*. – Мн., 1998. – С. 410 – 411.

¹⁰ *Психология. Словарь*. – М., 1990. – С. 206.

23. Комунікативна сторона спілкування = обмін інформацією. Смисловий модус спілкування, орієнтований на його інтерпретацію іншими людьми з метою досягнення значущих цілей¹. *Обмін інформацією* – формулювання і сприйняття повідомлень, що є, за своєю суттю, засобом управління партнером (партнерами) по спілкуванню. *Інформація* – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовуються в управлінні².

24. Інтерактивна сторона спілкування = взаємодія партнерів. Сторона спілкування, орієнтована на узгодження дій на основі зближення цілей і способів їх досягнення³. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій⁴.

25. Перцептивна сторона спілкування = сприйняття партнерами один одного. Сторона спілкування, орієнтована на отримання уявлення про іншу людину і створення у нього позитивного уявлення про себе⁵. *Сприйняття партнерами один одного* – соціальна перцепція. *Соціальна перцепція* (Дж. Брунер, 1947) – смислова, оцінна інтерпретація об'єкту сприйняття, яка залежить від мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта⁶.

26. Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Система рис (якостей)* – сукупність психологічних елементів в узагальнених схемах (моделях) поведінки людини в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії, що визначають її індивідуальну своєрідність і динаміку.

3. Психічні процеси, стани та властивості

¹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 270.

² Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 217.

³ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 411.

⁴ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 52.

⁵ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 411.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 273.

Увага. Відчуття. Сприйняття. Пам'ять. Мислення. Уява. Почуття. Емоції. Воля. Темперамент. Характер. Здібності. Задатки.

27. Увага = спрямованість свідомості. Процес настроювання на сприйняття значущої інформації, необхідної для виконання певного завдання. Характеризується рівнем інтенсивності і концентрації, тривалості і стійкості, об'єму, розподілу¹; зосередженість діяльності суб'єкта в даний момент часу на якому-небудь об'єкті²; «організація свідомості», завдяки якій досягається виразність віддзеркалення³. *Спрямованість свідомості* – виділення свідомістю об'єкту, на який направлена активність людини в актуальній або уявлюваній ситуації.

28. Відчуття = віддзеркалення окремих властивостей. Психічний процес, що характеризується віддзеркаленням властивостей предметів об'єктивного світу при їх безпосередньому впливі на рецептори⁴. *Віддзеркалення окремих властивостей* – суб'єктивне відтворення окремої сторони предмету в тій модальності, яка відповідає спеціалізації органів чуття. *Віддзеркалення* – загальна властивість матерії відтворювати відбиваний об'єкт. Залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості⁵. *Властивість* – сторона предмету, внутрішньо властива йому. Існує об'єктивно не залежно від свідомості, обумовлює його відмінність або спільність з іншими предметами⁶.

29. Сприйняття = віддзеркалення предметів і явищ. Психічний процес, що характеризується цілісним віддзеркаленням предметів, ситуацій і подій при їх безпосередньому впливі на органи чуття⁷. *Віддзеркалення предметів і явищ* – суб'єктивне відтворення

¹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 72.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 54.

³ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 20.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 261.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 470.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 598.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 66.

цілісних об'єктів як феноменів об'єктивної дійсності, що виділяються в процесі діяльності і пізнання. *Предмет* – деяка цілісність, виділена зі світу об'єктів в процесі діяльності і пізнання¹. *Явище* – той або інший зовнішній вираз предмету в його існуванні².

30. Пам'ять – психічний процес, що характеризується організацією і збереженням минулого досвіду, використовуваного в діяльності або роботі свідомості³. *Відображення* – фіксація інформації в пам'яті⁴. *Збереження* – здатність утримувати інформацію⁵. *Відтворення* – актуалізація інформації⁶.

Асоціативна психологія – напрями в психології (Г.Еббінгауз, Г.Мюллер, Ф.Шуман, А.Пільцекер)⁷, які використовують поняття про асоціацію як головний пояснювальний принцип⁸. *Асоціація* (Дж.Локк) – закономірний зв'язок двох або декількох психічних процесів. Характеризується тим, що поява одного з них викликає появу іншого⁹. Психофізіологічною основою є умовний рефлекс¹⁰.

Гештальтпсихологія – напрям в німецькій психології, який вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури¹¹. *Ізоморфізм матеріалу і слідів в пам'яті* – гештальти ізоморфні фізичним гештальтам. Утворюються електричними процесами в ділянках мозку, які зазнають відповідних впливів¹².

Біхевіоризм – напрям в американській психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції¹³. *Підкріплення* – поєднання індиферентного стимулу з безумовним подразником, що викликає біологічно значущу реакцію. *Реакція* – будь-яка відповідь організму на

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 525.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 665.

³ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 264.

⁴ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 109.

⁵ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 349.

⁶ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 60.

⁷ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 248.

⁸ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 24.

⁹ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 24.

¹⁰ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 29.

¹¹ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 71.

¹² *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 70.

¹³ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 42.

зміну в зовнішньому або внутрішньому середовищі¹. *Стимул* – вплив, що обумовлює динаміку психічних станів індивіда і відноситься до них як причина до наслідку².

Фізіологічні теорії механізмів пам'яті – дослідження процесів утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних актуалізуватися під впливом різних подразників³. *Утворення умовних тимчасових зв'язків* – реверберація електроактивності в замкнених ланцюгах нейронних ансамблів (КП), морфологічні трансформації синаптичної провідності (ДП) при багатократному проходженні нервових імпульсів через одні і ті ж синаптичні структури⁴.

Фізична теорія пам'яті – електрична природа нервового імпульсу є основою пояснення електричної активності мозку, у тому числі і при запам'ятовуванні⁵. *Електричні і механічні зміни синапсів* – електричний імпульс від активованого нейрона проходить через аксони і синапси до наступної клітки і так далі по нейронному ланцюгу. Багатократна електрична активність в них викликає хімічні або структурні зміни в самих нейронах (консолідація сліду)⁶.

Біохімічні теорії пам'яті – відображення, збереження, відтворення інформації здійснюється на основі біохімічних процесів, зокрема, на основі модифікацій РНК⁷. *Перегрупування білкових молекул нейронів* – трансформація активності окремих нейронних ансамблів і їх інтеграцій на біолого-хімічному рівні⁸.

31. Мислення – психічний процес, що характеризується узагальненим і опосередкованим віддзеркаленням дійсності⁹. *Опосередковане віддзеркалення* – віддзеркалення за допомогою форм і операцій мислення. *Узагальнене віддзеркалення* – віддзеркалення за допомогою понять. *Мислення* – вища форма активного віддзеркалення дійсності, що полягає в цілеспрямованому, опосередкованому, узага-

¹ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 337.

² *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С.385 – 386.

³ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 247.

⁴ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 452.

⁵ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 253 – 254.

⁶ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 253 – 255.

⁷ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 253.

⁸ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 447.

⁹ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 223.

льненому пізнанні людиною істотних зв'язків і відношень предметів і явищ, створенні нових ідей, в прогнозуванні подій і дій¹.

Соціальна природа мислення – полягає в тому, що мислення – це історичне явище, що передбачає спадкоємність знань, що набувають від покоління до покоління, які закріплені у відповідних наукових категоріях². *Спадкоємність знань* – здійснюється в процесі навчання. *Навчання* – цілеспрямована передача суспільно-історичного досвіду в процесі організованого формування знань, умінь, навичок³. *Знання* – соціальний феномен, що фіксований в мові, характеризується осмисленням фактів в системі наукових понять⁴.

Мислення як діяльність – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система розумових дій в цілеспрямованому, опосередкованому, узагальненому пізнанні людиною істотних зв'язків і відношень предметів і явищ, створенні нових ідей, в прогнозуванні подій і дій⁵. *Залучення особистості до розумового процесу* – позиція особистості як суб'єкта соціальних відносин і діяльності в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії впливає на вибір розумової задачі, особливості і якість її розв'язання.

32. Уява – психічний процес, що характеризується створенням нових образів шляхом переробки матеріалу сприйняття і уявлень, отриманих у попередньому досвіді⁶. *Нові образи на основі сприйняття, уявлень* – суб'єктивні образи, що відносяться до потребнісно-мотиваційної сфери індивіда і характеризують специфіку його взаємодії з оточенням.

Основа уяви – особливості минулого досвіду, центральним моментом якого є переживання своєї буттєвості, що виражається в Я-концепції індивіда, а також його уявлення про належне в практичній, пізнавальній і комунікативній діяльності.

33. Почуття – одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності, що характеризується відносною

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 391.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 392.

³ *Психология*. Словарь. – М., 1990. – С. 243.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 192.

⁵ див. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 391.

⁶ *Психологический словарь*. – М., 1983. – С. 54.

стійкістю¹ ; стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами² .

Віддзеркалення реальних відношень – відтворення специфіки суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень індивіда, в яких він виступає як активний діяч, який слідує вимогам конкретних ситуацій і власної системи особистісних смислів.

Ставлення – суб'єктивно-оцінне переживання сприйманої дійсності, що впливає на функціональні можливості і поведінку людини³ . **Віддзеркалення реальних зв'язків суб'єкта і об'єкту** – переживання суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень згідно міри їх відповідності особистісним смислам і еталонам належного.

Зв'язок суб'єкта і об'єкту – вплив на об'єкт з метою його перетворення і отримання результату, відповідного актуальній на даний момент потребі. **Суб'єкт** – носій предметно-практичної діяльності і пізнання, що оволодів до певної міри знаряддями предметно-практичної діяльності, формами мови, логічними категоріями, нормами естетичних і етичних оцінок⁴ . **Об'єкт** – те, що протистоїть суб'єктові в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Виділяється за допомогою відповідних форм практичної і пізнавальної діяльності⁵ . **Потреби** – стани людини, що має потребу в чому-небудь, що утворює основу регуляції поведінки і спрямованості особистості⁶ . **Стабільні потреби** – перманентні переживання потреби в об'єктах, які в своїй сукупності є об'єктною характеристикою умов життєдіяльності суб'єкта і, отже, характеристикою його самого.

34. Емоції = конкретна ситуація. Психічне віддзеркалення у формі безпосереднього упередженого переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта⁷ ; особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами і мотивами, що відображають у формі безпосереднього переживання значущість явищ і ситуацій для життєдіяльності індивіда⁸ . **Ситуація** – система зовні-

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 445.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 402.

³ див. Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 258.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 661.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 453.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 287.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 461.

⁸ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 411.

шніх обставин, які спонукають індивіда до прояву відповідних форм активності¹. *Конкретна ситуація* – обставини одиначної ситуації в життєдіяльності одиначної людини: 1) просторові характеристики предметного середовища; 2) схеми поведінки учасників; 3) причинно-наслідкові відношення; 4) оцінні характеристики; 5) тема ситуації і думки, пов'язані з нею; 6) вербалізація думок в діалозі; 7) результат, узагальнення, підсумок (див. Н.Н.Сларк, В.В.Блі, 1995).

Функції емоцій – актуальне переживання індивідом значущості подій для його існування. *Сигнальна функція* – інформація про задоволення потреб, узагальнена оцінка подій, визначення корисності або шкідливості, емоційна оцінка. *Регуляторна функція* – спонук до дії, підкріплення успішної дії, виділення домінуючої потреби, пристосування до умов існування і комунікації².

35. Воля – свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що характеризується подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків³. *Воля* – форма психічного віддзеркалення, в якій відбиваються об'єктивна мета, стимули її досягнення, об'єктивні перешкоди у вигляді переживання суб'єктивної мети, боротьби мотивів, вольового зусилля, результатом чого є дії і задоволення досягненням мети⁴. *Воля* – здатність людини діяти у напрямі свідомо поставленої мети, долаючи при цьому внутрішні перешкоди⁵. *Воля* – здатність людини, що виявляється в самодетермінації і саморегуляції нею своєї діяльності і різних психічних процесів⁶. *Воля* – здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення⁷. *Діяльна сторона свідомості* – втілення задуму через вплив на умови його досягнення.

36. Темперамент = динаміка психічної діяльності. Стійке поєднання психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності і поведінці⁸. *Динаміка психічної діяльності* – динамічні особли-

¹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 650.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 411 – 413.

³ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 373.

⁴ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 22.

⁵ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 53.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 62.

⁷ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 90.

⁸ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 394 – 395.

вості психічних процесів, і, отже, поведінки і діяльності (інтенсивність, швидкість, темп, ритм)¹.

37. Характер = поєднання стійких особливостей: 1) сукупність індивідуальних психічних властивостей, що складаються в діяльності і виявляються в типових для даної людини способах діяльності і формах поведінки² в певних життєвих умовах і обставинах³ і спілкуванні⁴; 2) цілісний індивідуальний склад душевного життя людини, що виявляється в окремих актах і станах її психічного життя, а також в її манерах, звичках, складі розуму і властивому людині колі емоційного життя⁵. *Поєднання стійких особливостей* – ансамбль схем поведінки, діяльності, пізнання і спілкування, в яких відбиті відповідні психологічні якості людини і які вона демонструє в суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношеннях своєї життєдіяльності.

38. Здібності – індивідуально-психологічні особливості, що є умовами і внутрішніми психічними регуляторами успішного оволодіння способами певної діяльності і її ефективного здійснення⁶. *Умова оволодіння знаннями* – комплекс суб'єктивних передумов для успішної взаємодії людини з предметно-знаковим середовищем.

39. Задатки – природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, які утворюють природну основу розвитку здібностей⁷. *Природжені особливості нервової системи* – 1) типологічні властивості нервової системи, пов'язані з роботою різних аналізаторів, різних областей кори великих півкуль, від яких залежить швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженої уваги, розумова працездатність; 2)

¹ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 394.

² *Маклаков А.Г. Общая психология.* – СПб., 2000. – С. 567.

³ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 396.

⁴ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 436.

⁵ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 754.

⁶ *Психологический словарь.* – М., 1983. – С. 353; *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 381; *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 649.

⁷ *Психология. Словарь.* – М., 1990. – С. 119.

співвідношення першої і другої сигнальної систем; 3) індивідуальні особливості будови аналізаторів, окремих областей кори головного мозку¹.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 7

Наведіть Ваші відповіді:

1. Основні підходи до категорій в сучасній науці: 1) ; 2) ; 3) ; 4) ; 5) ; 6) ; 7) .

2. Призначення категорій в психології: 1) ; 2) ; 3) ; 4).

3. Обмеження, які накладає використання в психології категорій: 1); 2) ; 3) .

Вставте номери правильних відповідей:

4. Базисні психологічні категорії (....). Протопсихологічні категорії (....). Екстрапсихологічні категорії (....). Метапсихологічні категорії (....)

1. Організм, потреба, реакція, сигнал, розпізнавання,, афективність. 2. Індивід, мотив, дія, образ, ставлення, переживання. 3. Я, цінність, діяльність, свідомість, спілкування, почуття. 4. Особистість, ідеал, активність, логос, смисл.

Обведіть літеру правильної відповіді:

5. Категорії психології – це:

А - універсальні, фундаментальні поняття, що мають апріорне значення;

Б - основні поняття, які мають значення для відображення сутності психіки.

6. Психіка – це:

А - функція мозку, яка виконує функції відображення об'єктивної реальності;

Б - властивість мозку, що виявляється у віддзеркаленні,орієнтації і управлінні життєдіяльністю суб'єкта

7. Віддзеркалення – це:

¹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 106.

А - загальна властивість матерії відтворювати відбиваний об'єкт;
Б - процес відображення об'єкту.

8. Розвиток психіки - це:

А - підвищення адекватності відтворювати відбиваний об'єкт в сукупності його властивостей;
Б - процес саморуку від простіших до складніших форм віддзеркалення і активності.

9. Свідомість – це:

А – рефлексивне віддзеркалення об'єктивної дійсності;
Б - вищий рівень психічної активності людини, яка є основою досвіду, практичної діяльності і поведінки;

10. Самосвідомість – це:

А - усвідомлення людиною своїх можливостей як суб'єкта власної життєдіяльності;
Б - оцінка себе як суб'єкта, що відчуває, мислить, діє.

11. Діяльність – це:

А - відповідна особистісному смислу модель взаємодії з реальністю;
Б – предметний зв'язок з навколишньою дійсністю, що здійснюється за допомогою предметних дій.

12. Спілкування – це:

А - багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів;
Б – процес формулювання і сприйняття повідомлень.

13. Особистість – це:

А - індивідуальна своєрідність людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності
Б - сукупність характеристик людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності.

14. Увага – це психічний процес, який характеризується:

А - спрямованістю свідомості на сприйняття значущої інформації;

Б - інтенсивності і концентрації роботи свідомості при сприйнятті значущої інформації.

15. Відчуття – це психічний процес, який характеризується:

А - віддзеркаленням сукупності властивостей при їх опосередкованому впливі на рецептори;

Б - віддзеркаленням окремих властивостей їх безпосередньому впливі на рецептори.

16. Сприйняття – це психічний процес, який характеризується:

А - віддзеркаленням предметів і явищ при їх безпосередньому впливі на органи чуття;

Б - віддзеркаленням предметів і явищ при їх опосередкованому впливі на органи чуття.

17. Пам'ять – це психічний процес, який характеризується:

А - організацією і збереженням минулого досвіду;

Б – здатністю утримувати інформацію.

18. Мислення – це психічний процес, який характеризується:

А - створенням нових ідей;

Б - узагальненим і опосередкованим віддзеркаленням дійсності.

19. Уява – це психічний процес, який характеризується:

А - створенням суб'єктивних образів;

Б - створенням нових образів шляхом переробки матеріалу сприйняття і уявлень, отриманих у попередньому досвіді.

20. Почуття – це психічний стан, який характеризується:

А - переживанням людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності;

Б – ставленням людини до реальних відношень дійсності.

21. Емоції – це психічний стан, який характеризується:

А - безпосереднім переживанням життєвого сенсу явищ і ситуацій;

Б - переживанням об'єктивних властивостей об'єктів.

22. Воля – це здатність людини, яка характеризується:

А - свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності;

Б - впливом на умови досягнення поставленої мети.

23. Темперамент – це властивість людини, яка характеризується:

А - поєднанням психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності і поведінці;

Б – різноманітними проявами психічної діяльності.

24. Характер – це властивість людини, яка характеризується:

А - поєднанням стійких особливостей поведінки і діяльності;

Б - поєднанням психічних якостей індивіда.

25. Здібності – це властивість людини, яка характеризується:

А - ефективністю здійснення певної діяльності;

Б - успішністю оволодіння способами певної діяльності.

26. Задатки – це властивість людини, яка характеризується:

А – особливостями природжених анатомо-фізіологічних показників нервової системи;

Б – особливостями розумової працездатності.

8. Центральні методологічні проблеми сучасної психології

1. Психофізична проблема

1. Психофізична проблема – проблема співвідношення психічних і фізіологічних (нервових) процесів. У XVII в. Р.Декарт намагався пояснити поведінку живих істот за зразком механічної взаємодії. Акти свідомості були віднесені до безтілесної непросторової субстанції. Питання про відношення цієї субстанції до роботи «машини» тіла привело Декарта до концепції психофізичної взаємодії: хоча тіло тільки рухається, а душа тільки мислить, вони можуть впливати один

на одного, стикаючись в певній частині мозку. Т.Гоббс розглядав відчуття як побічний результат матеріальних процесів. Б.Спіноза вважав, що по порядок ідей той же, що і порядок речей. Г.В.Лейбніц висунув ідею, згідно якої душа і тіло здійснюють свої операції незалежно одне від одного. В кінці XIX – початку XX в. отримала розповсюдження ідея, згідно якої душа і тіло складаються з одних і тих же «елементів», а тому мова повинна йти про кореляцію між «комплексами відчуттів» (Е.Мах).

У психофізіології накопичений матеріал про багатообразні форми залежності психічних актів від їх фізіологічного субстрату і ролі цих актів в організації життєдіяльності (дані про *локалізацію вищих психічних функцій, про ідеомоторні акти, нейропсихології, патопсихології, психофармакології, психогенетики*)¹

2. Психофізичний паралелізм: одне з тлумачень психофізичної проблеми – психічне і фізіологічне є двома самостійними процесами, які корелюють, але не зв'язані між собою відношенням причини і наслідку. Для матеріалістичних концепцій таке тлумачення означає невіддільність свідомості від мозку. В ідеалістичних концепціях воно виражається у вказівці на незалежність свідомості від матеріальних дій, на її підпорядкування особливій психічній причинності. Позитивне вирішення вказаної проблеми виявилось неможливим, оскільки свідомість розглядалася в контексті її відношень до процесів усередині організму².

3. Рене Декарт (1596 – 1650): тіло і душа знаходяться у взаємодії, яка забезпечується третьою субстанцією – Богом. При дії зовнішніх об'єктів виникають враження про них. Вони з'єднуються шляхом утворення асоціацій, які не дають проте істинного знання. Таке знання визначально закладене в душі у вигляді природжених ідей. Разом з рефлекторними емоційними станами, які рухають «машину тіла» («Пристрасті душі», 1649), Декарт виділяє чисто духовне почуття і безтілесні вольові імпульси. Їх джерелом є субстанція свідомості. Ці імпульси здатні контролювати пристрасті, фізіологічною основою яких являються нервові процеси в організмі. Найповніше система психофізіологічних поглядів Декарта представлена в трактаті «Лю-

¹ *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 551; *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 329.

² *Психология.* Словарь. – М., 1990. – С. 329.

дина» (1662). Свідомість – це безпосереднє знання душі про саму себе. Рефлекс – це закономірне віддзеркалення зовнішніх імпульсів від мозку до м'язів¹.

4. Томас Гоббс (1588 – 1679): поведінка і психіка людини повністю підпорядковані законам механіки. Психічні явища зводяться до правил утворення асоціації по суміжності. З простих відчуттів (зовнішні дії, рух атомів в мозку) виникає решта психічних процесів. Воля – це продукт основних чуттєвих мотивів (прагнення, огида). Розум – це свого роду рахунковий апарат, дії якого відповідають складанню і відніманню (рахунку підлягають не речі, а імена). Людина від природи наділена прагненням до самозбереження і власної вигоди («Природа людини», 1650)².

5. Бенедикт Спіноза (1632 – 1677): людина – цілісна, природна істота. Її душа і тіло нероздільні і визначаються одними тими ж матеріальними причинами (богом, ідентичним природі). Воля і психічні процеси строгим чином детерміновані. Дії людини являються вільними, коли вони здійснюються на основі знання необхідності. У природі людини закладено прагнення до самозбереження. Воно виражене в потязі. Потяг лежить в основі всього різноманіття мотивів і почуттів. Нижчим видом знання є чуттєвий досвід, більш високим – раціональне знання, вищим – інтуїтивне знання³.

6. Г.В.Лейбніц (1646 – 1716): відкинув встановлену Декартом рівність психіки і свідомості. Ввів поняття про несвідому психіку. Вважав, що в свідомості суб'єкта безперервно йде прихована від нього робота психічних сил у вигляді особливої динаміки сприйняття («малих перцепцій»). Висунув положення про те, що між психічним і фізичним існує не взаємодія, а відповідність у вигляді «передвстановленої гармонії». Душа і тіло здійснюють свої дії самостійно, не залежно одне від одного подібно до пари годинників, які показують один і той же час. Це створює враження про їх залежність⁴.

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 95.

² Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 83.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 380.

⁴ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 187.

7. Дейвід Гартлі (1705 – 1757): намагався застосувати принципи фізики Ньютона для встановлення точних законів психічних процесів для управління поведінкою людей. Віб्राції зовнішнього ефіру викликають відповідні вібрації в органах чуття, мозку і м'язах. Останні знаходяться у відношенні паралельності до порядку і зв'язку психічних явищ. Вперше перетворив механізм асоціації на універсальний принцип пояснення психічної діяльності¹.

8. Уільям Джеймс (1842 – 1910): психіка – особлива форма активності організму, яка призначена забезпечити його ефективне виживання («Принципи психології», 1890). Сформулював положення про цілісність свідомості («потік свідомості»), її активність і вибірковість, про її функцію в життєдіяльності людини. Свідомість співвідноситься з тілесними адаптивними діями і з природою особистості. Особистість – це «все, що людина вважає своїм». Поняття особистості тотожне поняттю «Я». Вона має декілька форм: матеріальну, соціальну, духовну².

9. Вільгельм Вундт (1832 – 1920): висунув план розробки фізіологічної психології як особливої науки, яка використовує метод лабораторного експерименту для розчленовування свідомості на елементи і з'ясування закономірного зв'язку між ними («Засади фізіологічної психології», 1880 – 1881). Вважав предметом психології безпосередній досвід – доступні самоспостереженню явища або факти свідомості («Введення у психологію», 1912). Розділяв ідеї психофізичного паралелізму. Вважав, що в області свідомості діє особлива психічна причинність, а поведінка людини визначається апперцепцією (сприйняттям, яке вимагає напруження волі)³.

10. Ернст Мах (1838 – 1916): відносно категорій простору, часу, руху, сили і так далі стверджував, що вони суб'єктивні за своїм походженням. Вважав, що світ є «комплексом відчуттів»⁴.

2. Проблема суб'єкта в методології психології

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 76.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 103.

³ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 70.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 355.

Суб'єкт. Суб'єктивність. Погляди Р.Декарта, І.Канта, Г.В.Ф.Гегеля на проблему суб'єкта.

11. Суб'єкт – носій предметно-практичної діяльності і пізнання; джерело активності, направленої на об'єкт¹. *Суб'єкт* є виразом «цілокупності, що відчуває», «відчуття самого себе», є «усередині себе послідовна свідомість, що упорядковує себе і що зберігає себе, згідно своєму індивідуальному положенню і зв'язку із зовнішнім світом, який точно також усередині себе впорядкований»². *Суб'єкт* – є вираз самості індивіда, що переживає свою буттєвість, вплив неусвідомлюваних і усвідомлюваних потреб, і прагне до їх задоволення через досягнення відповідних результатів³.

Суб'єкт може проявити ініціативу і самостійність, прийняти і реалізувати рішення, оцінити наслідки своєї поведінки, самозмінюватися і самоудосконалюватися, визначати перспективу свого багатомірного життя⁴.

Під *суб'єктом* можна розуміти все, що має властивість суб'єктивності – еволюційно сформований «інструмент» отримання нової інформації про світ шляхом інформаційних операцій з вже фіксованою в мозку інформацією як способом «бачення» світу (*біологічний суб'єкт* – біологічні завдання; *соціальний суб'єкт* – завдання в рамках «соціальних текстів»⁵).

Сьогодні *категорія суб'єкта* грає системотвірну роль. У ній втілено всеосяжне розуміння людини, що узагальнено розкриває цілісність всіх її якостей: природних, індивідуальних, соціальних, суспільних. «.» Психологія суб'єкта стала закономірним втіленням і одним з найбільш значущих проявів синтезу психологічних знань «.» Ця галузь психологічної науки сформувалася на основі уявлень про взаємну додатковість психічних закономірностей віддзеркалення дійсності і породження людиною нової реальності «.» Внаслідок цього

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 661.

² *Гегель. Сочинения. Том III. Энциклопедия философских наук. Часть третья. Философия духа*. – М., 1956. – С. 165.

³ *Велитченко Л.К.* Особистість як атрибутивна категорія // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. праць. – 2008. - №10-11. – С. 227.

⁴ *Психологический словарь* / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова.- М., 1996.

⁵ *Соловьев О.В.* Об эволюционных истоках субъективности и субъекта // Мир психологии. –2007. – №1 (49). – С. 55 – 68.

психологія суб'єкта адекватно описує і закони буття, що описують те, що є, і закони належного, що приписують, як саме повинні відбуватися ті чи інші події і явища в світі людини¹.

12. Суб'єктивність – це та категорія в психології, яка виражає суть внутрішнього світу людини; це відправний початок в людині, те, що лежить в основі його буття; це форма буття людини; загальне позначення внутрішнього світу². За Г.С.Костюком, суб'єктивне визначається дійсними відношеннями до природного та суспільного світу³.

13. Рене Декарт (1596 – 1650): суб'єкт як активний початок в пізнавальному процесі [7; 661]. *Зіставлення суб'єкта і об'єкту* – початковий пункт аналізу пізнання і обґрунтування достовірності знання [7; 661].

14. Іммануїл Кант (1724 – 1804): можливість досягнення загального і необхідного знання [7; 661]. *Загальне* – принцип буття всіх одиничних речей, явищ, процесів, який виражає властивості і відношення, характерні для даного класу речей, явищ, процесів [7; 447]. *Необхідність* – віддзеркалення внутрішніх, стійких, загальних відношень дійсності, що повторюються [7; 421]. *Внутрішня організація суб'єкта* – категоріальність мислення; категоріальний синтез; історичність пізнання [7; 661].

15. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831): надіндивідуальний характер процесу пізнання на основі тотожності суб'єкта (абсолютного духу) і об'єкту [7; 661]. *Соціально-історична природа суб'єкта* – «об'єктивний дух» як надіндивідуальна цілісність розвивається в праві, моралі і моральності [7; 104].

16. Соціально-історична природа суб'єкта – об'єктивна діалектика розвитку діяльності суб'єкта по відношенню до того чи іншого фрагменту реальності [див. 7; 661]. *Оволодіння знаряддями пред-*

¹ Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №1. – С. 18.

² Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов. – М., 1995. – С. 74.

³ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 28.

метно-практичної діяльності – форми мови, логічні категорії, норми естетичних і етичних оцінок [7; 661].

3. Проблема суб'єкта в контексті предмету психології

Проблема внутрішнього й зовнішнього. Суперечливість суб'єктивного й об'єктивного. Суб'єкт психіки. Суб'єктивне як предмет психології. Людина як суб'єкт власної психіки. Зближення психологічних теорій. Суб'єктно-діяльнісний підхід. Суб'єктивно-генетичний принцип.

17. Проблема внутрішнього й зовнішнього = суперечливість суб'єктивного й об'єктивного. За С.Л.Рубінштейном, вона полягає у тому, що «зовнішнє діє через внутрішнє». За О.М.Леонтьєвим, «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим себе змінює». За О.М.Ткаченком, психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної взаємодії з об'єктом і сама виступає детермінантою поведінки й діяльності людини. За В.А.Роменцем, психічне є активною силою, що формує образ світу. За Д.М.Узнадзе, інтереси, мотиви визначають «інтрогенну» поведінку, а зовнішня необхідність – «екстрагенну» поведінку. За К.О.Абульхановою-Славською, внутрішнє утворюється власною логікою розвитку, а зовнішнє є сукупністю зовнішніх умов, які співвідносяться з внутрішнім¹.

18. Суб'єкт психіки. За Е.Гуссерлем, жити як «Я-суб'єкт» означає проживати багатоманітне психічне, на яке спрямована увага. На його думку, тільки рефлексія вводить у поле зору саме психічне життя². За В.О.Татенком, індивід розрізняє в собі психічне як внутрішній світ і себе як суб'єкт самоспоглядання і самопізнання. Індивіда цікавить не абстрактне знання про психіку, а про сутність його власного психічного життя. Суб'єкт є творцем свого власного психічного світу³.

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 25 – 27.

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 34.

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 35.

19. Суб'єктивне як предмет психології. За К.Хольцкампом (один із засновників *критичної психології*), предметом психології має бути суб'єктивність – те, що належить суб'єкту, є суб'єктивним за своєю сутністю¹.

20. Суб'єктний центр в психіці = людина як суб'єкт власної психіки. За В.В.Зеньківським, суб'єктний центр об'єднує психічне в систему².

21. Зближення психологічних теорій = суб'єктно-діяльнісний підхід (С.Л.Рубінштейн). За А.В.Брушлинським, перспективною основою для випрацювання концептуального ядра для зближення психологічних теорій є суб'єктно-діяльнісний підхід. Найважливіше для людини бути суб'єктом (творцем) свого життєвого шляху (практична діяльність, спілкування, пізнання, творча, вільна, моральна активність)³.

22. Суб'єктивно-генетичний принцип. Загальним пояснювальним принципом психології має бути **суб'єктивно-генетичний принцип** – породження, становлення і розвиток психіки пояснюються з позицій самопричинності й спонтанності саморозгортання суцього, суто людського завдяки власній активності людини як суб'єкта – автора, ініціатора й виконавця індивідуалізованої програми творення свого світу психіки й себе в ньому. Біологічне й соціальне не є причини, а як необхідні умови самотворення⁴.

4. Проблема підходу в методології

Підхід. Підхід як суб'єктивна перевага. Підхід як посилка. Підхід як визначення логічного предиката головної тези. Діяльнісний підхід. Системний підхід. Система. Системні принципи (цілісність, структурність, взаємозалежність системи і середовища, ієрархічність, множинність опису). Знаковий, мовний підхід. Вчинковий підхід. Антропологічний підхід. Системно-суб'єктний підхід. Психосоціальний підхід.

¹ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 32

² *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 39

³ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 40.

⁴ *Основи психології: Підручник.* – К., 1997. – С. 42.

23. Підхід – апіорна думка про сутність явища, що вивчається, логічний суб'єкт і логічний предикат якого утворюють вихідну посилку в теоретико-емпіричному аналізі.

24. Підхід як суб'єктивна перевага – неодмінна суб'єктивна упередженість основної тези зумовлює хід і результати дослідження, з'ясування часткових емпіричних деталей, завершеність теоретичного конструкту.

25. Підхід як посилка – зміст основної посилки розкриває суть питання, що вивчається. Основна теза концепції, яка підлягає створенню, містить не тільки головні характеристики явища, але також і деяку імпліцитну ознаку, експлікація і позначення якої утворюють назву підходу.

26. Підхід як головна теза – формулювання головної тези спирається на існуючі судження теорії. Вони слугують основою для виводу нових думок з проблеми дослідження, істинність яких перевіряється емпіричним шляхом. При формулюванні головної тези вказують на логічний суб'єкт і логічний предикат.

27. Підхід як визначення логічного предиката головної тези – логічний предикат є основною системотвірною ознакою підходу. Логічний предикат є вказівкою на найближчий рід. Найближчий рід є не тільки імпліцитною характеристикою родовидових відношень, але і відправною основою потенційної теоретичної моделі досліджуваного явища.

Головну тезу в даному аспекті можна розглядати як дедуктивний умовивід, в якому із зіставлення великої і малої посилок випливає висновок. Останній утворює базис у дефініції основного поняття.

28. Діяльнісний підхід – принцип вивчення психіки, в основу якого покладена розроблена К.Марксом категорія предметної діяльності (М.Я.Басов, С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв). Початковим методом вивчення психіки виступає аналіз перетворень психічного віддзеркалення в процесі діяльності. Основні принципи цього підходу: 1) розвитку і історизму; 2) предметності; 3) активності; 4) інтеріоризації – екстеріоризації; 5) єдність будови зовнішньої і внутрішньої ді-

яльності; 6) системної будови психіки; 7) залежності психічного віддзеркалення від місця об'єкту в структурі діяльності¹.

29. Неодіяльнісний історико-еволюційний підхід: цей підхід допомагає побачити перспективи переходу від вивчення проблем розвитку психіки в еволюції, такого характерного для класичного діяльнісного підходу в першій половині XX ст., до вивчення психіки як конструктивного чинника самої еволюції і тим самим навести міст між психологією і іншими науками про розвиток людини в природі і суспільстві «.».

У контексті неодіяльнісного підходу можуть бути виділені наступні завдання:

1. Постановка проблеми аналізу категорії цілеспрямованої діяльності як *універсальної форми існування життя*, що породжує в біогенезі образ світу як простір біологічних смислів; у соціогенезі – образ світу як простір *значень* (інтерсуб'єктивне вимірювання реальності); у персоногенезі людини – образ світу як простір *особистісних смислів* (інтрасуб'єктивне вимірювання реальності).

2. Виділення комунікативного дискурсу категорії діяльності, що інтерпетується як основа існування біологічних, соціологічних і психологічних систем, а тим самим стимулювання діалогу з науковими школами в інших науках, що розглядають категорію цілеспрямованої діяльності як пояснювальний принцип аналізу різних реальностей, – природи, суспільства, культури, історії, економіки і так далі.

3. Створення психотехнічного проекту соціального конструювання освіти як провідної соціальної діяльності, що породжує різні ментальні і соціальні ефекти у суспільстві².

30. Системний підхід – напрям методології наукового пізнання, направлений на дослідження об'єктів як систем³. *Точна ідентифікація явища в більш великій системі* – розкриття механізмів цілісності складного об'єкту в єдиному теоретичному конструкті⁴.

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 101.

² Асмолов А.Г. Историко-эволюционная парадигма конструирования разнообразия миров: деятельность как существование // Вопросы психологии. – 2008. – №5. – С. 3 – 4.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 612.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 613.

Сучасні розробки і особливості використання принципу системності в психології обумовлені двома головними обставинами: появою неklasичних форм системного походу (перш за все, синергетичного) і зміною наукових пріоритетів російської психології в новітній період її історії. Основна увага дослідників направлена на процеси самоорганізації і саморозвитку систем. У даному контексті ключову роль грають способи породження психічних утворень, закономірності їх трансформацій і часткових перебудов, співвідношення актуального і потенціального в психічному розвитку і багато що інше. Породження виступає поняттям, що виконує методологічну роль і вимагає звернення до генетичної логіки психологічного пізнання¹.

31. Система – відношення елементів, які знаходяться в певних зв'язках один з одним і утворюють певну єдність². *Сукупність елементів* – системні відношення в матеріальних (неорганічні, біологічні, соціальні) і абстрактних (поняття, гіпотези, теорії) системах; статичних (стан постійний) і динамічних (зміна полягання в часі) системах; замкнених (стійкий стан рівноваги) і відкритих (рухома рівновага) системах³.

32. Системні принципи = евристичність у вивченні структурних і типологічних характеристик. Виявлення більш широкій пізнавальної реальності, пошук механізмів цілісності об'єкту і повної типології його зв'язків, обґрунтований вибір адекватного розділення об'єкту, що вивчається, на елементи⁴.

33. Цілісність – інтегрованість, самодостатність, автономність⁵. *Узагальнена характеристика об'єктів* – ґрунтується на виявленні внутрішньої детермінації їх властивостей як цілого⁶.

¹ Журавлев А.Л. Основное направление (программа) развития института психологии РАН на ближайший период // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №5. – С. 9.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 611.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 613.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

⁶ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 763.

34. Структурність = композиційна характеристика складного об'єкту. *Структура* – здатність мати стійкі зв'язки як основу цілісності¹.

35. Взаємозалежність системи і середовища – вплив середовища на функціональні прояви системи².

36. Ієрархічність – впорядкованість взаємодії між рівнями від вищого до нижчому³.

37. Множинність опису – багатоаспектність складного явища⁴.

38. Знаковий, мовний підхід. Л.С.Виготський: головна закономірність онтогенезу психіки полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціально-символічної діяльності (тобто сумісної з дорослим і опосередкованої знаками). У результаті колишня структура психічних функцій змінюється під впливом інтеріоризованих знаків. Зовні це виявляється в тому, що вони набувають усвідомленості і довільності. Тим самим інтеріоризація виступає і як соціалізація. «...» Як універсальне знаряддя, що змінює психічні функції, виступає мовний знак – слово⁵. **М.М.Бахтін:** «Річ, залишаючись річчю, може впливати тільки на речі ж; щоб впливати на осіб, вона повинна розкрити свій смісловий потенціал, стати словом, тобто наблизитися до можливого словесно-сислового контексту»⁶. «Чужі слова стають анонімними, привласнюються (у неопрацьованому вигляді, звичайно); свідомість монологізується. Забуваються і первинні діалогічні відношення до чужих слів: вони як би вбираються, вбираються в освоєні чужі слова (проходячи через стадію «своїх – чужих слів») Творча свідомість, монологізуючись, поповнюється анонімами. Цей процес монологізації дуже важливий. Потім монологізована свідомість як одне і єдине ціле вступає в новий діалог (вже з новими

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

³ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

⁴ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 610.

⁵ *Психология. Словарь*. – М., 1990. – С. 182.

⁶ *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества*. – М., 1986. – С. 386.

зовнішніми чужими голосами)»¹. «Людина в її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст (хоч би потенційний)»²

39. Вчинковий підхід – вчинок об'єднує в одну діючу систему і середовище, і спадково дані потяги, і самі поведінкові акти, надаючи їм відповідно смислу ситуації, мотивації та вчинкового акту. В такому випадку вони виступають як компоненти, що взаємно визначають один одного. Тому все, що існує і виникає в психіці, має вчинкову природу. Багатоманітність психічних виявів лише свідчить про нескінченні можливості вчинку виступати в різних «обличчях», аж до «персони», й одночасно при цьому бути відомими майже для кожної психологічної системи утвореннями – відчуттями, сприйманнями, пам'яттю, темпераментом, характером, волею, мисленням, фантазією, почуттями, ідеалами, інтересами, потребами, обдарованістю, здатностями і власне самим собою.

Отже, вчинок є і осередком, і головним предметом психології. Він виступає також еталоном, до якого у своєму поступальному русі приміряються і від якого відступають відомі в психології феномени³.

«...» суб'єктне (діюче суб'єктивне) існує у своїй найрозвинутішій формі як внутрішній вчинок, виявляє себе у формі зовнішнього вчинку й творить, формує і розвиває себе найбільш продуктивно саме через учинки. **Вчинок є «осередком» суб'єктного в людині, суб'єктне є осередком суб'єктивного, а суб'єктивне – «осередком» психічного.** Отже, саме вчинок є найсуттєвішим, найглибиннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині⁴.

Різновиди вчинкової активності: 1) подолання залежності від ситуації; 2) мотиваційний вчинок; 3) підпорядкування засобів меті діяльності; 4) перехід від наміру до дії; 5) практична дія; 6) оцінювання та самооцінювання⁵.

¹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 386.

² Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 301.

³ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 192.

⁴ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 164.

⁵ Основи психології: Підручник. – К., 1997. – С. 166 – 173.

40. Антропологічний підхід – в центр психологічного дослідження поставлена людина у всьому різноманітті її проявів, її психічних процесів, станів і властивостей від психофізіологічних до соціально-психологічних. Цей інтегральний, цілісний підхід до вивчення психіки людини був сформульований професором Б.Ф.Ломовим ще в науковому обґрунтуванні необхідності відкриття Інституту психології в системі Академії наук СРСР. В середині 1970-х років цей підхід був розвинений Ломовим і придбав теоретичну форму системного підходу. Історико-науковим корінням антропологічного підходу, на якому базується єдина наукова школа ІП РАН, є система комплексного людинознавства В.М.Бехтерева і Б.Г.Ананьєва, з одного боку, і філософсько-психологічні погляди С.Л.Рубінштейна на людину та світ – з іншого¹.

41. Системно-суб'єктний підхід – суб'єкт розглядається як системотвірний чинник. Цей підхід базується на: 1) інтеграції системного підходу (Б.Ф.Ломов) і суб'єктно-діяльнісного підходу (А.В.Брушлінський); 2) ідеї єдності індивідуального та універсального в людині (Б.Г.Ананьєв)². «З його позицій центром концептуальної схеми психології є людина як суб'єкт діяльності, спілкування, переживання. Саме суб'єкт на кожному етапі свого розвитку виступає як носій системності, що розкривається у взаємодії зі світом»³.

42. Психосоціальний підхід: Застосування психосоціального підходу до дослідження особистості дозволяє, не абстрагуючись від конкретних особистісних властивостей, можливостей і проявів, розглядати спосіб її функціонування в реальних життєвих обставинах і взаємозв'язках. Основою психосоціального підходу, який об'єднав комплексний (Б.Г.Ананьєв) і системний (Б.Ф.Ломов, В.А.Барабанщиков і ін.) підходи, стали взаємовідношення і взаємозалежності психічних процесів (складних, багаторівневих, багатовимі-

¹ Журавлев А.Л. Основное направление (программа) развития института психологии РАН на ближайший период // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №5. – С. 6.

² Журавлев А.Л. Основное направление (программа) развития института психологии РАН на ближайший период // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №5. – С. 9.

³ Сергиенко Е.А. Психология субъекта: поиски и решения // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №2. – С. 16.

рних) і області соціальних явищ (узятих в широкому контексті різних рівнів і сфер реальності, науково виділених людинознавством). Ці відношення включають не тільки психічний і соціальний рівні; вони враховують також і закони духовного життя. Якщо говорити про особистість, то мова йде про унікальні особливості позицій різних осіб, що відстоюються, досягаються, утримуються або таких, що втрачаються ними в сучасному російському суспільстві, і їх забезпеченні, ствердженні свідомістю і переживанням особи, що виражається в її узагальненому життєвому самопочутті (оптимізму і так далі)»¹.

Тестові завдання для самостійної роботи до теми 8

Наведіть Ваші відповіді:

1. Основними принципами діяльнісного підходу є: 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7)
2. Завданнями неодиальнісного історико-еволюційного підходу є: 1) 2) 3)
3. Принципами системного підходу є: 1) 2) 3) 4) 5)
4. Різновиди вчинкової активності: 1) 2) 3) 4) 5) 6)

Вставте номери правильних відповідей:

5. Суб'єкт як активний початок в пізнавальному процесі (....). Категоріальність мислення як внутрішня організація суб'єкта (....). Тотожність суб'єкта і об'єкту у процесі пізнання (....)

1. І. Кант 2. Р.Декарт 3. Г.В.Ф.Гегель

6. Неодмінна суб'єктивна упередженість основної тези зумовлює хід і результати дослідження (....). Основна теза концепції містить імпліцитну ознаку, назва якої утворює назву підходу (....). Існуючі судження теорії слугують основою для виводу нових думок про проблему (....). Логічний предикат

¹ Абульханова К.А., Воловикова М.И. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений // Психологический журнал. – Т. 28. – №5. – С. 5.

як вказівка на найближчий рід. є основною ознакою підходу (...).

1. Підхід як посилка 2. Підхід як визначення логічного предиката головної тези 3. Підхід як суб'єктивна перевага 4. Підхід як посилка

Обведіть літеру правильної відповіді:

7. Суб'єкт – це:

А - носій предметно-практичної діяльності і пізнання;
Б – самостійна, ініціативна людина.

8. Суб'єктивність – це та категорія в психології, яка виражає:

А – загальне позначення упередженості в оцінках зовнішнього світу;
Б - загальне позначення внутрішнього світу.

9. Соціально-історична природа суб'єкта визначається:

А - об'єктивні умови життєдіяльності суб'єкта у системі відношень реальності;
Б - об'єктивна діалектика розвитку діяльності суб'єкта по відношенню до того чи іншого фрагменту реальності.

10. Проблема внутрішнього й зовнішнього полягає у:

А - суперечливості суб'єктивного й об'єктивного у структурі психічного віддзеркалення;
Б – поєднанні суб'єктивного й об'єктивного у складі психічного віддзеркалення.

11. Суб'єкт психіки є індивід, який:

А – вбачає у внутрішньому світі віддзеркалення зовнішнього світу в процесі практичної діяльності;
Б - розрізняє в собі внутрішній світ і себе як суб'єкт самопізнання.

12. Зближення психологічних теорій у суб'єктно-діяльнісному підході С.Л.Рубінштейна полягає у тому, що:

А – людина у першу чергу має бути творцем свого життєвого шляху;

Б - людина у першу чергу має бути суб'єктом практичної діяльності.

13. Суб'єктивно-генетичний принцип указує на те, що:

А - людина є носієм активності у процесі виконання завдань, відповідних до її ролі у соціумі;

Б - людина є ініціатором й виконавцем індивідуалізованої програми творення свого світу психіки й себе в ньому.

14. Знаковий, мовний підхід указує на те, що:

А - мовний знак (слово) є універсальним знаряддям, на якому засновуються психічні функції людини;

Б - мовний знак (слово) є універсальним знаряддям, що змінює психічні функції людини.

15. Вчинковий підхід указує на те, що:

А - соціум є універсальним середовищем, в якому здійснюються поведінкові акти людини;

Б - вчинок є універсальним знаряддям, на якому засновуються поведінкові акти людини.

16. Антропологічний підхід указує на те, що:

А - основною категорією психологічного дослідження є категорія людини;

Б - центром психологічного дослідження має бути людина у всьому різноманітті проявів її психіки.

17. Системно-суб'єктний підхід указує на те, що:

А - суб'єкт є специфічною психічною системою;

Б - системотвірним чинником психічного є суб'єкт.

18. Психосоціальний підхід указує на те, що:

А - психічні процеси є багатовимірними явищами, які сходять до взаємовідношень людини і соціуму;

Б - взаємовідношення і взаємозалежності соціуму визначають психічні процеси людини.

ДОДАТОК 1

Чинники пізнавальної діяльності	Повсякденне пізнання	Наукове пізнання
Оцінка загальної картини світу	<i>Інтегральне бачення світу</i>	<i>Предметно-структурована картина світу</i>
Спрямованість	<i>На вирішення ситуації</i>	<i>На нові знання і теорії</i>
Логіка	<i>Забезпечує зв'язність дій</i>	<i>Забезпечує зв'язність міркувань і аргументів</i>
Механізми реалізації	<i>Саморозуміння, саморефлексія</i>	<i>Аналіз, синтез, інтерпретація, саморегуляція</i>
Рівень раціональності	<i>Відсутність вимог логічної раціональності</i>	<i>Обмеженість парадигмою</i>
Співвідношення загального і окремого	<i>Індивідуалізація й персоніфікація ситуації</i>	<i>Об'єктивування, типізація</i>

Цілепокладання	<i>Існує в усвідомлюваній і неусвідомлюваній формах</i>	<i>Формулюється логікою розвитку самого пізнання</i>
Часова перспектива	<i>Минуле, сьогодення, майбутнє</i>	<i>Минуле, майбутнє</i>
Простір	<i>Реальне, динамічне</i>	<i>Статичне, ідеальне</i>
Часові координати пізнання	<i>Часовий діапазон, контрольований ситуацією</i>	<i>Часовий діапазон регулюється процесами зміни і розвитку</i>
Умови формування знань	<i>Природні, реальні</i>	<i>Искусственные, лабораторные</i>
Використовувана мова	<i>Звичайна спеціалізована мова</i>	<i>Строга спеціалізована мова</i>
Способи передачі і зберігання	<i>Неписьмовий, несистематизований</i>	<i>Письмовий, систематизований</i>
Способи використання	<i>Неусвідомлений</i>	<i>Свідомий</i>
Способи оволодіння	<i>Без спеціальних зусиль</i>	<i>Навчання</i>

Рис. 1. Співвідношення повсякденного і наукового знання (за В.І.Подшивалкіною)

Області теорії				
Центральна	Периферична		Неявна	
Образ реальності	Теоретична периферія	Допоміжні твердження	Особистісний компонент	Особистісне знання
Центральна категорія				Особистісні емоції
Центральний феномен		Система аргументації		Особистісні зразки поведінки

Основні поняття	Іррелевантна емпірія	Своя	Опірна	Надособистісний компонент	Групове знання
Сітка відношень (зв'язків)			Надбудовна		Колективні емоції
Базові твердження		Чужа	Релевантна		Групові зразки поведінки

Рис. 2. Структура психологічних теорій (за А.В.Юревичем)

Периферична область теорії. **Теоретична периферія** включає допоміжні затвердження теорії і систему їх аргументації, які в гуманітарних науках відрізняються перш за все своєю аморфністю і недостатньою впорядкованістю. **Емпірична периферія** – емпіричний або буденний досвід, що підкріплює теорію. Емпірична периферія гуманітарних концепцій куди ширша, відношення з нею їх ядерної - центральної - частини складніші і різнопланові. Психологічна емпірія з позицій кожної конкретної теорії ділиться на «свою» емпірію, «чужу» емпірію, тобто феномени і результати емпіричних досліджень, виявлені і отримані на основі інших концепцій. **Неявна область:** 1) особистісні (знання, переживання та емоції, зразки поведінки); 2) надособистісні (знання, переживання та емоції, зразки поведінки).

Природничі	Гуманітарні
<i>Логоцентризм</i>	<i>Нечутливість до логічної суперечності</i>
<i>Побудова особливої реальності об'єктів, що ідеалізуються</i>	<i>Відповідність наукових моделей конструктам буденної свідомості</i>
<i>Універсализм світопорядку</i>	<i>Унікальність суб'єктивності</i>
<i>Індуктивний метод</i>	<i>Дедуктивний метод</i>
<i>Редукціонізм</i>	<i>Цілісність</i>
<i>Об'єктивізація</i>	<i>Суб'єктивність</i>
<i>Опис</i>	<i>Інтерпретація</i>

<i>Пошук закономірностей</i>	<i>Пошук сенсу</i>
<i>Упор на кількісні методи</i>	<i>Упор на якісні методи</i>
<i>Пояснення</i>	<i>Розуміння</i>
<i>Оборотність операцій</i>	<i>Неповна оборотність</i>
<i>Позиція абсолютного спостерігача</i>	<i>Позиція особистісної включеності</i>
<i>Спрощене уявлення про об'єкт</i>	<i>Абсолютизація складності об'єкту</i>

Рис. 3. Відмінності гуманітарного і природничо-наукового знання
(за В.І.Подшивалкіною)

Каузальність	Телеологія
<i>Минуле впливає на сьогодення</i>	<i>Майбутнє впливає на сьогодення</i>
<i>З сьогодення в минуле</i>	<i>З сьогодення в майбутнє</i>
<i>Причина</i>	<i>Мета</i>
<i>Наслідок</i>	<i>Дія</i>
<i>Причина передує слідству</i>	<i>Мета передує дії</i>
<i>Якщо є причина і необхідні умови її прояву, то обов'язково відбувається наслідок</i>	<i>Наявність мети не тягне з необхідністю дії</i>
<i>Чому?</i>	<i>Ради чого?</i>
<i>Універсальний</i>	<i>Локальний</i>
<i>Види причин</i>	<i>Множинність цілей</i>
<i>Види наслідків</i>	<i>Множинність дій</i>
<i>Однозначний зв'язок</i>	<i>Пластичність телеологічної детермінації</i>
<i>По значущості, по близькості, по ступеню і так далі</i>	<i>По значущості, по близькості, по ступеню і так далі</i>
<i>Один і той же причинний зв'язок може повторюватися багато разів</i>	
<i>Причина причини деякої події є теж причина цієї події</i>	<i>Мета деякої дії є причиною проміжних подій</i>
<i>Дедуктивно-номологічна модель</i>	<i>Практичний силлогізм</i>

Рис. 4. Теоретичні концепти каузального і телеологічного видів причинності

Каузальний і телеологічний підходи: 1) каузальний підхід розглядає структуру переривчастою, її елементи існують одночасно і позаісторично (діахронно), тобто час байдужий для розвитку події. Суть явища при даному підході визначається з природи її частин і їх внутрішніх зв'язків; 2) телеологічний підхід зосереджується на якісних змінах, переходах об'єкту із стану в стан, що не міняють, проте, втіленої в нім мети. Ця мета визначається відносинами об'єкту серед подібних до нього або відносинами серед безлічі його власних станів. Головними характеристиками предмету стає безперервність, континуальність змін, що відбуваються в ньому, а звідси і послідовність подій, що впливають на нього. Структурні відношення в такому підході виявляють зв'язки між цілями, що формуються в пасивно-відбивній сфері, і способами дій в активній половині світової взаємодії.

Додаток 2

Василюк Ф. Е. От психологической практики к психотехнической теории // Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – №1. – С. 15 – 32.

Практическая психология и психологическая практика

Отечественная психология так резко изменилась за последнее десятилетие, что кажется принадлежащей к другому “биологическому” виду, чем психология образца 1980 года. Происходящие “мутации” заметны даже в сонной атмосфере официальной академической психологии, а уж в стихии социальной жизни от них просто пестрит в глазах: появился массовый рынок психологических услуг - индивидуальное консультирование и психотерапия, детская игровая психокоррекция, развитие памяти и воображения, тренинги менеджеров и депутатов, семейная терапия и пр. и пр.

Но в чем, спросят, такая уж принципиальная новизна? Разве это не простое расширение давно существующей прикладной, практической психологии? В том-то и дело, что у нас была именно и только прикладная, практическая психология (т.е. приложения психологии к различным социальным сферам, по имени этих сфер и получавшие свои названия – педагогическая, медицинская, спортивная, инженерная и т.д.), но не было психологической практики (т.е. особой социальной сферы психологических услуг). Будь, например, здравоохранение таким, какой еще совсем недавно была психология, у нас было бы несколько академических медицинских институтов и факультетов, сотни медицинских кафедр в вузах, различные отрасли медицины, от молекулярной до космической, и на всю страну - ...две поликлиники и десяток подпольно практикующих врачей.

Множащиеся сейчас психологические службы – это не просто еще одна отрасль практической психологии, наряду с названными. В них и через них отечественная психология наконец-то становится самостоятельной практической дисциплиной. Это историческое для судьбы нашей психологии событие. «...»

«...» Психологические службы не просто “важны” для психологии, она обретает в них свое тело, не больше и не меньше. Психологические службы для психологии то же, что школа для педагогики, церковь для религии, клиника для медицины. Психологическая прак-

тика — источник и венец психологии, альфа и омега, с нее должно начинаться и ею завершаться (хотя бы по тенденции, если не фактически) любое психологическое исследование.

В чем же отличие психологической практики от практической психологии? В том, прежде всего, что первая — “своя” для психологии практика, а вторая — “чужая”. Цели деятельности психолога, подвизающегося в “чужой” социальной сфере, диктуются ценностями и задачами этой сферы; непосредственно практическое воздействие на объект (будь то личность, семья, коллектив) оказывает не психолог, а врач, педагог или другой специалист; и ответственность за результаты, естественно, несет этот другой. Психолог оказывается отчужденным от реальной практики, и это ведет к его отчуждению от собственно психологического мышления. «...»

«...» С появлением самостоятельных психологических служб, собственно психологической практики принципиально меняется социальная позиция психолога. Он сам формирует цели и ценности своей профессиональной деятельности, сам осуществляет необходимые воздействия на обратившегося за помощью человека, сам несет ответственность за результаты своей работы. И это резко изменяет и его отношение к людям, которых он обслуживает, и его отношение к самому себе и участвующим в работе специалистам другого профиля, и, главное, сам стиль и тип его профессионального видения реальности.

Психологическая теория и практика

Формирующееся в связи с появлением психологической практики новое положение психологии в общественной жизни создает новую ситуацию внутри самой психологии. Главный параметр оценки этой ситуации — отношения между психологической наукой и практикой.

Пока психология не начала оформляться в отдельную социально-практическую сферу такого же типа, как педагогика или медицина, пока не имела внутри своего состава и собственную практику, и науку, а совпадала с одной лишь наукой, она знала только “чужую” практику, имела дело только с практикой, принадлежащей другим сферам.

Психологию и практику разделяла тогда граница, хоть и пересекемая, но в одну сторону — от психологии к практике. Отношения между ними определялись принципом внедрения. Для психоло-

гии это всегда были “внешнеполитические” отношения, ибо, даже включившись во внутреннюю жизнь той или другой практики, войдя в самые ее недра, психология не становилась сродственным ей ингредиентом, т.е. не становилась практикой, а оставалась все-таки наукой. Так существует посольство в чужом государстве, сохраняющее всегда статус частички “своей” территории. Поэтому патопсихолог, специалист по педагогической или инженерной психологии, даже став совсем “своим” в больнице, школе и на заводе, все-таки неизбежно чувствовал себя “своим среди чужих”. «...»

«...» С появлением самостоятельных психологических служб, собственно психологической практики привычный лозунг о внедрении психологии в практику должен быть перевернут: наоборот, практику надо внедрять в психологию. Отношения между наукой и практикой должны стать для психологии “внутриполитическими”, практика должна войти внутрь психологии, причем, как главный философский принцип всей психологии. «...»

«...» В гуще психологической практики впервые возникает настоящая жизненная, т.е. вытекающая не из одной лишь любознательности, потребность в психологической теории. Впервые потому, что от “чужой” практики всегда исходил запрос не на теорию, а на конкретные рекомендации и оценки, ее представителями теория воспринимается как необязательная, досадная нагрузка к методикам.

Психологической же практике теория нужна как воздух. «...» Практическая работа порождает богатейший живой материал, и, не имея подходящих теоретических средств для ассимиляции этого материала, психолог чувствует себя как сказочный герой, которому позволено унести столько золота, сколько он может, а у него нет под рукой даже захудалого мешка. Это последнее требование: возможность отдавать, вкладывать в теорию свой капитал, радикально отличает “свою” психологическую практику от “чужих” в их отношении к психологической теории.

Вполне очевидно, что теория, созревшая в академической исследовательской плоскости, в отрыве от психологической практики, не способна удовлетворить эти требования.

Таким образом, психологическая практика не может продуктивно развиваться без теории, и в то же время, она не может рассчитывать на академическую теорию. Ей нужна особого типа теория, назовем ее психотехнической. «...»

Академическая и психотехническая теория

В чем конкретно состоят особенности психотехнической теории? Попытаемся ответить на этот вопрос, сопоставив по ряду параметров психотехническое познание с доминирующей пока в психологии естественнонаучной гносеологией. Мы называем последнюю “академической”, потому что вся психология сводилась до недавнего времени к одной лишь психологической науке, та строилась в основном по образцам естественных наук, как самых “научных”, а академизм есть синоним и символ научности.

Ценности. Ценностная ориентация академической психологии в лучших ее образцах соответствует канонам классической науки и вообще “классической рациональности” (Мамардашвили, 1984). “Объективная истина”, не зависящая от чьей-либо субъективности и произвола, считается здесь не только высшей, но единственной ценностью. Психотехническая же система, включающая в себя реальную практику как свой живой орган, обязана сознательно выбрать свою ценностную позицию в контексте всех основных ценностей – истины, добра, красоты, святости, пользы и пр. Речь идет не только о человеческой позиции психолога и не о ценностной рефлексии уже сделанного, а о том, что ценностная установка должна быть имманентным началом теории и войти в ее ткань. Это положение – не нравственный императив, а необходимое условие получения научного, но, разумеется, не “естественнонаучного”, психотехнического знания о “психотехнической реальности”.

Адресат. Подавляющее большинство научных психологических трудов пишется у нас для академических психологов и используется ими для работы над своими собственными научными трудами. При этом в аннотациях указывается, что работа будет интересна или полезна для философов, педагогов, социологов и т.д., но сама процедура извлечения этой пользы или нахождения этого интереса – дело читателя, совершенно внешнее по отношению к авторскому замыслу.

Адресатом же психотехнической теории является психолог-практик, а это особый читатель. «...» Поэтому создаваемая для него теория должна быть релевантна этому опыту. Психолог-практик – не просто внешний контролер адекватности, истинности и эффективно-

сти, он – неотъемлемый внутренний персонаж психотехнической теории. Эта теория от него, про него и для него.

Субъект познания. В соответствии с идеалами классического гносеологизма, познание должно быть независимым от познающего субъекта, т.е. от его отношения к объекту исследования, личной позиции, вкусов и предпочтений. Поэтому в реальной исследовательской практике психолог предпринимает попытку занять нейтральную, отстраненную позицию если не “абсолютного”, то хотя бы “среднестатистического” наблюдателя.

В психотехнической же практике, напротив, психолог занимает заинтересованную, участную и личную позицию и осуществляет познание именно из такой позиции. Его профессиональное мастерство состоит не в том, чтобы, объективности ради, устранять или игнорировать личностный характер этой позиции, а в том, чтобы максимально объективно и честно ее осознавать именно как личную и выковыивать ее грани в соответствии с избранными предельными ценностями. Кроме того, в психотехнической ситуации психолог является не единственным познающим; его клиенты (пациенты, участники групп) высыпают как вполне равнозначные и незаменимые партнеры, так что самые творческие моменты продвижения к истине возникают, когда образуется диалогический “совокупный субъект” познания.

Контакт. В естественнонаучном психологическом исследовании контакт с испытуемым рассматривается как неизбежное зло, которое может исказить объективную картину. Исследователя интересует объект в том виде, как он существует без и независимо от контакта. Соответственно, предпринимаются попытки минимизировать, стандартизировать контакт, сделать его эмоционально нейтральным. Контакт с испытуемым экспериментатор мечтал бы превратить в своего рода детектор или узкую смотровую щель, сквозь которую был бы виден только один, интересующий исследователя аспект.

В психотехнической практике, как правило, стремятся к интенсивному, уникальному и эмоциональному контакту. Разумеется, здесь есть свои тончайшие и строжайшие правила и ограничения. Но важно то, что если в естественнонаучном познании главное достоинство контакта – его узость и прозрачность, создающие ограниченную, но ясную и отчетливую область зрения, сама же эта смотровая щель

не интересует исследователя, то в психотехническом знании нет стремления элиминировать сведения о контакте. Напротив, они являются самыми ценными и существенными. Если в естественнонаучной познавательной ситуации контакт связывает субъекта и объект узким “каналом”, то в психотехнической – скорее объединяет их, образуя общее “поле”, в которое включены участники.

Процесс и процедуры исследования. В исследованиях, отвечающих естественнонаучным идеалам, применяются “жесткие” и однонаправленные экспериментальные программы. Сама программа эксперимента может меняться только от опыта к опыту, но в ходе проведения опыта она не меняется в зависимости от складывающейся ситуации, поведения испытуемого и состояния экспериментатора. Обстоятельства могут, конечно, помешать выполнить программу, но тогда эксперимент считается сорванным, несмотря на то, что сам этот срыв порой может дать много ценной информации.

Духу психотехнического познания более отвечают процедуры, создающие человеку оптимальную ситуацию для самопознания и самораскрытия. Эти процедуры отличает гибкость, незапрограммированность, стремление к уникальному реагированию на уникальную ситуацию. Эта гибкость лишена произвола и необязательности в той же степени, как единственный ход в шахматной партии и единственное слово в поэтической строке. Другой особенностью является направленность доставляющих знание процедур не только на пациента (клиента, участника тренинговой группы), но и на самого психолога, на его отношения, с пациентом, на сам психотехнический процесс.

Знания. Естественнонаучные психологические знания о человеке являются достоянием исследователя и предназначены либо для научных нужд психолога, либо для практических нужд другого специалиста (врача, судьи, тренера, но не для самого человека. По форме это знание в третьем лице, “о нем”, неконвертируемое в диалог с испытуемым и потому не сообщаемое ему или сообщаемое в искаженном виде.

Предмет теории. В естественнонаучной теории действительность берется, говоря словами марксовых тезисов, “в форме объекта”, а в психотехнической теории, напротив, - как “человеческая чувственная деятельность, практика”, “субъективно”, причем, не со сто-

роны, как чья-то деятельность, практика, а изнутри, как моя практика. Такое познание не смотрит на мир со стороны из вне- и надмирной позиции, а изнутри практики смотрит на открываемый ею мир. Психотехническая теория - это не теория некоего "объекта" (психики, деятельности, мышления), а теория психологической работы-с-объектом. Это теория практики. Стилистическое подтверждение такой формулы содержится в названиях, данных, например, З.Фрейдом или П.Я.Гальпериным своим несомненно психотехническим по типу системам: не теория бессознательного, а психоанализ, не теория умственной деятельности или мышления, а теория поэтапного формирования умственных действий. В обоих случаях - теория практической деятельности психолога (анализа, формирования).

Соотношение предмета и метода. Роль метода в естественнаучном познании состоит в том, чтобы превратить эмпирический объект изучения в предмет исследования. Так, при изучении условных рефлексов у собак в школе И.П.Павлова животное ставилось в такие условия (ограничение стимуляции, движений и др.), чтобы все его поведение фактически сводилось к условнорефлекторному реагированию. Создав такого рода искусственный препарат, метод как бы отходит в тень, предлагая рассматривать этот сфабрикованный предмет как натуральный объект.

В психотехническом познании происходит парадоксальный для классической науки методологический переворот: метод здесь объединяет участников взаимодействия (субъекта и объект познания, - в неадекватной старой терминологии), как бы вбирает их в себя и превращается в своего рода "монаду", которая и становится предметом познания. Но, как известно, "монада не имеет окон" (Лейбниц), она познается изнутри. «...»

«...» Итак, если общим предметом классической академической теории является фрагмент, выделенный методом из объекта, ограниченный методом, то общим предметом психотехнической теории является сам метод, ограничивающий и ожидающий пространство психотехнической работы-с-объектом.

Всякая научная теория в своем общем предмете выделяет Центральный предмет исследования, на котором сосредоточивает свое внимание, полагая, что познание законов этого центрального предмета является ключом к познанию всего общего предмета

(например, в теории ВИД И.П.Павлова познание законов условного рефлекса - ключ к познанию всей высшей нервной деятельности). Отличие психотехнической от академической теории состоит в этом пункте в том, что если академическая теория подбирает метод, адекватный изучению центрального предмета, то психотехническая теория должна, наоборот, по работающему, эффективному психотехническому методу, нащупанному в живом опыте, восстановить такой центральный предмет, для которого этот практический метод является одновременно оптимальным и специфическим методом познания. «...»

«...» Итак, какое бы мы понятие ни пытались положить в основу психотехнической системы, сделать ее центральным предметом - рефлекс или гештальт, самосознание или диалог, характер или переживание, - можно рассчитывать на плодотворность такой системы только в том случае, если это понятие будет удовлетворять следующим критериям: а) оно должно быть не выдуманно на потребу сиюминутной практической выгоде (как, например, понятие “якоря” в нейролингвистическом программировании), а концентрировать в себе идейную энергию и потенциал какой-то серьезной психологической традиции, б) оно должно служить идейной основой эффективных психотехнических методов, т.е., с одной стороны, быть их конструктивным принципом, позволяющим создавать такие методы и методики, а с другой - их объяснительным принципом, позволяющим научно объяснить механизм действия как собственных, так и заимствованных методов; в) и, наконец, самое главное: оно должно быть способно сформировать или найти такой эффективный практический метод, который в то же время был бы для этого понятия оптимальным, наилучшим, ключевым (чтобы не сказать - единственно возможным) эмпирическим исследовательским методом. «...»

Сведем в таблицу итоги сопоставления академической и психотехнической теорий.

Аспект познания	Естественнонаучное познание	Психотехническое познание
Философия	Гносеологизм	Философия практики
Ценности	Внешние по отношению к познанию	Имманентны процессу познания

Аспект познания	Естественнонаучное познание	Психотехническое познание
Адресат	Академический психологи или специалист другой профессии	Психолог-практик
Субъект познания	Нейтральный, отстраненный	Заинтересованный, участный
Контакт	Минимизированный, стандартизированный, эмоционально нейтральный. Связывает субъект и объект	Интенсивный, уникальный, эмоциональный. Объединяет субъектов психотехнической ситуации
Процесс и процедуры исследования	Жесткие, неизменные в пределах данного опыта программы процедур	Гибкие, уникальные процедуры, тонко реагирующие на текущую ситуацию опыта
Знания	Знание в третьем лице, "о нем". Знания испытуемого о себе лишь фактический материал	Знание внутреннее, личностное, "о себе" или "о тебе"
Предмет и метод	Метод выделяет предмет из реальности и представляет его в "форме объекта", наблюдаемого извне	Метод объединяет участников психотехнической ситуации и сам становится предметом исследования
Центральный предмет	К центральному предмету подбирается адекватный метод исследования	К практически эффективному методу подбирается центральный предмет, для которого этот метод является оптимальным методом исследования

Подведем итоги. Тот, кого всерьез волнует судьба нашей психологии, должен осознавать вполне реальную опасность вырождения ее в третьеразрядную дряхлую и бесплодную науку, по инерции тлеющую за академическими стенами и бессильно наблюдающую сквозь бойницы за бурным и бесцеремонным ростом примитивной, а то и

откровенно бесовской, массовой поп-психологии, профанирующей как те достойные направления зарубежной психологии, которые ею слепо копируются, так и психологию вообще, игнорирующей национальные и духовные особенности среды распространения. Это не какая-то отдаленная опасность. Единственный шанс для нашей научной психологии, шанс не просто отсидеться еще какое-то время на теплой академической печи, а сделаться подлинной, сильной, полноценной наукой, состоит в том, чтобы радикально измениться. Это не внешнее вынужденное изменение, оно заложено в генотипе отечественной психологии. Ей, по сути, нужно всего-то - стать самой собой, не зарыть свой, именно свой, талант в землю, а пустить его в оборот, реализовать уже заложенные в ней потенции, из психологии деятельности превратиться в деятельную и жизненную психологию. «...»

Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Кишинев, 1997. – 357 с.

Достаточно прочно укрепились традиции недооценки возможностей повседневного или обыденного сознания в познании чего-либо «...» С позиций сциентизма научные знания превосходят традиционные знания, представляют их точный функциональный эквивалент и приходят им на замену. Классическая «...» концепция (со времен Просвещения) утверждает себя, прежде всего как несущая свет Разума критика здравого смысла и обыденного опыта «...»

Несмотря на рост числа научных работников и расширение сферы их научных интересов, повседневная жизнь неисчерпаема и, развиваясь, она в значительной мере остается до конца не познаваемой научными методами.

«....» многие годы существовал расхожий стереотип рассмотрения «...» наук в качестве жизненных и практических ориентиров, не учитывавший существование объективных расхождений между реальной действительностью и теоретической идеализацией «...»

«...» повседневное знание зависимо от ситуации, неупорядоченно и несистематизированно, овладение им происходит без особых усилий в результате устного общения и совместной практической деятельности. Оно основывается на естественном языке, связано непосредственно с действием в конкретном месте и в конкретное время. Имеет субъектную адекватность, экономно. Не ориентировано на верификацию и проверку на истинность. Вместе с тем оно тес-

но связано с конкретной действительностью, более правдоподобно и понятно.

Научное знание – это средство для обозначения и переинтерпретации объектов и явлений, уже ранее известных человеку, оно основано на специализированном, терминологическом научном языке. Это знание системное, претендующее на универсальность и объективность. Вместе с тем для него характерен редукционизм, оно производится в лабораторных условиях и исходит из равенства начальных условий и возможности пренебрежения частными различиями познаваемых объектов и явлений. «...» Для него характерна принципиальная задержка побуждения к действию на его основе из-за представления о научном знании как незавершенном, фрагментарном и предварительном. В науке происходит депрагматизация повседневных ситуаций, т. е. в ней минимизируются связи с конкретным временем, а также местом применения и производства. Иными словами, наука обращена к целостной практике как к универсальному явлению, а не к отдельному ее фрагменту «...»

[Кроме того, отметим..] различия, связанные с отношениями к пространству и времени, в этих двух картинах мира: игнорирование в одном случае и естественная включенность в пространственно-временные характеристики бытия - в другом. Целостность повседневной системы и фрагментарность научной. Постоянство первой и исторический характер второй. «...» Обобщенный характер научного знания и узкоэмпиричный –повседневного «»

«...» К идеальным теоретическим объектам, которые со времен Аристотеля и Платона составляли объекты науки, в Новое время был добавлен еще один слой - объекты практики, иначе говоря - реальные объекты, но поставленные в экспериментальные условия. «...» уже развитие классических естественных наук: физики, химии, математики - показало невозможность прямого перехода от системы знаний в этих науках к практической деятельности. Особенно это показательно на примере электротехники. Основной целью естественнонаучной парадигмы является выявление объективных законов. В ней предусмотрена верификация гипотез. Ценность гипотез в данной парадигме определяется прежде всего возможностью предвидеть новые факты и явления. Главным критерием научности выступает опытное подтверждение. В ней главный акцент сделан на изучение повторяющихся явлений, их количественных сторон с помощью математических методов, а также ценностно-нейтральный

характер выводов. Она ориентирована на достижение истины. С позиций естественно-научной парадигмы намеренно заостряется субъектно-объектное противостояние, т.е. противостояние исследователя и изучаемого фрагмента действительности.

Естественно-научная, классическая парадигма по сути своей была направлена на устранение из картины мира субъекта: - человека, т. е. на ее объективизацию и дегуманизацию. Этим обеспечивается универсальность научного знания, его безотносительность к способам получения и использования. В свою очередь, устранение человека из естественной картины мира приводило к пониманию объективного мира как мира безмерных, однородных, непрерывных объектов, отчужденных от человека и допускающих любые действия и преобразования в нем «...»

Согласно Э. Гуссерлю, повседневный мир противопоставляется конструкциям естествознания. Во-первых, жизненный мир всегда отнесен к субъекту, это его собственный окружающий повседневный мир. Во-вторых, именно поэтому повседневный жизненный мир имеет телеологическую структуру, поскольку все его элементы соотносены с целеполагающей деятельностью человека. Естественно-научный подход предполагает, что все субъективное должно быть исключено, а поэтому там нет места для понятия целей, в то время как в жизненном мире все реалии соотносены с человеком и его практическими задачами. Кроме того, в естественных науках обычно используется метод объяснения, но жизненный мир открыт человеку непосредственно, и его следует понимать. У Дильтея понимание отличается от объяснения тем, что условием понимания является некоторое целое или контекст смысла, благодаря которому открывается смысл каждого из составляющих это целое элементов[36].

Повседневное знание часто упрекают в том, что оно основывается на случайных связях, но, как отмечает Л.М.Веккер, "Следует учитывать, что маловероятные ассоциативные связи в контакте стоящего вопроса могут оказаться более существенными, чем связи более вероятные и тем самым более общие, и что вообще ассоциативные связи могут не только отклонять, но и обогащать и позитивно направлять мыслительный процесс" «...»

«...» Противопоставление обыденного, повседневного знания научному в настоящее время рассматривается как составная часть модернистской «...» законодательной парадигмы. В этом смысле вызывает сомнение идея об этической ответственности практика при

решении проблем, по которым наука не располагает данными. Такой сциентистский подход, а вернее, его абсолютизация, - это лишь сциентистский снобизм и не признание реальных возможностей повседневного и технологического знания. Сциентизм породил и веру в креативные возможности разума. Хотя способность выразить мысль словами не тождественна способности выразить мысль в действии.

Обыденное знание, от которого в этом положении вынуждена отказываться наука, обобщает фундаментальные свойства «...» действительности. Без опоры на эти знания, фиксируемые в обыденном опыте и известные многим, объяснение, предсказание и контроль «...» реальности предельно затруднены «...»

Кроме того, позитивистская методология предписывает дедуктивный способ познания, который в значительной мере сужает познавательные и преобразовательные возможности «...»[науки]. «...»

Недедуктивная система знаний означает легализацию внутрисубъектного опыта как источника познания «.....»

Можно говорить о том, что наука занята схематизацией мира реальностей. «...»

Слово “гуманитарный” образовано от слова "homo" - человек. Традиционно так называются науки, занимающиеся познанием человека, его психики, материальной и духовной культуры общества. Это самопознание человечества, рефлексия во внутрь человека и в построенный им искусственный мир культуры. Естественные науки традиционно связывают с изучением того, что независимо от человека, т.е. предметы вне нас. Существование гуманитарных наук конституировано вместе с тем не столько объектом исследования, сколько методом, предполагающим подчеркивание субъективной природы самого объекта исследования.

Гуманитарный идеал научного познания по своему содержанию близок к античному идеалу. При этом, во-первых, объект гуманитарных наук имеет рефлексивную природу (мысль о мыслях, тексты о текстах), во-вторых, объект социальных наук активен, целенаправлен. И, в-третьих, для гуманитарного знания характерно ценностное отношение к объекту. В-четвертых, в гуманитарных науках изучению предшествует понимание «...»

«...» Целью гуманитарной парадигмы является построение ценностно ориентированной картины «...» мира и выявление его

смысла. Теории гуманитарного профиля являются чисто интерпретаторскими: они придают смысл уже известным фактам, но ничего не говорят о неизвестных. Для них характерны акцент на изучение качественной стороны уникальных явлений, обусловленных деятельностью людей, и ценностный характер выводов «...»

«...» Гуманитарная парадигма связана с поиском смыслов на основе не объяснительной модели, а за счет постижения или понимания. Понимание выступает как процедурная разновидность процесса познания. Понимание сопоставляется с объяснением и рассматривается как разновидность метода познания. Э. Гуссерль противопоставлял понимание и познание. Отсюда в герменевтике, феноменологии существует ориентация не на познание, а на понимание бытия. «...»

«...» Аристотелевская традиция изучения целостного объекта методом целевого описания через "финальные причины", т.е. через место или состояние, которое изучаемый объект стремится занять в будущем, практически обозначает принятие мысли о тяготении любого объекта к реализации своих потенций.

Целевой, телеологический, причинностный или каузальный подходы отражают историческую борьбу двух научных идеалов. Каузальный подход рассматривает структуру прерывной, ее элементы существуют одновременно и внеисторично (диахронно), т.е. время безразлично для развития события. Сущность явления при данном подходе определяется из природы ее частей и их внутренних связей «...»

Природные связи принадлежат к сфере необходимости, к сфере инвариантных законов между классами причин и классами следствий. Однако взаимодействие частей целого заслоняет при таком анализе самое целое. При этом субъективная, рефлексирующая грань природы, где целое не обнаруживает частей, где царствует свобода саморазвития, либо исключается из анализа и трактуется как область синтеза, либо схематизируется в категории целей и средств.

«...» Можно выделить две грани: активную саморазвивающуюся и пассивную, отражающую следы активности. По сути дела в каждом объекте заложено возможностей развития значительно больше, чем на самом деле реализуется, запас прочности множества систем достаточно большой.

Из естественно научной парадигмы как следствие вытекает уверенность и необходимость преобразовательных возможностей,

что общество - есть нечто построенное человеком в соответствии с практическими целями которые ставит себе человек. «...»

Современный интерес к критике естественнонаучной парадигмы связан с выявлением того, что мешает установке на совершенствование практики на основе результатов научных поисков в реальную практическую деятельность людей. Естественнонаучная парадигма или позитивистская парадигма по сути дела проповедуют методологический монизм, то есть идею единообразного научного метода не зависимо от различия областей научного знания. Идеалом выступают точные естественные науки. «...»

Прежде всего, позитивистская или модернистская методология выдвигает требования бессубъектности научного познания. Всякое привнесение особенностей познающего субъекта рассматривается в классической парадигме как покушение на объективность. Поэтому познающий субъект должен вынести самого себя за пределы познавательного процесса. Этот классический императив требует от ученого невозможного «. ...»

Собственно и в классических науках со времен Н.Бора постулат бессубъектности или независимости научных данных от интерпретаций конкретного ученого заметно расшатан «...»

Основные принципы модернизма: монизм, фундаментализм, элементаризм, редукционизм, линейность, динамичность.

С начала XX века вследствие развития релятивистской и квантовой физики, неевклидовых геометрий утверждается нетрадиционная мыслительная культура, основанная на прямом разрушении модернистских принципов. Для современного постмодернизма характерны интегратизм, холизм, полифундаментальность, дополненность, нестационарность, синергизм «...»

Идеалом одномерного мышления является поиск универсального средства оптимизации деятельности. Современное постмодернистское научное мышление уделяет все большее внимание уникальным явлениям бытия. Объектом исследования все чаще становится случайное, единичное, уникальное «...»

Классическое естествознание абстрагирование от частных и своеобразия возвело в определенный канон, но это никак не отражалось на реальном многообразии мира и восприятия его на уровне здравого смысла «...»

Кроме того, ориентация на многообразие связана с принципом неединственности целостности «...»

Целостность как новая ориентация, как результат интеграции с гуманитарными парадигмами. Постмодернизм рассматривает целое и часть как обладающие суверенностью, взаимопроникающие, при этом часть - это не миниатюра целого, как это трактует классическая парадигма «...»

Когерентность означает наличие синхронизированности различных, казалось бы не связанных событий, которые, накладываясь друг на друга, усиливают или ослабляют размерность социальных процессов. «...»

Дополнительность как методологический принцип признающий возможность множественного толкования одних и тех же явлений, получил категориальное значение благодаря Н.Бору. Этот принцип исходит из того, что знание, полученное при изучении функционирующего объекта в определенной ситуации - в определенном отношении с другими объектами и в определенном отношении с исследователем (его позицией, подходом, аспектом изучения, применяемым прибором, методикой, категориальной матрицей), может противоречить знанию, получаемому при изучении того же объекта в иной ситуации - в ином "интервале" вплоть до получения взаимоисключающих характеристик.

Принцип дополнительности позволяет высветить сочетание и непротиворечивое единство естественнонаучной, гуманитарной и технической парадигм «...»

Принцип релятивизма или естественного предела значений абстракций и способов их применения. Во-первых, этот принцип закрепляет идею о том, что в различных контекстах существования свойства вещей варьируют. Иначе говоря, знания привязаны к приемам мыслительной и экспериментальной обработки действительности, правилам их интерпретации. «...»

Нелинейность мышления это новая грань научного дискурса, который сближает науку и здравый смысл. «...» Это по сути дела принятие ответственности ученого за возвратное действие ошибок и рисков с ним связанных. Это попытка порвать с традицией самоуверенности и превосходства по отношению к повседневному знанию.

Этот принцип связан с проблемой формообразования. Качественная изменчивость организации может быть не только результатом причинно-следственной детерминированности и результатом конструктивной роли случая, дающего начало новым эволюционным

рядам. По сути дела речь идет о собственных адаптационных механизмах любой организации «....»

«...» Противопоставление понятий как фундаментальные и прикладные, теоретические и эмпирические отражают профессиональное разделение труда в науке.

Особое место занимают рассуждения о теоретическом и эмпирическом типах исследований. При этом разделяют их по типу ориентаций: за теоретическим остается поиск нового знания, за прикладными - ориентация на решение практических проблем. Но по сути дела выдвигаемый авторами критерий не выдерживает критики.

Можно говорить о том, что и та и другая научные ветви включают в себя ориентацию на решение практических проблем. Новые эвристические направления отнюдь не всегда вытекают из логики развития самой науки, в значительной мере теория развивается благодаря необходимости поиска объяснительных концепций на пути решения прикладных проблем.

Прежде всего, отметим, что и теоретическое и эмпирическое знание отличаются по своим объектам. Для эмпирического знания характерно обращение к объектам, сопоставимым с реальными той или иной практики, являющиеся по своей сути абстракциями и существующими в идеальном плане. В теоретической системе существуют только идеальные объекты. В эмпирическом знании применяются измерение, моделирование, схематизация, теоретический анализ.

В теоретическом знании - такие процедуры как доказательства, решение задач, систематизация, построение теории «...»

Проблемой является явный переизбыток работ, непосредственно направленных на решение бесчисленного множества частных практических задач с опорой на эмпирическую многоаспектность и следствием этого - нарастающий поток не связанных между собой знаний.

Недостатком эмпирических исследований является узость методической базы и нерепрезентативность выборки.

Суть и назначение фундаментальных исследований лежит в сфере открытия новых явлений и закономерностей..... а также в получении фундаментальных знаний для решения практических задач. Фундаментальное знание выступает при этом как замкнутое на себе, самоценное, самодостаточное знание и как основа для прикладных исследований. Фундаментальные исследования направле-

ны на поиск принципиально возможных взаимодействий и их законов.

Фундаментальные исследования достаточно неоднородны. Ильин предлагает различать три его формы: исследования активного поиска, исследования в системе устоявшихся представлений и исследования истории науки. Для первых характерно оригинальность в постановке проблем и способов ее решения, оно связано с генерированием новых идей. Главный критерий - это оригинальность.

Ясность, строгость, достоверность, обоснованность, доказательность характеризуют фундаментальные исследования, посвященные поиску закономерностей в системе устоявшихся научных представлений.

Обращение к классике науки это характерная черта всех научных дисциплин. Одна из причин связана с тем, что накапливаемый эмпирический материал приводит к утере целостного восприятия изучаемого явления, возвращение к истокам, в этом случае есть возвращение к еще не вполне препарированному объекту, когда в силу исторических причин классики еще в какой-то степени не измотаны частностями и видят объект в мало-мальски целостном виде. Кроме того, появляется возможность выявить логику того, что в этих теориях носило отпечаток времени, а что выдерживает испытание временем. Иными словами обращение к истории позволяет отделить частности от всеобщего.

Прикладное исследование отличается от фундаментального и по форме и по содержанию. Формально исследование становится прикладным, когда управленческое решение, в соответствии с которым оно проводится, нацеливает его на поиск способов устранения или обнаружения практических проблем. В содержательном плане, если источник и прямое назначение - практика, то это прикладное исследование. Кроме того, оно нацелено на практический результат. Но при этом прикладное исследование это все-таки исследование.

Прикладное исследование направлено на поиск предметных форм, в которых выявленные в фундаментальных исследованиях взаимодействия могут быть осуществимы «...»

Особенностью современного состояния «...» наук, является изменение научной практики и ее структуры за счет того, что изменяется статус и роль практического компонента.

Можно говорить о том, что существует профессионально-ролевое своеобразие картин мира, с которыми работают академический и практикующий [профессионал] «...»

Начнем с пространственных и временных характеристик «...» Нормативное требование классической науки - это инвариантность систем пространственного отсчета. Наука работает с идеальной сконструированной абстракцией, которая не привязана к конкретному трехмерному пространству с определенной точкой отсчета. Это пространство статично. Ученый похож на человека с микроскопом, по образному выражению П. Флоренского, который так препарирует действительность, что в ней исчезает даже трехмерность пространства. Статическое пространство - это ирреальная абстракция, оно изотропно, дискретно, прерывно, то есть независимо от направления движения.

В противоположность этому статическому или абстрактному пространству, идеально создаваемому академическим ученым, существует динамическое, по выражению А.Г. Габричевского пространство, которое является реальным, конкретным, сплошным, оно не пусто изначально, оно движется, оно автономно «...» Практик «...» работает именно в таком пространстве. Кроме того, для практика пространство центрично. Оно имеет точку отсчета, как правило, от задач и проблем реального заказчика. Это пространство имеет свое множество конкретных метрических характеристик: расстояние, параллельность, прямолинейность, подобие, близость. Картина мира ученого строится на децентрированном пространстве, где ни одна из индивидуализированных точек не является привилегированной.

Время, не в пример трем пространственным координатам, отрицание которых есть уход от действительности " время представляется каким-то недоразумением и попытка отвлечься от него - подходом к более точному знанию действительности" так описывает отношение ко времени ученого П.Флоренский «...» Иными словами, в науке время застывает, наука борется со временем, оперируя с кинематографическим описанием, в котором развитие представляется как последовательность статичных кадров и время лишается своего непрерывного, динамического характера «...»

Практическая деятельность существует во времени, в условиях жесткой необратимости времени. Ученый, наоборот, как бы пригвозждает предмет исследования, чтобы хотя бы приблизительно задержать его процессы. Целый четырехмерный образ не только не

сходен в каждом из отдельных сечений, но и отвлеченно не может быть построен по отдельному сечению: чтобы хотя бы отвлеченно понять цельный четырехмерный образ, необходимо знать много его сечений в разные времена. «...»

Теперь об объективной и субъективной причинности «...» Для практика не так уж важно, какими объективными причинами на самом деле обусловлено явление. Важнее найти пути влияния на него. Если все причины полностью объективны и независимы от контроля субъекта, не подвластны ему, то практику собственно нечего делать. Для практика в этом хитросплетении объективных и субъективных факторов более эффективной является такая когнитивная стратегия, которая атрибутирует ключевые проблемы к субъективным переменным «...» Для практика в отличие от академического ученого важно не столько найти объективные факторы определяющие те или иные процессы, сколько найти те из них, на которые можно воздействовать, прежде всего заказчику.

Классическая научная парадигма ориентируется прежде всего на объективирование своих результатов. Для ученого, стоящего на классических позициях а все индивидуальное многообразие выходит за рамки науки, т.е. исследователь конструирует свой предмет как массовидную выборку. Для практика имеет значение индивидуальное наравне с массовидным. «...» Таким образом, второй наш вывод касается различий в отношении к объективному и субъективному, массовидному и уникальному в деятельности ученого и практика. «....»

Наш третий вывод заключается в том, что, воспроизводя в своей исследовательской деятельности требование естественнонаучной парадигмы с ее ориентацией на элементаризм, редукционизм, академический исследователь ставит практика перед необходимостью конструирования целостной реальности из отдельных фрагментов научного знания с разной степенью разработанности.

Четвертое препятствие в сотрудничестве ученого и практика связано с тем, что в практической деятельности объяснение, на котором основывается классическая наука, вторично, понимание-первично. Понять что-либо значит сформировать его операциональный смысл, опираясь на знания о событиях такого рода. Понимание предполагает одновременно интересубъектность и субъектную адекватность. Оно отличается от знания тем, что представляет собой осмысленное знание, операциональное действие с ним «...» Важно

подчеркнуть, что понимая, субъект исходит из своих целей деятельности и, кроме того, учитывает конкретные особенности понимаемой ситуации «...»

Назначение ученого, в соответствии с естественно-научными классическими требованиями, - объяснять изучаемые явления. Понимание и объяснение представляют собой разные исследовательские стратегии, связанные с противопоставлением естественнонаучной и гуманитарной традиций в науке «...»

Стёпин В.С. Теоретическое знание. Москва, 1999.
<http://www.philosophy.ru/library/stepin/index.html>

Глава II

Структура теоретических знаний

Абстрактные объекты теории и их системная организация

Основным эмпирическим материалом, на который опирается методология при анализе структуры теоретического знания, являются тексты исторически сложившихся научных теорий, причем методология ориентируется в первую очередь на высокоразвитые в теоретическом отношении научные дисциплины, поскольку в них легче проследить особенности строения теории, чем в науках, только вступающих в полосу теоретической обработки фактов. Это обусловлено тем, что в развивающейся системе (в нашем случае — теории) принципы функционирования лучше прослеживаются на высших ступенях ее развития, чем на стадии эмбрионального состояния. Поэтому в методологических исследованиях строение развитых наук принимается за своего рода эталон, с позиций которого рассматриваются все другие системы теоретического знания. «...»

«...» Исторически сложившиеся знания физики, взятые в качестве исходного материала для методологического исследования, позволяют выявить характерные особенности строения и функционирования теорий в эмпирических науках. «...»

«...» Если исходить из сопоставления наук об обществе и человеке, с одной стороны, и наук о природе — с другой, то нужно признать наличие в их познавательных процедурах как общего, так и специфического содержания «...»

«...» При этом следует учитывать по меньшей мере два обстоятельства. Во-первых, философско-методологический анализ науки независимо от того, ориентирован ли он на естествознание или на социально-гуманитарные науки, сам принадлежит к сфере исторического социального познания. Даже тогда, когда философ и методолог имеет дело со специализированными текстами естествознания, его предмет — это не физические поля, не элементарные частицы, не процессы развития организмов, а научное знание, его динамика, методы исследовательской деятельности, взятые в их историческом развитии. Понятно, что научное знание и его динамика является не природным, а социальным процессом, феноменом человеческой культуры, а поэтому его изучение выступает особым видом наук о духе.

Во-вторых, необходимо учитывать, что жесткая демаркация между науками о природе и науками о духе имела свои основания для науки в XIX столетии, но она во многом утрачивает силу применительно к науке последней трети XX века. Об этом будет сказано более подробно в дальнейшем изложении. Но предварительно зафиксируем, что в естествознании наших дней все большую роль начинают играть исследования сложных развивающихся систем, которые обладают “синергетическими характеристиками” и включают в качестве своего компонента человека и его деятельность. Методология исследования таких объектов сближает естественнонаучное и гуманитарное познание, стирая жесткие границы между ними.

«...» Среди идеальных объектов, применяемых в научном исследовании, принято выделять по меньшей мере две основные разновидности — эмпирические и теоретические объекты.

Эмпирические объекты представляют собой абстракции, фиксирующие признаки реальных предметов опыта. Они являются определенными схематизациями фрагментов реального мира. Любой признак, “носителем” которого является эмпирический объект, может быть найден у соответствующих ему реальных предметов (но не наоборот, так как эмпирический объект репрезентирует не все, а лишь некоторые признаки реальных предметов, абстрагированные из действительности в соответствии с задачами познания и практики). Эмпирические объекты составляют смысл таких терминов эмпириче-

ского языка, как “Земля”, “провод с током”, “расстояние между Землей и Луной” и т. д.

Теоретические объекты, в отличие от эмпирических, являются идеализациями, “логическими реконструкциями действительности”. Они могут быть наделены не только признаками, которым соответствуют свойства и отношения реальных объектов, но и признаками, которыми не обладает ни один такой объект. Теоретические объекты образуют смысл таких терминов, как “точка”, “идеальный газ”, “абсолютно черное тело” и так далее.

В логико-методологических исследованиях теоретические объекты называют иногда теоретическими конструктами, а также абстрактными объектами.

Высказывания теоретического языка строятся относительно абстрактных объектов, связи и отношения которых образуют непосредственный смысл данных высказываний. Поэтому теоретические высказывания становятся утверждениями о процессах природы лишь в той мере, в какой отношения абстрактных объектов могут быть обоснованы как замещение тех или иных реальных свойств и связей действительности, выявленных в практике.

«...» Известно, что лишь некоторые из теоретических объектов могут быть самостоятельно спроецированы на действительность. Большая же их часть соотносится с изучаемой действительностью только косвенно, благодаря связям с абстрактными объектами первого типа.

Указанная часть теоретических объектов получает свое определение только внутри теории, в системе смысловых связей и отношений ее высказываний. Этот факт часто фиксируется в логике науки в форме утверждения, что **не все, а только некоторые термины теоретической системы должны иметь операциональный смысл, т.е. быть связанными посредством особых правил соответствия (операциональных определений) с объектами, преобразуемыми в опыте.** Смысл же остальных терминов определяется только внутри той или иной системы теоретического языка, в рамках языковых контекстов, где теоретические термины оказываются связанными друг с другом и с терминами, имеющими операциональный смысл. Иногда

первые связи называют внутритеоретическими, а вторые, выходящие за пределы теоретического языка, — эпистемическими [1].

«...» Существование абстрактных объектов, оправданных только благодаря их внутритеоретическим связям, свидетельствует, что абстрактные объекты теории не могут быть простым конгломератом не связанных между собой элементов. Они всегда образуют целостную систему. Взаимосвязь элементов в этой системе обусловлена прежде всего тем, что развертывание теории сопряжено с введением одних объектов на базе других.

Конструирование одних абстрактных объектов на основе других по правилам языка данной теории должно удовлетворять принципу целостности создаваемой системы теоретических объектов. Каждый вновь вводимый объект, вступая в отношение с уже построенными теоретическими конструктами, обязан согласовываться с ними. Он не должен приводить к появлению у них таких новых свойств, которые были бы несовместимы с ранее заданными признаками. Это одно из основных требований, которое выполняется при развертывании содержания теории [2].

В конечном счете все абстрактные объекты обосновываются внутри теории тем, что среди них не появляется ни одного объекта, несовместимого с уже введенной системой. В результате возникает представление о своеобразной сети теоретических конструктов, отдельные элементы которой соединены с эмпирией, остальные же не имеют таких связей, но оправданы потому, что играют роль вспомогательных элементов, благодаря которым существует вся сеть.

«...» Прежде всего, следует обратить внимание на внутреннюю организацию сети теоретических конструктов. Среди них можно обнаружить различные, относительно самостоятельные подсистемы, подчиненные друг другу. В содержании теории в первую очередь следует выделить корреляции фундаментальных абстрактных объектов, которые вводятся через постулаты и определения теории.

«...» Показательно, что видоизменение или элиминация хотя бы одного из таких объектов сразу же приводит к видоизменению всей теории.

«...» Таким образом, в основании сложившейся теории всегда можно обнаружить взаимосогласованную сеть абстрактных объектов,

определяющую специфику данной теории. Эту сеть объектов мы будем называть *фундаментальной теоретической схемой*. Исходные признаки ее абстрактных объектов и их главные отношения всегда характеризуют наиболее существенные черты исследуемой в теории предметной области. Фундаментальная теоретическая схема может рассматриваться в качестве весьма абстрактной модели изучаемых в теории взаимодействий. Она выявляет структурные особенности таких взаимодействий, фиксируя в познании их глубинные, существенные характеристики.

«...» Можно высказать достаточно универсальный методологический тезис: формулировки теоретических законов непосредственно относятся к системе теоретических конструкторов (абстрактных объектов). И лишь в той мере, в какой построенные из них теоретические схемы репрезентируют сущностные связи исследуемой реальности, соответствующие законы могут быть применимы к ее описанию.

«...» В теориях социальных наук также можно обнаружить, что формулировка теоретических законов сопряжена с введением идеализированных объектов, упрощающих и схематизирующих эмпирически наблюдаемые ситуации.

«...» Разумеется, каждая теоретическая схема и сформулированный относительно нее закон имеют границы своей применимости. Закон идеального газа не подходит для ситуаций с большими давлениями.

«...» Формулировка новых теоретических законов позволяет расширить возможности теоретического описания исследуемой реальности. Но для этого каждый раз нужно вводить новую систему идеализаций (теоретических конструкторов), которые образуют в своих связях соответствующую теоретическую схему.

Даже в самых “мягких” формах теоретического знания, к которым относят обычно такие гуманитарные дисциплины как литературоведение, музыковедение, искусствознание (противопоставляя их “жестким” формам математизированных теорий естественных наук), даже в этих дисциплинах можно обнаружить слой абстрактных теоретических объектов, образующих теоретические модели исследуемой реальности.

«...» Таким образом, можно заключить, что идеальные теоретические объекты и построенные из них целостные теоретические модели (схемы) выступают существенной характеристикой структуры любой научной теории, независимо от того, принадлежит ли она к сфере гуманитарных, социальных или естественных наук.

Теоретическая схема и математический аппарат

«...» На первый взгляд кажется, что достаточно иметь набор абстрактных объектов, образующих фундаментальную теоретическую схему, чтобы строить относительно них все новые высказывания и разворачивать теорию, не вводя новых абстрактных объектов. Однако в реальном разворачивании теории новые признаки объектов фундаментальной теоретической схемы нередко превращаются в самостоятельные абстрактные объекты.

«...» Разворачивание теории всегда представляет собой создание на базе фундаментальных признаков и отношений абстрактных объектов теоретической схемы, новых абстрактных объектов, признаки и корреляции которых фиксируются в системе соответствующих высказываний. Тогда можно представить, что в сети взаимосвязанных теоретических конструктов, образующих содержание теории, выделена основная подсистема (фундаментальная теоретическая схема), а остальные конструкты формируются вокруг нее, по мере разворачивания теории. Однако более детальный анализ показывает, что такое представление о содержательной структуре теории нуждается в дальнейшем уточнении и конкретизации.

“Дочерние” (по отношению к фундаментальным) теоретические конструкты тоже организованы в особые подсистемы, как и конструкты, образующие фундаментальную теоретическую схему. Такие подсистемы могут быть независимы друг от друга и подчинены только фундаментальной теоретической схеме. Каждая такая подсистема характеризуется своей относительно выделенной в теории совокупностью высказываний и понятий, образующих особый раздел теории.

«...» В результате можно сделать вывод, что в содержании развитой теории, кроме ее фундаментальной схемы, можно выделить еще один слой организации абстрактных объектов — уровень *частных теоретических схем*. Последние конкретизируют фундамен-

тельную теоретическую схему применительно к ситуациям различных теоретических задач и обеспечивают переход от анализа общих характеристик исследуемой реальности и ее фундаментальных законов к рассмотрению отдельных конкретных типов взаимодействия, в которых в специфической форме проявляются указанные законы.

Таким образом, при рассмотрении научной теории в аспекте внутренних смысловых связей ее терминов и высказываний обнаруживается сложная организация содержания теоретических знаний. В теории нет линейной цепочки абстрактных объектов, последовательно конструируемых один из другого (как это представлено у Г. Маргенау). Скорее, следует говорить о некоторых узловых системах таких объектов, вокруг которых формируются непосредственно относящиеся к ним “дочерние” конструкторы. Своеобразным каркасом, сцепляющим все эти элементы в единую организацию, служат фундаментальная теоретическая схема и частные теоретические схемы, которые формируются на основе фундаментальной и вместе с ней включаются в состав научной теории. Содержательная структура развитой теории характеризуется тем, что входящие в теорию конструкторы организованы не как простая, а как сложная система, включающая относительно самостоятельные подсистемы, которые связаны между собой по принципу уровневой иерархии (подсистемы низшего уровня координированы друг с другом и в то же время подчинены подсистемам высшего уровня).

Роль теоретических схем в дедуктивном развертывании теории

В логико-философском анализе языка науки довольно часто упускают из виду отмеченные особенности системной организации теоретических конструкторов и не фиксируют теоретические схемы в качестве особых компонентов теории. На наш взгляд, это вызвано широко распространенным в логике и методологии науки подходом к любой научной теории только как к знанию, построенному по нормам аксиоматико-дедуктивной организации[12]. При рассмотрении научной теории с таких позиций видят в ней лишь выведение по правилам логики одних высказываний из других, что, в аспекте теоретического содержания, может быть истолковано как формирование все новых абстракций, призванных охарактеризовать исследуемую предметную область. Эти абстракции предстают как целостная система, внутри которой, тем не менее, весьма трудно выделить какие-либо уровни организации.

Однако естественнонаучные теории (впрочем, как и многие из теоретических систем математики), вообще говоря, лишь условно могут быть приняты за аксиоматико-дедуктивные системы. При анализе теоретических текстов обнаруживается, что даже в высокоразвитых теориях, широко использующих приемы формализованной аксиоматики, кроме формально-аксиоматической части существует некоторый принципиальный неформальный остаток, причем организованный вовсе не по нормам аксиоматико-дедуктивного построения.

Выясняется, что в процессе дедуктивного развертывания теории, наряду с аксиоматическими приемами рассуждения, большую роль играет генетически-конструктивный метод построения знаний, причем выступающий в форме своего содержательного варианта [13]. В отличие от аксиоматического метода, при котором “за исходное берут некоторую систему **высказываний**, описывающих некоторую область объектов, и систему логических действий над **высказываниями**” [14], генетический метод предполагает оперирование непосредственно с абстрактными объектами теории, зафиксированными в соответствующих знаках [15]. Процесс рассуждения в этом случае предстает “в форме мысленного эксперимента о предметах, которые взяты как конкретно наличные” [16].

Генетически-конструктивный подход сразу же делает очевидным факт существования теоретических схем. Такие схемы (вводимые в теоретическом языке в форме чертежей, снабженных соответствующими разъяснениями, либо через систему высказываний, характеризующих приемы конструирования и основные корреляции некоторого набора абстрактных объектов) предстают в качестве основы, обеспечивающей развертывание теоретических знаний.

«...» Это, конечно, не значит, что при развертывании теории оперируют абстрактными объектами теоретических схем только тогда, когда прибегают к содержательно-генетическим приемам вывода. Движение в плоскости математического формализма также выступает как особый способ исследования свойств и отношений абстрактных объектов теоретической схемы. Поскольку такие свойства и отношения представлены в уравнениях в виде физических величин и их связей, постольку решение уравнений может быть рассмотрено как своеобразная процедура оперирования соответствующими абстрактными объектами теоретических схем. В этом понимании описание возможных способов решения уравнений правомерно расцени-

вать как характеристику операций, которые могут быть проведены над абстрактными объектами.

«...» Абстрактные объекты теоретической схемы могут эксплицироваться путем содержательных определений и содержательно-го описания их корреляций. Но вместе с тем они могут быть введены при развертывании теории путем замены части содержательных определений математическими выражениями и последующих операций с данными выражениями по правилам математики. Показательно, что связь содержательно-генетического и формального метода развертывания теории проявляется в постоянном переходе от одной формы “знакового бытия” теоретической схемы к другой[23. В процессе вывода исследователь оперирует и математическим языком, и содержательными описаниями. Он время от времени корректирует движение в математическом формализме содержательными операциями с абстрактными объектами теоретических схем, а затем вновь переходит к формальному способу оперирования с данными объектами, исследуя их связи за счет преобразования знаков математического языка в соответствии с его нормами.

«...» При генетически-конструктивном методе построения теории необходимо не только определить исходные абстрактные объекты, но и задать способ построения на их основе новых абстрактных объектов. Процедуры такого построения обеспечивают переход от фундаментальной теоретической схемы к частным.

«...» Поскольку построение частных теоретических схем на основе фундаментальной предполагает использование эталонных ситуаций решения теоретических задач, постольку интерпретация математического аппарата развитой теории предполагает включение в теорию исходного набора таких ситуаций. Истоки их формирования и включения в теорию можно выяснить, только исследовав закономерности генезиса фундаментальной теоретической схемы.

Итак, фундаментальная теоретическая схема и ее производные образования представляют своего рода внутренний скелет теоретического знания, определяющий как содержательную специфику теории, так и процедуры ее развертывания. Учитывая это, по-видимому, не будет большим преувеличением сказать, что проблема генезиса теории прежде всего выступает как проблема становления ее теоретических схем. В пользу решающей роли таких схем в гене-

зисе теоретических знаний говорит и то обстоятельство, что именно они обеспечивают особый статус необходимости, свойственный теоретическим законам и отличающий последние от эмпирических обобщений, представленных эмпирическими зависимостями.

В науке всегда можно найти такие разновидности эмпирических обобщений, которые выражаются в виде количественных зависимостей и по своей математической форме полностью совпадают с соответствующим выражением для теоретического закона. Хотя по внешнему виду такие выражения одинаковы, между ними существует огромное различие: первые обладают только вероятностной истинностью, вторые — представляют собой достоверное знание.

Качественно новый смысл эмпирической формулы, возникающий при переводе ее в ранг теоретического закона, обеспечивает ее соединение с теоретической схемой, т. е. обоснование ее в качестве математического выражения корреляций между абстрактными объектами, составляющими данную схему.

«...» Поскольку предсказательная сила индуктивных обобщений всегда имеет только вероятностный характер, постольку простое расширение класса наблюдений, согласующихся с эмпирической зависимостью, не выводит ее из ранга гипотетического предположения о законе и не придает ей признака необходимости. Этот переход возможен лишь тогда, когда связь между величинами, представленными в эмпирической зависимости, будет получена в системе операций над абстрактными объектами теоретической схемы, которая является идеализированной моделью исследуемой реальности.

Таким образом, в качестве фундаментальной проблемы теории познания и методологии науки выдвигается проблема происхождения теоретических схем. На первый взгляд кажется очевидным, что источник их происхождения нужно искать в обобщении опыта, поскольку они создаются для описания уже известных данных опыта и предсказания новых результатов. Задача состоит лишь в том, чтобы раскрыть, как осуществляется это обобщение.

Однако именно здесь и возникают основные трудности. К теоретическим схемам в первую очередь относится та характерная особенность возникновения теоретических знаний, которая заключается в невозможности вывести их из опыта чисто индуктивным путем.

На наш взгляд, первые шаги в этом направлении должны быть связаны с анализом роли теоретических схем в рамках уже сложившихся знаний, когда последние используются для объяснения и предсказания реальных явлений. Поскольку в процессе объяснения и предсказания теоретические схемы соотносятся с изучаемой действительностью, постольку указанный анализ позволит выявить признаки, гарантирующие объективную ценность теоретических схем, что, в свою очередь, может послужить отправной базой для выяснения их генезиса.

Теоретические схемы и опыт. Операциональный статус теоретических схем

Теоретические знания создаются именно для того, чтобы объяснять и предсказывать результаты опыта и поэтому должны сопоставляться с эмпирическим материалом. Однако само по себе такое сопоставление отнюдь не является простой процедурой.

«...» Оказывается, в эмпирической формуле появились особые конструкторы, которые в отличие от абстрактных объектов теории уже не являются идеализациями и могут быть сопоставлены непосредственно с реальными объектами, взаимодействующими в опыте. Эти конструкторы являются эмпирическими объектами. В своих связях они вводят особое представление экспериментальных ситуаций, которое будем называть *эмпирической схемой*.

Эмпирические объекты, хотя и сопоставляются с реальными предметами опыта, не тождественны последним. Они суть абстракции, существующие только в идеальном плане, как смысл знаков эмпирического языка науки.

«...» В связи с этим каждый элемент эмпирической схемы сопоставляется не просто одному единственному объекту, с которым оперирует в эксперименте исследователь, а классу таких объектов. Это значит, что схема соответствует не каждой данной в некоторый промежуток времени реальной экспериментальной ситуации, а *типу* такой ситуации (например, эмпирическая схема опыта с проводом и магнитной стрелкой относится к любому эксперименту с любым током заданной силы в прямолинейном проводе и с любой миниатюрной магнитной стрелкой). В эмпирической схеме представлены ос-

новые характеристики объектов, взаимодействующих в реальном опыте. Эта сторона эмпирической схемы особенно отчетливо прослеживается в случае, если учесть, что ее можно получить не только “сверху” — при выводе эмпирической зависимости из теоретического закона, но и “снизу” — как содержание эмпирической зависимости, возникшей в результате статистической обработки и интерпретации данных наблюдения. На этой проблеме следует остановиться специально, так как здесь мы сталкиваемся со сложной организацией эмпирического уровня исследований и соответствующих форм эмпирического знания.

Долгое время в философии науки в качестве фундамента, на котором вырастают и с которыми соотносятся научные теории, полагались наблюдения. Данные наблюдения именовались опытными данными, а также опытными фактами. Однако в 30-х годах нашего столетия в позитивистской философии дискуссия по проблеме протокольных предложений обнаружила неадекватность этих казалось бы очевидных представлений. Выяснилось, что эмпирические знания, представленные протокольными предложениями — высказываниями, фиксирующими в языковой форме данные непосредственного наблюдения, — не являются эмпирическим базисом теории и не тождественны эмпирическим фактам как особому виду эмпирического знания.

В протоколе наблюдения указывается, кто наблюдал, время наблюдения, описываются приборы, если они применялись в наблюдении, а протокольные предложения формулируются как высказывания типа: NN наблюдал, что после включения тока стрелка на приборе показывает цифру 5, NN наблюдал в телескоп на участке неба (с координатами x, y) яркое световое пятнышко и т.п.

«...» Анализ смысла протокольных предложений показал, что они содержат не только информацию об изучаемых явлениях, но и, как правило, включают ошибки наблюдателя, наложения внешних возмущающих воздействий, систематические и случайные ошибки приборов и т.п. Но тогда стало очевидным, что данные наблюдения, в силу того, что они отягощены субъективными наложениями, не могут служить основанием для теоретических построений.

В результате была поставлена проблема выявления таких форм эмпирического знания, которые бы имели интересубъективный

статус, содержали бы объективную и достоверную информацию об изучаемых явлениях.

В ходе дискуссий было установлено, что **такими знаниями выступают эмпирические факты. Именно они образуют эмпирический базис, на который опираются научные теории.**

Факты фиксируются в языке науки в высказываниях типа: “сила тока в цепи зависит от сопротивления проводника”; “в созвездии Девы вспыхнула сверхновая звезда”; “более половины опрошенных в городе недовольны экологией городской среды” и т.п.

Уже сам характер фактофиксирующих высказываний подчеркивает их особый объективный статус по сравнению с протокольными предложениями. Но тогда возникает новая проблема: как осуществляется переход от данных наблюдения к эмпирическим фактам и что гарантирует объективный статус научного факта?

Постановка этой проблемы была важным шагом на пути к выяснению структуры эмпирического познания. Эта проблема активно разрабатывалась в методологии науки XX столетия. В конкуренции различных подходов и концепций она выявила многие важные характеристики научной эмпирии, хотя и на сегодняшний день проблема далека от окончательного решения.

Определенный вклад в ее разработку был внесен и позитивизмом, хотя нелишне подчеркнуть, что его стремление ограничиться только изучением внутренних связей научного знания и абстрагироваться от взаимоотношения науки и практики резко суживали возможности адекватного описания исследовательских процедур и приемов формирования эмпирического базиса науки.

«...» Целесообразно вначале более подробно рассмотреть, в чем заключается особенность экспериментального исследования как практической деятельности, структура которой реально выявляет те или иные интересующие исследователя связи и состояния действительности.

Предметная структура экспериментальной практики может быть рассмотрена в двух аспектах: во-первых, как взаимодействие объектов, протекающее по естественным законам, и, во-вторых, как искусственное, человеком организованное действие. В первом аспекте мы можем рассматривать взаимодействие объектов как некоторую

совокупность связей и отношений действительности, где ни одна из этих связей актуально не выделена в качестве исследуемой. В принципе, объектом познания может служить любая из них. Лишь учет второго аспекта позволяет выделить ту или иную связь по отношению к целям познания и тем самым зафиксировать ее в качестве предмета исследования. Но тогда явно или неявно совокупность взаимодействующих в опыте объектов как бы организуется в системе определенной цепочки отношений: целый ряд их реальных связей оказывается несущественным, и функционально выделяется лишь некоторая группа отношений, характеризующих изучаемый “срез” действительности.

«...» Экспериментальная деятельность представляет собой специфическую форму природного взаимодействия, и важнейшей чертой, определяющей эту специфику, является именно то, что взаимодействующие в эксперименте фрагменты природы всегда предстают как объекты с функционально выделенными свойствами.

В развитых формах эксперимента такого рода объекты изготавливаются искусственно. К ним относятся в первую очередь приборные установки, с помощью которых проводится экспериментальное исследование.

«...» С таких позиций вполне правомерно рассматривать объекты природы, включенные в экспериментальную ситуацию, как “квазиприборные” устройства независимо от того, получены они искусственным путем или естественно возникли в природе независимо от деятельности человека.

«...» В свете сказанного специфика эксперимента, отличающая его от взаимодействий в природе “самой по себе”, может быть охарактеризована так, что в эксперименте взаимодействующие фрагменты природы всегда выступают в функции приборных подсистем. Деятельность по “наделению” объектов природы функциями приборов будем в дальнейшем называть созданием приборной ситуации. Причем саму приборную ситуацию будем понимать как функционирование квазиприборных устройств, в системе которых испытывается некоторый фрагмент природы. И поскольку характер взаимоотношений испытываемого фрагмента с квазиприборными устройствами функционально выделяет у него некоторую совокупность характеристических свойств, наличие которых в свою очередь определяет спе-

цифику взаимодействий в рабочей части квазиприборной установки, то испытуемый фрагмент включается как элемент в приборную ситуацию.

«...» Выделение объекта исследования из совокупности всех возможных связей природы определяется целями познания и на разных уровнях последнего находит свое выражение в формулировке различных познавательных задач. На уровне экспериментального исследования такие задачи выступают как требование зафиксировать (измерить) наличие какого-либо характеристического свойства у испытуемого фрагмента природы. Однако важно сразу же уяснить, что объект исследования всегда представлен не отдельным элементом (вещью) внутри приборной ситуации, а всей ее структурой. «...»

«...» И только структура отношений всех этих объектов (включая прибор для регистрации) репрезентирует исследуемый срез действительности. Такого рода фрагменты реальных экспериментальных ситуаций, использование которых задает объект исследования, будем называть в дальнейшем *объектами оперирования*. Данное различие позволит избежать двусмысленности при использовании термина “объект” в процессе описания познавательных операций науки. В этом различии фиксируется тот существенный факт, что объект исследования не совпадает ни с одним из отдельно взятых объектов оперирования любой экспериментальной ситуации. Подчеркнем также, **что объекты оперирования по определению не тождественны “естественным” фрагментам природы, поскольку выступают в системе эксперимента как своеобразные “носители” некоторых функционально выделенных свойств.** Как было показано выше, объекты оперирования обычно наделяются приборными функциями и в этом смысле, будучи реальными фрагментами природы, вместе с тем выступают и как продукты “искусственной” (практической) деятельности человека.

Наблюдения выступают в этом случае не просто фиксацией некоторых признаков испытуемого фрагмента. Они несут неявно информацию и о тех связях, которые породили наблюдаемые феномены.

Конечная цель естественнонаучного исследования состоит в том, чтобы найти законы (существенные связи объектов), которые управляют природными процессами, и на этой основе предсказать

будущие возможные состояния этих процессов. **Поэтому если исходить из глобальных целей познания, то предметом исследования нужно считать существенные связи и отношения природных объектов.**

Но на разных уровнях познания такие связи изучаются по-разному. На теоретическом уровне они отображаются “в чистом виде” через систему соответствующих абстракций. На эмпирическом они изучаются по их проявлению в непосредственно наблюдаемых эффектах. Поэтому глобальная цель познания конкретизируется применительно к каждому из его уровней. В экспериментальном исследовании она выступает в форме специфических задач, которые сводятся к тому, чтобы установить, как некоторое начальное состояние испытуемого фрагмента природы при фиксированных условиях порождает его конечное состояние. По отношению к такой локальной познавательной задаче вводится особый предмет изучения. Им является объект, изменение состояний которого прослеживается в опыте. В отличие от предмета познания в глобальном смысле его можно было бы называть предметом эмпирического знания. Между ним и предметом познания, единым как для эмпирического, так и для теоретического уровней, имеется глубокая внутренняя связь.

«...» Объекты эмпирического знания выступают здесь в качестве своеобразного индикатора предмета исследования, общего как для эмпирического, так и для теоретического уровней.

Разумеется, это становится возможным только при условии, когда отсутствуют неконтролируемые возмущающие воздействия, искажающие результат эксперимента.

«...» В силу всех этих случайностей и субъективных наслоений данные наблюдения не могут быть непосредственным эмпирическим базисом для теории. Такой базис составляют эмпирические знания иного типа — эмпирические зависимости и факты, которые образуют особый слой эмпирического уровня науки, возвышающимся над слоем данных наблюдения.

Переход от данных наблюдения к эмпирическим зависимостям и научному факту предполагает элиминацию из наблюдений содержащихся в них субъективных моментов (связанных с возможными ошибками наблюдателя, случайными помехами, искажающими

протекание изучаемых явлений, ошибками приборов) и получение достоверного объективного знания о явлениях.

Такой переход предполагает довольно сложные познавательные процедуры. **Чтобы получить эмпирический факт**, необходимо осуществить по меньшей мере два типа операций. Во-первых, рациональную обработку данных наблюдения и поиск в них устойчивого, инвариантного содержания. Для формирования факта необходимо сравнить между собой множество наблюдений, выделить в них повторяющиеся признаки и устранить случайные возмущения и погрешности, связанные с ошибками наблюдателя. Если в процессе наблюдения производится измерение, то данные наблюдения записываются в виде чисел. Тогда для получения эмпирического факта требуется определенная статистическая обработка результатов измерения, поиск среднестатистических величин в множестве этих данных.

«...» Поиск инварианта как условия формирования эмпирического факта свойствен не только естественнонаучному, но и социально-историческому познанию. Скажем, историк, устанавливающий хронологию событий прошлого, всегда стремится выявить и сопоставить множество независимых исторических свидетельств, выступающих для него в функции данных наблюдения.

Во-вторых, для установления факта необходимо истолкование выявляемого в наблюдениях инвариантного содержания. В процессе такого истолкования широко используются ранее полученные теоретические знания.

«...» Процедуру интерпретации данных наблюдения не следует путать с процессом формирования теории, которая должна дать объяснение полученному факту. Установление

«...» Но тогда возникает очень сложная проблема, которая дискутируется сейчас в методологической литературе: **получается, что для установления факта нужны теории, а они, как известно, должны проверяться фактами.** Эта проблема решается только в том случае, если взаимодействие теории и факта рассматривается исторически. Безусловно, при установлении эмпирического факта используются полученные ранее достоверные теоретические знания, обоснованные другими фактами. Но только такие теоретические знания, которые были ранее проверены независимо. Что же касается но-

вых фактов, то они могут служить основой для развития новых теоретических идей и представлений. В свою очередь новые теории, превратившиеся в достоверное знание, могут использоваться в процедурах интерпретации при эмпирическом исследовании других областей действительности и формировании новых фактов.

Таким образом, при исследовании структуры эмпирического познания выясняется, что не существует чистой научной эмпирии, не содержащей в себе примесей теоретического. Но это является не препятствием для формирования объективно истинного эмпирического знания, а условием такого формирования.

Эмпирические зависимости и факты, в отличие от данных наблюдения, уже не соотносятся напрямую и непосредственно с конкретными приборными ситуациями конкретных, единичных экспериментов. Их отношение к реальным экспериментальным ситуациям опосредуется эмпирическими схемами, которые представляют собой особый вид модельных представлений, выражающих типовые черты некоторого класса реальных экспериментальных ситуаций, их предметную структуру. Именно с этими схемами непосредственно соотносятся эмпирические зависимости и эмпирические факты.

Обычно предварительный гипотетический вариант эмпирических схем формируется на этапе замысла эксперимента. Но после его осуществления и в процессе перехода от протоколов наблюдения к эмпирическим зависимостям и фактам происходит обоснование гипотетических вариантов эмпирических схем в качестве выражения существенных черт некоторой серии реальных экспериментов.

Поскольку в процессе статистической обработки данных наблюдения сравниваются между собой протоколы наблюдений и протокол, фиксирующий среднестатистические данные поведения приборной установки, постольку в результате таких сопоставлений все объекты, взаимодействующие в опыте — испытуемый фрагмент и (квази) приборные подсистемы, — оказываются определенными только по статистически инвариантным признакам. На этой основе выстраивается эмпирическая схема, обобщающая класс определенных экспериментальных взаимодействий. В этом смысле она буквально является *схемой* такого взаимодействия, изображающей его типические черты, реализующиеся в каждой конкретной эксперимен-

тально-измерительной ситуации. Вместе с тем эмпирическая схема может быть рассмотрена не только как модельное представление деятельности эксперимента и измерения, но и объективировано, как изображение естественного природного процесса взаимодействия, в котором испытуемый объект при заданных условиях переходит из состояния O_1 в состояние O_2 . Такой ракурс рассмотрения возникает в процессе интерпретации инварианта данных наблюдения при формировании факта.

Итак, эмпирические схемы выступают важным опосредующим звеном между теоретическими схемами и приборными ситуациями реальных экспериментов. Они могут быть получены как “сверху”, при выводе из теоретических законов эмпирических следствий, так и “снизу” как результат перехода от данных наблюдения к эмпирическим зависимостям и фактам. Отношение теоретических схем к эмпирическим и возможность рассмотрения последних в двух ракурсах (как модели экспериментальных ситуаций и как образа естественного природного процесса) позволяет в новом свете рассмотреть и природу теоретических схем. Каждая из них может быть сопоставлена с некоторым классом эмпирических схем.

«...» С этих позиций теоретическую схему можно рассматривать как инвариантное содержание эмпирических схем[27]. Учитывая, что последние выступают как изображение типовых черт экспериментально-измерительных ситуаций, в этом аспекте правомерно рассмотреть и отношения абстрактных объектов теоретической схемы. Тогда они предстанут в форме особого идеализированного эксперимента, выражающие наиболее общие и существенные черты реальной экспериментальной практики.

При анализе теоретических схем с этой точки зрения сразу обнаруживается их “операциональная” сторона.

«...» Предметная сторона всех этих реальных экспериментов в теоретической схеме представлена в форме мысленного эксперимента с материальной точкой, которая отклоняется от положения равновесия и вновь возвращается в исходное положение под действием квазиупругой силы. Фундаментальные схемы, лежащие в основании развитой теории, также можно истолковать как предельно идеализированное изображение типовых черт экспериментальных ситуаций, обобщаемых и предсказываемых в рамках этой теории.

«...» На эту сторону теоретических схем часто не обращается внимание потому, что в большинстве случаев сама форматейоретической модели как бы маскирует ее операциональную природу. Однако, если провести соответствующий анализ, эта природа сразу представит в отчетливой форме..

«...» В итоге мы пришли к важному выводу, согласно которому теоретические схемы имеют две неразрывно связанные между собой стороны: 1) они выступают как особая модель экспериментально-измерительной практики и 2) одновременно служат системным изображением предмета исследования, выражением сущностных связей исследуемой реальности.

«...» Как и в любой познавательной деятельности, здесь проявляется фундаментальный принцип, **согласно которому объект познания определен лишь относительно некоторой системы деятельности.** Познающему субъекту предмет исследования всегда дан в форме практики, и поэтому у него нет иного способа видения действительности, кроме как сквозь призму этой практики. Поэтому во всех слоях научного знания содержится схематизированное и идеализированное изображение существенных черт практики, которое вместе с тем (а вернее, в силу этого) служит изображением исследуемой действительности. Это изображение на каждом из уровней исследования предстает в особой форме.

«...» На следующем уровне исследований, в слое эмпирических схем, изучаемый предмет репрезентирован через корреляции эмпирических конструкторов, образующих эмпирическую схему.

«...» Из факта несводимости теоретических понятий к операциям измерения еще не следует, что понятия вообще не содержат никакой операциональной компоненты и что теория может обойтись без операциональных определений.

Отбрасывая термин “операциональные определения”, М. Бунге говорит о правилах отображения теории на объекты опыта, о согласовании теории как целого с опытными данными. Но тогда возникает вопрос: в чем заключаются такие правила и как обеспечивается связь теории с опытом?

Дело не в том, чтобы заменить термин “операциональные определения” другим термином, который характеризует рецептуру связи тех или иных теоретических понятий с опытом, а в том, чтобы

проанализировать структуру операциональных определений, раскрыть природу правил соответствия, связывающих теорию с опытом.

«...» Ключ к расшифровке правил соответствия и смысла операциональных определений состоит в учете основных уровней схематизации эксперимента в языке науки и в понимании того факта, что объект каждого верхнего уровня выступает в качестве характеристики корреляций объектов соответствующего ему “нижнего” слоя языка. Причем переход от эмпирического уровня к теоретическому всегда предполагает идеализацию и замещение реальной схемы эксперимента идеализированной схемой. Идеализация позволяет отделить существенные характеристики изучаемых в эксперименте взаимодействий от случайных и заменяющих факторов, благодаря чему операционально определяемые термины теории предстают как выражение существенных признаков и отношений указанных взаимодействий. Следы всех этих достаточно сложных операций можно обнаружить при анализе смысла конкретных операциональных определений физических величин

«...» Итак, если подвести итог сказанному, то мы вправе рассматривать теоретические схемы науки как своеобразные модели практических ситуаций, на объяснение и предсказание которых они претендуют. Но теоретические схемы имеют не только операциональный статус. Они всегда воспринимаются исследователем, принявшим ту или иную теорию, в качестве представления исследуемой предметной области, как образ его сущностных связей. И тогда возникает особая проблема объективации теоретических схем.

При анализе этой проблемы (отношений между теоретическими знаниями и исследуемой действительностью) важно учитывать факт существования двух уровней организации теоретических знаний. Один из них образует развитая теория. Второй — теоретические знания, представленные частными теоретическими схемами и связанными с ними законами. Как показывает история науки, они могут генетически предшествовать развитой теории и выступать в качестве самостоятельных образований, фиксируемых в соответствующем теоретическом языке.

«...» Принимая во внимание двухуровневую организацию теоретических знаний и наличие генетических связей между уровня-

ми, рассмотрим, как относятся теоретические схемы к исследуемой действительности.

Важнейшая особенность теоретических схем состоит в том, что они являются идеализированной моделью изучаемых в теории взаимодействий. Благодаря теоретической схеме в науке складывается особое видение изучаемой действительности. Последняя представлена в теории в форме идеализированного предмета, обладающего строго определенной структурой. В методологических и философских исследованиях эта сторона теоретического освоения действительности описана достаточно подробно.

Установлено, что в основании теории всегда лежит модель изучаемой реальности, наделенная “небольшим числом свойств и простой структурой”. Основная функция данной модели — служить идеализированным представлением объекта исследования и быть средством получения о нем теоретических знаний[37].

Вычленение теоретических схем как системного изображения исследуемой в теории реальности продолжает уже существующую философско-методологическую традицию. Новым моментом анализа является не само обнаружение указанной схемы, а попытка более конкретно рассмотреть ее внутреннюю структуру.

Именно эта структура, т. е. отношение абстрактных объектов теоретической схемы, представляет в рамках теории изучаемую в ней объективную реальность. Поэтому, когда исследователь характеризует предмет той или иной теории, он описывает его в терминах абстрактных объектов соответствующей теоретической схемы

«...» Данный предмет будем отличать от тех абстрактных объектов, которые являются элементами теоретической схемы. Ни один из абстрактных объектов фундаментальной теоретической схемы электродинамики изолированно от других не представляет в познании структуры электромагнитных процессов; ее репрезентирует лишь вся сетка связей и отношений указанных абстрактных объектов, т. е. теоретическая схема как целое.

«...» Теоретические схемы воспринимаются в качестве изображения предмета исследования благодаря особой процедуре их объективирования.

Онучин А.Н "Новая парадигма" в социальной психологии. Смена ориентиров: от естествознания к интерпретирующим дисциплинам // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 90 – 97.

Позитивистская парадигма в социальной психологии

В основе «старой», позитивистской парадигмы, число сторонников которой еще достаточно велико как в Америке, так и в Европе, лежит убеждение в принципиальной познаваемости внутренних каузальных механизмов, управляющих социальным поведением. Несмотря на кризис, его основополагающие идеи, в частности так называемая «стандартная концепция науки», остаются основной методологической базой неопозитивизма в социальных науках. Основные принципы неопозитивизма в социальных науках заключаются в признании того, что:

- 1) социальные явления подчиняются законам, общим для всей действительности — природной и социально-исторической (натурализм);
- 2) методы социального исследования должны быть такими же точными, строгими и объективными, как методы естествознания (сциентизм);
- 3) «субъективные аспекты» человеческого поведения можно исследовать только через открытое поведение (бихевиоризм);
- 4) истинность научных понятий и утверждений должна устанавливаться на основе эмпирических процедур (верификация);
- 5) все социальные явления должны быть описаны и выражены количественно (квантификация);
- 6) социальная наука должна быть свободна от ценностных суждений и связи с идеологией (методологический объективизм) «...»

«Новая парадигма» в социальной психологии

«...» Сущность изменения приоритетов в социопсихологических исследованиях отражает некоторые общие аспекты развития неопозитивизма. На почве этой эпистемологической неудовлетворенности возникает новое направление в социопсихологических науках. На метатеоретическом уровне большинство исследований конструкционистской ориентации обнаруживают приверженность одной или несколькими гипотезам следующего характера:

1. Сторонники новой парадигмы, или социальные конструкционисты полагают, что осмысление социопсихологической реальности не равнозначно «физическому знанию» и требует принципиально иной эпистемологической модели. С этой точки зрения, научная истина не тождественна знанию о мире как он есть, которым располагает объективный наблюдатель. Соответственно, научная теория не может быть сведена к описанию этой истины избранными исследователями. Теория и истина представляют собой специфические формы дискурса, которые отражают социально-практическую локализацию своих носителей, побуждая всех членов данного социального сообщества принять вполне определенные формы социальной жизни. Критерием оценки социопсихологической теории служит не степень ее соответствия подлинному миру, а ее социальная интеллигибельность и способность генерировать новые поведенческие феномены, которые утверждают 'истину', проецируемую теорией. «...»
2. Термины, в которых происходит осмысление мира, есть социальные артефакты, продукты исторически обусловленного взаимодействия между людьми. С точки зрения конструкционизма, осмысление мира — это не автоматический или природный процесс. Понимание мира есть результат активной совместной деятельности людей, вступающих во взаимные отношения. В связи с этим обращаются к историческим и культурным основаниям различных форм конструирования мира. Ряд исследователей обнаружил широкую историческую вариативность в содержании таких понятий, как ребенок, романтическая и материнская любовь, личностное Я и др. «...»

3. Степень распространения и уровень влияния той или иной формы понимания мира в тот или иной период времени не зависят от эмпирической обоснованности избранной точки зрения, они связаны с пертурбациями социальных процессов. Включая конфликты, коммуникацию, переговоры, ораторское искусство. Независимо от уровня стабильности или повторяемости каких-либо поведенческих особенностей, те или иные варианты их толкования могут быть отвергнуты, если их интеллигибельность вызывает сомнение у членов коммуникативного сообщества. Правила, предписывающие «что чем считать», изначально лишены определенности; они постоянно эволюционируют и свободно варьируются, следуя за изменениями в пристрастиях тех, кто эти правила применяет. По убеждению ряда исследователей то, что в науке принято считать «упрямыми фактами», как правило, обусловлено почти неуловимым, но весьма мощным влиянием социальных микропроцессов. Здесь наблюдается переход от экспериментальной эпистемологии к эпистемологии социальной.
4. Формы понимания мира, приобретаемые в ходе социальной коммуникации, обладают чрезвычайно большим значением для социальной жизни в целом, так как они самым тесным образом связаны с массой других типов человеческой деятельности. Описания и объяснения мира сами конструируют формы социального действия и в этом своем качестве сами непосредственно переплетаются с прочими видами деятельности людей во всей ее полноте. Трансформация описания или объяснения создает благоприятные условия для некоторых социальных действий и неблагоприятный — для других. Так, модель личности как изначально греховной предполагает некоторую, вполне конкретную линию ее поведения — и никак не другую. Именно в этой связи многие исследователи заинтересовались теми образами, или метафорами человеческой деятельности, которые доминируют в современной психологии. В частности массу вопросов породили трактовки человека как машины, как самодостаточной системы или как 'торговца' на рынке социальных отношений.

Значение конструкционизма как движения в современной психологии станет более понятным на фоне исторического развития

дисциплины. Целесообразно рассмотреть конструкционизм в соотношении с основными противоборствующими интеллектуальными традициями в психологии. По мнению К.Дж.Джерджена, различие этих традиций связано преимущественно с их базовыми эпистемологическими ориентациями или моделями знания. Такие мыслители, как Локк, Юм, Дж. Ст. Миль, а также современные представители логического позитивизма видели источник знания (трактуемого как ментальное представление) в событиях реального мира. С их точки зрения, знание есть копия мира или должна быть таковой в идеале. Таким образом, данная эпистемологическая перспектива, которую К.Дж.Джерджен назвал экзогенной, стремится интерпретировать знание как заложника природы: достоверное знание воспроизводит или отражает факты реального мира. Данной позиции К.Дж.Джерджен противопоставляет эндогенную трактовку происхождения знания, к которой тяготели Спиноза, Кант, Ницше, представители феноменологии. В их понимании знание обусловлено процессами, которые изначально присущи самому субъекту познания. Мыслители этой ориентации утверждают, что в индивиде от рождения заложены некоторые тенденции, побуждающие его мыслить, оперировать категориями и обрабатывать информацию, и именно эти тенденции (а вовсе не характеристики мира как такового) приобретают первостепенную важность в процессе формирования знания.

Антиномия двух эпистемологических перспектив сыграла решающую роль в истории теоретической психологии. Ранние немецкие психологи-теоретики положили немало напрасных усилий в надежде объединить обе позиции. Одним из примеров может служить попытка классического психологического исследования определить точный характер отношений между внешним и внутренним мирами. В США, где развитие психологической теории испытало сильное влияние прагматизма и позитивизма, она приобрела жесткий экзогенный характер. Бихевиоризм (а впоследствии и необихевиоризм) переместил основные детерминанты человеческой деятельности в окружающую среду. Согласно постулатам бихевиоризма, для успешной адаптации к среде организм нуждается в знании, которое адекватно отражает среду или воспроизводит ее. Что же касается эндогенной перспективы, то до недавнего времени она никак не приживалась на американской почве. От полного исчезновения эндогенную позицию буквально спасла горстка гештальтпсихологов, которые акцентировали автохтонные тенденции перцептивной организации че-

ловека, да немногочисленная группа феноменологов. На протяжении последних двух десятилетий произошло явное изменение акцентов. Эндогенная перспектива возродилась во всей своей полноте в виде когнитивной психологии. Семена подобной эволюции посеял еще Курт Левин, интерес которого к психологии можно рассматривать как пережиток континентального рационализма. В работах его учеников — Фестингера, Шехтера и др. Эндогенная позиция получила дальнейшее развитие благодаря понятию социальной реальности (противостоящей реальности физической), социального сравнения, мотивированного восприятия, когнитивного диссонанса. Главенствующее положение, которое заняли в социальной психологии исследования подобного рода сделало последующие поколения ученых особо чувствительными к таким явлениям и процессам, как когнитивные схемы, логический вывод, накопление и реализация информации, когнитивная эвристика.

Разумеется, подобные изменения в интерпретации и объяснении произошли и в других областях психологического знания. Масштабы «когнитивной революции» чрезвычайно велики. Но тем не менее влияние эндогенной перспективы не стало подавляющим, и не может стать таковым в принципе. Экзогенная позиция составляет метатеоретический фундамент науки. Современная концепция психологической науки является побочным продуктом эмпирической, или экзогенной философии, которая всегда стремилась доказать объективный характер знания. Хотя современные психологические экспериментаторы и демонстрирует применение методов, удостоверяющих объективность знания о когнитивных процессах, но претендуя на точность представления мира они ставят под удар свою исходную позицию, согласно которой значимым является лишь мир познанный, а не мир как таковой. Таким образом, экзогенный фундамент, на котором покоится вся научная деятельность, лишает обоснованности эндогенные теории, подлежащие проверке. Когнитивизм вряд ли сможет добиться окончательного верховенства и в сфере психологического дискурса. Такой вывод подсказывает, в частности, многочисленные примеры из области философии знания, история которой представляет собой бесконечный и неразрешимый спор между мыслителями экзогенной (в данном случае эмпирической) и эндогенной (рационалистической, идеалистической, феноменологической) ориентации. В сущности, историю эпистемологии можно уподобить непрерывному колебанию маятника. Мы были свидетелями конфлик-

та между Платоном с его чистыми формами познания и Аристотелем, защищавшем приоритет чувственных данных; между авторитетом опыта (Бэкон, Локк, Юм) и авторитетом разума и рациональных способностей (Декарт, Спиноза, Кант); между позицией Шопенгауэра и Ницше, отстаивавшими первенство воли и страсти в процессе генерации знания, и точкой зрения логического позитивизма, стремившихся свести все знание к наблюдаемому.

Если в будущем в психологических исследованиях вновь обнаружатся недостатки, свойственные когнитивизму, следует ли ожидать «возвращение к среде» в той или иной более изощренной концептуальной форме? А эти недостатки появятся наверняка. В частности, когнитивизм, доведенный до своего естественного предела, возвращает нас к неприемлемому убогому солипсизму. Он никогда не сможет разрешить такие каверзные проблемы, как происхождение идей и понятий или влияние мышления на поведение. На этом фоне можно в полной мере оценить факт появления социального конструкционизма. Адепты нового движения взяли на себя смелость выйти за пределы традиционного дуализма субъект-объекта со всеми его проблемами и приступили к разработке новой концептуально-аналитической схемы, базирующейся на альтернативной (не эмпирической) теории науки, ее функций и потенциала. Собственно говоря, движение в сторону конструкционизма начинается в тот момент, когда под сомнение ставится теория знания как ментального представления «...»

«...» Для обозначения этого движения иногда применяют термин «конструктивизм». Однако последний используют также применительно к концепции Пиаже, теории восприятия, а кроме того, для характеристики одного из значительных направлений в искусстве XX столетия. Понятие «конструкционизм» позволяет избежать путаницы и сохранить связь данной совокупности идей с классической работой Бергера и Лукмана «Социальное конструирование реальности». Рассмотрим некоторые основополагающие положения из этой работы, вышедшей в 1966 году. Социология знания рассматривается как одна из самых «философских» социальных дисциплин, так как ее предметом является возникновение и функционирование различных форм мышления и знания в том или ином социокультурном контексте. Феноменологическая социология знания ориентирована не столько на изучение специализированных форм знания, вроде науки, а на «повседневное знание», реальность «жизненного мира», предше-

ствующую всем теоретическим системам. Главным идейным источником данной работы является феноменология Э. Гуссерля, переработанная А. Шюцем в феноменологическую социологию. В разработке Бергера и Лукмана обретают органическое соединение традиции американской социологии и социальной психологии с немецкой социологией и философией. Основным постулатом данной работы является утверждение, что реальность социально конструируется и социология знания должна анализировать процессы, посредством которых это происходит. «Реальность» в данном случае определяется как качество присущее феноменам, иметь бытие, независимое от нашей воли и желания, а «знание» можно определить как уверенность в том, что феномены являются реальными и обладают специфическими характеристиками. Обычный человек живет в мире, который является «реальным» для него, хотя и не все аспекты «реальны» для него в равной степени и он «знает», хотя и с разной степенью уверенности, что этот мир обладает такими-то и такими-то характеристиками. Рядовой человек обычно не затрудняет себя вопросами, что для него «реально» и что он «знает», до тех пор, пока не столкнется с проблемой того или иного рода. Он считает свою «реальность» и свое «знание» само собой разумеющимися. Социолог, хотя бы в следствии понимания факта, что в разных обществах рядовые люди считают само собой разумеющимися совершенно различные «реальности», вынужден спрашивать, нельзя ли объяснить разницу между двумя «реальностями» огромными различиями этих двух обществ. Философ стремится к максимальной ясности в отношении предельного статуса того, что обычный человек считает «реальность» и «знанием». То есть он стремится выяснить где кавычки нужны, а где их можно опустить, т.е. отделить обоснованные утверждения о мире от необоснованных. Социологический же интерес к проблемам «реальности» и «знания» характеризуется прежде всего фактом их социальной относительности. Изучая все то, что считается в обществе знанием, не смотря на обоснованность или необоснованность такого «знания», социология знания обращается к процессам развития, хранения и передачи такого «знания», в результате чего оно становится само собой разумеющейся «реальностью» для рядового человека. Иначе говоря — имеет дело с социальным конструированием реальности.

Возвращаясь к конструкционизму отметим, что социально-конструкционистский анализ охватывает такие разнообразные явле-

ния, как пол, агрессия, разум, причинность, личность, Я, ребенок, мотивация, эмоции, мораль. Как правило, фокус этих исследований составляют принятые в обществе языковые формы, средства достижения социальной договоренности по поводу этих форм, а также значения последних для прочих областей социальной жизнедеятельности. Во всех этих случаях из научного обихода исключается все то, что представители разных ветвей профессиональной психологии считали «фактами, касающимися природы психологического». Психологические понятия «эмоции, мотивы и т.п.» отсекаются от своей онтологической основы в голове индивида и становятся составной частью социального процесса. В соответствии с идеями позднего Витгенштейна ментальные предикаты не рассматриваются более как обладающие синтаксической связью с миром ментальных событий; в след за поствитгенштейнцами эти понятия регистрируются в терминах тех социальных практик, в которых они функционируют.

Работая в этом направлении, социальные психологи начинают сегодня искать точки соприкосновения своей науки с некоторыми социальными дисциплинами нового типа. Вместо того чтобы обращать свои взоры к естествознанию и экспериментальной психологии, представители социальной психологии все явственнее ощущают свое родство с так называемыми «интерпретирующими» дисциплинами. Это науки, занятые преимущественным анализом разных систем значений, используемых человеком. В частности, сфера интересов социального конструкционизма самым непосредственным образом пересекается с занятиями этнометодологов, изучающих методы, посредством которых люди приносят смыслы в окружающий мир. Близок социальному конструкционизму и драматургический анализ «стратегического развертывания» социального поведения. Задачам социального конструкционизма отвечают также те дисциплины (включая историю и социологию науки), которые обращаются к социальной базе научного знания. Особый интерес для психологии приобретают изыскания антропологов, особенно тех из них, которые изучают процесс символического конструирования мира и человека во внеевропейских цивилизациях. Многообещающим выглядит ее обращение к литературной теории (включая анализ метафор и деконструкцию значений), поскольку эта работа дает представление о том, как лингвистические или риторические фигуры (тропы) организуют и направляют наши усилия по «описанию» действительности.

Одной из главных особенностей современного состояния психологической науки является ее отход от тех методологических позиций, с которыми она казалось бы навечно срослась со времен Фехнера. Его главными признаками служат, во-первых, все большее удаление друг от друга исследовательской и практической психологии, во-вторых, обособление гуманистической психологии, противопоставившей себя психологии традиционной, в-третьих, попытки создания таких своеобразных систем психологического знания как христианская психология или психология души, в-четвертых, значительное расширение области влияния парапсихологов, "психологов-магов" и т.п. Подобные явления, знаменующие кризис рационалистической психологии, пока не получили вразумительной аналитической оценки. В то же время они настоятельно требуют осмысления - если, конечно, психологи желают сохранить в своей науке хоть какие-то методологические стандарты и избежать ее превращения в игру без правил, описанную Л. Кэрролом в его далеко не детской книге "Алиса в стране чудес". А их осмысление требует обращения не только к методологии психологической науки, но и к асимметричной ей реальности - психологической подоплеке методологии.

УСТАЛОСТЬ ОТ РАЦИОНАЛИЗМА

Одна из главных причин захватившего психологию "методологического анархизма" состоит в том, что научное сообщество зависимо от общества, фокусирует все в нем происходящее, и чем "мягче" наука и, соответственно, чем меньше она защищена внутридисциплинарными стандартами получения знания и поведения ученых, тем эта зависимость больше («...»

«...» Рационализм, который принято считать системой мировосприятия, лежащей в основе развития рынка, науки и вообще современной западной цивилизации, обладает и еще одной важной стороной - является видом массовой психологии, которая, как и всякая психология, имеет три составляющие: 1) когнитивную (определенный стиль мышления); 2) эмоциональную (стремление к господству разума над чувствами и др.) и 3) поведенческую (активность, терпение, либерализм, трудолюбие и т.д.) [26]. Многие причины вытеснения этой психологии "иррационализацией всей общественной жизни"

тоже лежат в психологической плоскости и обычно видятся в своеобразной усталости от рационализма; в необходимости отдушин от его многочисленных ограничений; в потребности человека верить в чудеса, которая свойственна и австралийскому аборигену, и строителю коммунизма, и представителю современного западного общества; в неспособности разума долго контролировать эмоции и др. «...»

Как ни парадоксально, и рациональная наука, казалось бы, полностью и навсегда одолевшая иррационализм, немало сделала для его ренессанса. Она не только подала пример социальной организации и когнитивной репрезентации знания, но и породила гипотезы: о существовании биополей, возможности экстрасенсорного восприятия, влиянии космоса на организм человека и т.д., которые представителями паранауки используются в качестве объяснительных принципов. Она своими открытиями, не раз разрушавшими привычное мировосприятие, внушила массовому сознанию, что в принципе все возможно, - даже то, что выглядит абсолютно нереальным. Она вооружила современных мистификаторов техническими средствами - от видео пленки, на которую специалисты по спиритизму "снимают" духи Цезаря или Наполеона, до той сверхсложной аппаратуры, которой пользуется Д. Коперфильд. Она внесла решающий вклад в демократизацию мысли, в утверждение в обществе толерантного отношения к ее самым необычным проявлениям, приучив к тому, что инкомыслящих не следует сжигать на кострах. И, наконец, именно наука дала жизнь научной фантастике (не только как некогда самому популярному литературному жанру, но и как состоянию умов), которая обманула обывателя, пообещав ему контакты с представителями других миров и решение всех основных, по крайней мере, технических проблем человечества к концу нашего века и породив иллюзии, разрушение которых обыватель не прощает.

Справедливости ради надо признать, что рационализм и иррационализм не разделены непреодолимой гранью. Любая, даже самая абсурдная, система взглядов рациональна - в том смысле, что построена и обоснована некоторой логикой, а, скажем, мистицизм отличается от науки не тем, что иррационален вообще, а тем, что основан на иных, весьма специфических критериях рациональности. Критерии же рациональности плюралистичны и изменчивы во времени.

«...» развитие системы научного познания сопровождалось изменениями представлений о том, что считать рациональным. В

условиях же плюралистичности и исторической изменчивости критериев рациональности мимикрия иррационализма под рационализм стирает нормативные грани между ними, оставляя только один демаркационный критерий - представление о сфере возможного, которое само не может быть выстроено рациональным путем, а относится к области веры. «...»

«...» внешняя причина кризиса рационалистической психологии - "иррационализация всей общественной жизни", помноженная на иррационалистические традиции российской интеллектуальной культуры, предстает не неким артефактом духовного развития (или деградации) общества, а комплексным феноменом, в свою очередь, имеющим, как и рационализм, психологические корни.

ПОЗИТИВИСТСКОЕ ПЕРЕНАПРЯЖЕНИЕ

Вторая причина переживаемого психологией "методологического анархизма" имеет внутренний - по отношению к психологическому сообществу - характер и связана с тем, что не только психологическая наука имеет свою методологию, но и любая методология выражает определенную психологию.

Главной прослойкой между рационализмом как глобальной системой мировосприятия и исследовательской практикой, требующей более конкретных методологических установок, явился позитивизм как нормативная методология научного познания, основанная отнюдь не на самоочевидных принципах познания, а на ряде мифологем, глубоко въевшихся в самосознание науки и во многом определивших ее восприятие обществом. Базовые позитивистские мифологемы звучат так: 1. Научное знание основано на твердых эмпирических фактах. 2. Теории выводятся из фактов (и, следовательно, вторичны по отношению к ним). 3. Наука развивается посредством постепенного накопления фактов. 4. Поскольку факты формируют основания нашего знания, они независимы от теорий и имеют самостоятельное значение. 5. Теории (или гипотезы) логически выводятся из фактов посредством рациональной индукции. 6. Теории (или гипотезы) принимаются или отвергаются исключительно на основе их способности выдержать проверку экспериментом [46].

Перечисленные утверждения служат объектами справедливой иронии, а складывающийся из них образ науки характеризуется как "скажочный" [39], а то и "карикатурный" [31]. Во-первых, как отмечает П.

Фейерабенд, "наука вообще не знает "голых" фактов, а те "факты", которые включены в наше познание, уже рассмотрены определенным образом, а, следовательно, существенно концептуализированы" [22, с. 149]. Даже показания беспристрастных приборов обретают смысл только в рамках "жизненного мира" наблюдателя [35], зависимы от всевозможных обстоятельств психологического характера, интегрируемых понятием "личное уравнение" [17] и т.д. Во-вторых, вопреки мрачной сентенции Т. Хаксли - "великая трагедия науки состоит в том, что гадкий факт может убить прекрасную теорию" [36, с. 63] - не факты определяют участь теорий, а, напротив, теории задают интерпретации фактов. "Убить" же теорию может только соперница той же "весовой категории" - другая теория, а спор между ними ведется на языке не эмпирических фактов, а так называемых "общих смыслов", в роли которых выступают парадигмы, исследовательские программы, традиции и т.д. В-третьих, научное знание строится не путем рациональной индукции (или дедукции) (4), а на основе интуиции, инсайта, того, что М. Планк назвал "артистическим творческим воображением" [42] и др. То есть во всех своих ключевых точках позитивистский образ научного познания не соответствует действительности и хотя и порождает ряд "полезных иллюзий" [1], но после появления работ Т. Куна, П. Фейерабенда, М. Полани, У. Селларса и других методологов науки фактически списан в тираж.

Однако отвергнутый в естествознании, под влиянием искажения опыта которого он возник, и в философии науки, где он оформился, этот образ оказался очень живучим в науках о человеке, особенно в психологии, всегда стремившейся походить на точные науки и страдавшей комплексом непохожести на них, еще более усиливавшим это стремление. В этом трудно не усмотреть парадокс, поскольку психология, обладая весьма развитой, хотя и обособленной от философской, методологической рефлексией, одновременно обнаруживает явные признаки методологического анахронизма в своем желании походить на точные науки, ориентируясь не на них, а на их давно опровергнутый позитивистский образ. Еще одна сторона данного парадокса состоит в том, что ориентация на точные науки виделась альтернативой бесплодному философствованию, но реализовывалась посредством их образа, сложившегося опять таки не в них, а именно в философии. К тому же распространение позитивизма в психологии не было методологической необходимостью, не вытекало из внут-

ренной логики ее развития и вообще не имело под собой сколь-либо вразумительного методологического обоснования.

«...» Подчиненность психологии позитивистским нормативам проявлялась в форсированной математизации, в необходимости эмпирической верификации любых утверждений, в сакральном отношении к коэффициентам корреляции, в стандартной структуре психологических исследований, предполагавшей, что из теорий выводятся гипотезы, а из них - эмпирически проверяемые операциональные следствия и др. «...»

Первой и наиболее типовой реакцией на это перенапряжение служит позитивистский камуфляж - не построение, а описание исследовательского процесса таким образом, будто гипотезы выведены из теорий, полученные выводы строятся только на основе эмпирического опыта и т.п., т.е. искусственная "обработка" реальности в соответствии с позитивистскими стандартами «...»

Второй вид реакции - когнитивно оформленный, а иногда и институционализированный отказ от самих позитивистских стандартов - либо "тихий", как в случае формирования практической психологии, либо громко афишируемый, как при создании Ассоциации гуманистической психологии. А третьим и наиболее радикальным видом реакции является проецирование разочарования в позитивизме на рационализм в целом, выражающееся в возникновении нерационалистических направлений психологии, таких, как психология души или христианская психология «...»

В итоге к внешней причине отхода психологии от рационализма - "иррационализации всей общественной жизни" - добавляется и внутренняя: разочарование в нем значительной части психологического сообщества, и в сочетании друг с другом они формируют крепкие рельсы для ее съезжания с рационалистических позиций. И, если само по себе несоответствие позитивистской методологии реальной исследовательской практике можно рассматривать лишь в когнитивной плоскости (да и то с изрядной долей натяжек, создаваемых искусственным отсечением его социальных аспектов), то феномен позитивистского перенапряжения и типовые реакции на него (у разных психологов проявляющиеся по-разному в зависимости от их личностных особенностей) имеют отчетливо выраженную психологическую составляющую «...»

Таким образом, движение психологии по позитивистской орбите во всех своих ключевых точках: а) приобщения к позитивистской парадигме (8), б) ее универсализации и в) разочарования в ней - имеет отчетливо выраженный психологический фон. А такие вроде бы асимметричные реалии, как методология психологии и психология методологии, обнаруживают тесную взаимосвязь и двустороннюю зависимость, построенную по принципу "онтологического круга" «...»

МЕЖДУ СЦИЛЛОЙ И ХАРИБДОЙ

Еще одна парадоксальная черта методологического состояния психологии состоит в том, что позитивизм сосуществует в ней с тем, что на первый взгляд выглядит как его противоположность - с феноменологизмом, который проявляется в следующем: психологи изучают психологическую реальность в том виде, в каком она предстает их восприятию, т.е. по существу не саму эту реальность, а свои восприятия, свидетельством чему служит, например, язык научной психологии, мало отличающийся от обыденного языка, который выражает наш феноменальный опыт. Не являются исключениями и направления психологии, считающиеся избавленными от субъективности, например, бихевиоризм. Пытаясь избежать опоры на феноменологию испытуемых и поэтому изучая не их внутренний опыт, а поведение, бихевиорист переносит центр тяжести на свою собственную феноменологию и даже поведение крыс анализирует в преломлении ею. « ...»

Все психологические "империи" - такие, как бихевиоризм, когнитивизм, психоанализ - говорят на феноменологическом языке, и различие между ними состоит лишь в том, какое именно слово этого языка - "действие", "образ", "мотив" или любое иное - они считают главным, что само по себе довольно абсурдно.....При этом, как ни странно, методологическая рефлексия самой психологии не уделяет должного внимания феноменологизму. В результате возникает очередной методологический парадокс: в своем стремлении походить на точные науки, точнее, на их искаженный позитивизмом образ, психология игнорирует одну из их главных особенностей - принципиально нефеноменологический характер.

Категории, в которых изучается физическая или биологическая реальность - атомы, электроны, клетки, молекулы и т.п. - имеют мало общего с категориями, в которых мы эту реальность восприни-

маем; они описывают саму эту реальность, а не наши восприятия, что и позволяет выявлять ее имманентные, а не приписанные нами в силу особенностей этого восприятия (как, скажем, в случае геоцентрической модели Вселенной) закономерности. А то научное знание, которое стало символом науки XX века, не только не-феноменологично, но и контр-феноменологично, то есть противоречит нашему восприятию мира и вообще не укладывается в наш разум «...»

Не-феноменологичность и ее крайний вариант, контр-феноменологичность, в точных науках обеспечивается не только использованием особого языка, выражающего природу самой изучаемой реальности, но и многократной разделенностью этой реальности и ее исследователя. Здесь изучаемые объекты практически никогда не подвергаются непосредственному наблюдению. Так, в физике при изучении, например, нейтрино, наблюдению подвергается не сама эта частица, а результаты ее взаимодействия с радиоактивным изотопом аргона. Чем больше опосредующих звеньев встроено в исследовательскую процедуру, тем большее приращение знания она дает, и по мере развития науки количество таких опосредований нарастает «...» А с каждым из опосредующих шагов, все дальше уводящих исследователя от того, что он может наблюдать и воспринимать непосредственно, то есть от его собственной феноменологии, научное знание все больше очищается от нее, а исследование все глубже проникает в изучаемую реальность.

В психологии же использование традиционного - позитивистского - варианта эмпирических исследований не только не позволяет преодолеть феноменологизм, но и усугубляет его, поскольку на феноменологию исследователя, формулирующего перед испытуемым задачи в терминах своего восприятия психологической реальности, наслаивается феноменология испытуемого, а на нее - вновь феноменология исследователя, интерпретирующего действия испытуемого в терминах своих восприятий. Формирование же математизации лишь камуфлирует этот "слоеный" феноменологизм, так как математическая обработка субъективного опыта не делает его объективным, хотя и способна породить такую иллюзию. « ...»

Эта перенасыщенность свойственна не только тем первичным интерпретациям, которые психолог-исследователь дает поступкам испытуемого или психолог-практик - словам пациента (клиента), но и тем обобщениям, которые, казалось бы, максимально отдалены от

чьей-либо феноменологии, например, психологическим теориям. Справедливости ради надо отметить, что теории феноменологически нагружены в любой науке, не исключая "лидера естествознания" – физику «...»

«...» Даже в точных науках теории не сводятся к выражающим их математическим формулам, и во многом поэтому теорию относительности мало кто понимает, хотя формула $E = mc^2$ известна школьникам. Но удельный вес феноменологического наполнения теорий в гуманитарных науках несравнимо больше, поскольку здесь они, как правило, формулируются в виде не компактных математических формул, а многотомных трудов, содержание которых, как и смысл любых текстов «...»

В результате едва ли можно найти хотя бы двух психологов, которые одинаково понимали бы, скажем, теорию деятельности, как, впрочем, и любую другую психологическую теорию, вписывая ее в одно и то же смысловое пространство. А в тех случаях, когда психологические теории под влиянием моды на математизацию излагаются в виде формул (как, например, популярная в зарубежной социальной психологии "теория справедливости" (9)), эти формулы обрастают таким количеством неформализованных дополнений, что выглядят скорее как условный логотип, чем как формализованный эквивалент содержания теорий «...»

«...» Зажатая между Сциллой позитивизма и Харибдой феноменологизма, психология мучается, но не бездействует, пытаясь либо протиснуться в узкий проход между ними, либо найти им альтернативу. Все многообразие попыток избежать этой ловушки трудно обозримо, их же полярными формами, формирующими представление о широте континуума, служат, с одной стороны, своего рода вербальный эскапизм - "уход в метафоры и в категории", с другой, - попытки реанимировать одну из наиболее старых в психологической науке - физиологическую - парадигму.

Психология "уходит в метафоры", когда термины обыденного языка, выражающие наш феноменологический опыт, заменяются на выражения, имеющие сугубо метафорический смысл - такие, как "Я" и "Оно" - или те метафоры - "компьютерная" и т.п., - которые использует современная когнитивная психология (см. [19]). При этом психологическая реальность рассматривается сквозь призму ее метафорических описаний, а вопрос об их отношении к ней не только не подвергается эмпирическому изучению, но даже не ставится, - про-

исходит замещение реальности метафорами или, перефразируя один из терминов теории деятельности, "сдвиг метафор на реальность". Так до сих пор не предпринимались какие-либо попытки доказать, что реалии, стоящие за введенными З. Фрейдом метафорами, действительно существуют, однако психоанализ уверенно базируется на презумпции об их существовании. Конечно, любая система знания имеет в своей основе ряд эмпирически неверифицируемых постулатов, но когда охватывается практически все ее содержание, а система знания подменяется систематизированной верой, то неудивительно, что тот же психоанализ часто сравнивают с религией «...»

Близкий смысл имеет и такое распространенное в психологии явление, как "уход в категории". В этом случае вводится некоторый набор категорий, как правило, имеющих философское происхождение и весьма отдаленное отношение к собственно психологической реальности - "субъект", "индивид", "деятельность" и т.д.; между ними устанавливаются абстрактные отношения, которым искусственно приписывается онтологический смысл. Игра с категориями замещает прояснение реальности, а диаматовская традиция проникновения в нее с помощью таких понятий, как "субъект" или "деятельность", порождает спекуляции, которые трудно приравнять к знаниям. Таким образом, попытки избежать позитивистско- феноменологической ловушки с помощью абстрактных категорий, как и с помощью метафор, приводят к конструированию искусственных языков, лишь отдаляющих от постижения собственного языка психологической реальности.

Полярной - по отношению к "уходу в метафоры и в категории" - формой реакции психологии на позитивистский феноменологизм являются регулярно предпринимаемые попытки возрождения физиологической парадигмы, т.е. объяснения психологических явлений на основе физиологических механизмов. Одна из главных причин того, что в современной психологии эта парадигма имеет мало сторонников, а большинство психологов брезгливо квалифицирует ее как "физиологический редукционизм", состоит в следующем: физиологические механизмы слишком скупы и однообразны, чтобы объяснить ими всю богатую палитру психических явлений, а отсылка к их недифференцированной физиологической основе не воспринимается как объяснение. В то же время физиологическая парадигма слишком привлекательна - своей простотой, перспективой контроля над психическими процессами, близостью к естественным наукам, - чтобы от

нее вообще отказаться. В этой ситуации ее сторонники совершают типовые действия, описанные Т. Куном, И. Лакатосом, К. Поппером, Л. Лауданом и другими методологами науки как попытки спасения парадигмы (исследовательской программы, исследовательской традиции и т.д.) путем ее дифференциации, расширения области ее значений или различных Ad hoc- построений. « ...»

И даже если представить себе предельное развитие этой парадигмы - возможность установления точечных соответствий между психическими явлениями и физиологическими процессами, которое, вероятно, удовлетворило бы внешнего потребителя психологического знания, обеспечив и контроль над психическими процессами, и строгую привязанность каждого из них к специфицированному материальному субстрату, - эти процессы все же выглядели бы именно как субстрат, а не сущность психического.

Тем не менее, в попытках спасения и развития физиологической парадигмы было бы неверным видеть очередной методологический артефакт, лишая их эвристического значения. Выработке синтетической парадигмы, которая решила бы главную методологическую проблему психологии, "наведя мосты" между феноменологическим и физиологическим знанием о психике, препятствует то, что первое (вследствие развития этой науки преимущественно в феноменологическом русле) намного более развито и дифференцировано, чем второе. "Подтягивание" физиологического знания путем его дифференциации приближает к установлению того паритета двух видов знания, который послужил бы основой их синтеза. И, видимо, в настоячивости спасателей физиологической парадигмы можно уловить не только эмоциональную реакцию на засилье феноменологизма и распространение иррационализма, неприемлемых для материалистического ума, но и методологически оправданную сосредоточенность психологов-романтиков, все еще пытающихся решить "основной вопрос" психологии на том главном, что мешает его решению - несоответственности феноменологического и физиологического знания.

* * *

Таким образом, та совокупность явлений в современной психологии, которая выглядит как ее "иррационализация", сама во многом психологически обусловлена и представляет собой комплексный когнитивно-социальный феномен, обусловленный тремя основными

причинами. Во-первых, "иррационализацией всей общественной жизни", в нашей стране дополненной имеющей свои национальные особенности иррационализацией жизни российской. Во-вторых, отсутствием у психологии "защитного пояса" - твердой и адекватной методологии, которая сделала бы ее такой же устойчивой к внешним воздействиям, как естественные науки, сохраняющие верность рационализму вне зависимости от настроений в обществе. В-третьих, бесплодностью попыток этой дисциплины натянуть чужую одежду - позитивистским перенапряжением, порождающим разочарование позитивизмом, которое, в соответствии со стандартной схемой сдвига когнитивных установок с парадигм на метадигмы [27], проецирующееся на рационализм вообще «...»

Юревич А.В. Методологические и теоретические проблемы психологии. Структура психологических теорий // Психологический журнал. – 2003. – №1. – С. 5 – 13.

Вычленение стандартной структуры психологических теорий, как и всех прочих концепций в гуманитарных науках, осложняется типовой формой их изложения. Если естественнонаучные теории излагаются четко и компактно, а выражаются, например, посредством математических формул, то гуманитарные предстают в виде многотомных произведений, в которых собственно теорию нелегко вычленить из сопутствующих ее изложению суждений и размышлений. Однако даже в таком нормативно аморфном контексте стандартная структура психологических теорий прорисовывается вполне различимо. Ее наиболее отчетливо проступающие элементы - *центр* и *периферия*, т. е. некоторые базовые идеи и утверждения, образующие ядро теории, и вспомогательные по отношению к ним опыт и когнитивные конструкции.

Следует отметить, что наличие центра и периферии свойственно и естественнонаучным теориям, вследствие чего подобное строение можно считать свойством научных теорий вообще, а все существующие в философской методологии науки представления об их структуре так или иначе отдают должное центр-периферийным отношениям. И. Лакатос, например, выделяет "жесткое ядро" и "защитный пояс" «...», В. С. Степин - "фундаментальную теоретическую схему" и "вспомогательные теоретические схемы" «...», и в подобных дифференциациях отчетливо проступает центр-периферийная

иерархия. Такие представления о структуре научных теорий, выработанные на материале естественнонаучных, преимущественно физических теорий, в какой-то мере распространяемы и на гуманитарные науки. Но если иерархическое построение в виде центра и подчиненной ему периферии характерно как для естественнонаучных, так и для гуманитарных теорий, то их наполнение и конкретный характер взаимоотношений между этими элементами достаточно специфичны для разных видов наук.

1. ЦЕНТР ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

К центральным компонентам психологических теорий можно отнести: а) общий образ психологической реальности; б) центральную категорию; в) соответствующий феномен; г) набор основных понятий; д) систему отношений между ними, которую, пользуясь терминологией В. С. Степина, уместно назвать "сеткой отношений" «...»; е) базовые утверждения.

Общий образ психической реальности обычно задается сквозь призму центральной категории теории (психика - это деятельность, отношение, трансформация образов, поведение, бессознательное и т. п.), которая "снята" с соответствующего феномена. Данная сквозная связь очень рельефно представлена, например, в теории деятельности, где она приобретает почти тавтологический характер: центральный феномен этой теории - особым образом категория - естественно, тоже деятельность, и она же задает образ психики как деятельности. Но и в тех случаях, когда, скажем, центральная категория теории и ее центральный феномен не совпадают друг с другом, три выделенных компонента тесно взаимосвязаны. Так, ключевой категорией когнитивизма является образ, бихевиоризма - действие, психоанализа - мотив «...», в то время как их центральными феноменами можно считать, соответственно, мышление, поведение и бессознательное. Однако ключевая категория задает видение центрального феномена (например, мышления как трансформации образа) и общую трактовку психологической реальности. Это влияние реализуется и в обратном направлении - от общего представления о психике к вычленению центральной категории, да и вообще в данном случае нельзя обозначить какие-либо однонаправленные векторы. «...»

Отношения между образом реальности, центральной категорией и центральным феноменом теории органичны, но не безоблачны.

ны, и подчас их параллельная эволюция может порождать внутренние противоречивые конструкции. Достаточно типовой траекторией развития психологических теорий является поэтапное: а) осознание важности некоторого психологического феномена; б) формирование соответствующей категории; в) оформление видения всей психологической реальности сквозь призму этой категории - своего рода "растягивание" данной категории на всю психологическую реальность; г) утрата категорией в процессе ее "растягивания" первоначально строгой, да и вообще какой-либо предметной отнесенности, размывание связи с соответствующим феноменом «...»

Наборы основных понятий различных психологических теорий - их категориальные тезаурусы - в значительной мере пересекаются, что естественно, поскольку эти концепции, при всех их различиях и форсированной дистанцированности друг от друга, все же принадлежат к одной дисциплине и оперируют схожими терминами. Так, основные понятия теории деятельности "действие", "операция", "личность", "сознание", "мотив", "потребность" и т. д. присутствуют и в категориальном аппарате других теорий: действие и потребность занимают видное место в понятийном аппарате бихевиоризма, операция - когнитивизма, сознание и мотив - психоанализа, личность - теорий гуманистической психологии. Очевидны и значительные пересечения понятийных аппаратов этих теорий, в особенности наиболее близких, относящихся к одной, например гуманистической, парадигме. Однако, хотя понятийные аппараты различных психологических концепций всегда пересекаются, они *никогда полностью не совпадают друг с другом*, и именно поэтому набор основных понятий можно считать специфическим признаком каждой конкретной теории.

Основные понятия теории всегда подчинены ее центральной категории, и эта подчиненность выражена достаточно отчетливо, имея разнообразные проявления - от частоты употребления соответствующих терминов до определения ключевых категорий на основе центральной. Гораздо труднее прочертить границу тезауруса основных понятий на его другом - "нижнем" - полюсе, вычленив их из множества всех прочих терминов, которыми оперируют сторонники теории. Возможно, критериями для решения этой непростой задачи могут служить, во-первых, частота употребления соответствующих терминов (о которой можно судить как интуитивно, так и на основе

строгих процедур контент-анализа), во-вторых, включенность понятий в базовые утверждения теории. Вместе с тем следует признать, что если центральная категория теории всегда заметно возвышается над ее основными понятиями и, как правило, *выносится в ее название* (теория деятельности, теория установки, теория каузальной атрибуции и др.), то эти понятия не имеют четкой границы с другими терминами данной науки, а иногда и смежных с нею дисциплин, в результате чего построить полный категориальный тезаурус той или иной концепции, как правило, не удастся.

Зато всегда можно выделить "верхнюю" часть их понятийного тезауруса, непосредственно примыкающего к центральной категории. Да и вообще основные понятия теории в большинстве случаев не только подчинены ее центральной категории, но и сами организованы в иерархическую структуру, которая, правда, в большинстве случаев выглядит очень нестройной. Наиболее часто эта структура выстраивается путем вычленения некоторой наиболее важной части равноправных понятий и подчинения им всех остальных. Иногда, но реже, понятия, входящие в эту наиболее важную часть, тоже находятся в иерархических отношениях, например, путем их определения друг через друга, примером которого может служить, скажем, определение мотива как предмета потребности, что делает категорию мотива вторичной по отношению к категориям предмета и потребности.

Подобные иерархические связи сливаются в "сетку отношений" между основными понятиями. Следует отметить, что далеко не всегда отношения между понятиями фиксируются в четких или вообще каких-либо определениях. Часто они вообще не эксплицируются, однако имплицитно присутствуют и могут быть выявлены с помощью специальной методологической рефлексии.

Базовые утверждения теорий в гуманитарных науках вычленимы тоже не без труда, в чем состоит одно из их главных отличий от естественнонаучных теорий. Впрочем, в данном плане гуманитарные теории можно разделить на два типа: к одному принадлежат теории традиционного -аморфного - вида, которые очень трудно свести к ограниченному набору строгих утверждений, в результате чего они даже их адептами часто понимаются по-разному, к другому - более современные концепции, авторы которых стремятся формулировать их в виде ограниченного набора четких постулатов. Пример

теорий первого типа - все та же теория деятельности, образцы концепций второго типа - сформулированные в американской психологии с американской же конкретностью теория каузальной атрибуции «...» и теория справедливости «...» Но все же значительно чаще психологические теории формулируются в аморфном виде, в результате чего их базовые утверждения трактуются неоднозначно. В тех же случаях, когда данные утверждения формулируются четко и однозначно, они обычно звучат как весьма тривиальные констатации, подобно одному из базовых постулатов теории справедливости: люди всегда стремятся к максимизации своих выигрышей «...» На самом же деле базовые утверждения психологических теорий выполняют очень важную и вполне научную роль, точнее, набор ролей: они разбивают и систематизируют образ психической реальности, заданный центральной категорией, генерализуют содержащийся в ней объяснительный импульс и т. д.

2. ПЕРИФЕРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ ТЕОРИЙ

Периферическую область психологических теорий можно разделить на два компонента: собственно теоретический и эмпирический. Теоретическая "периферия" включает вспомогательные утверждения теории и систему их аргументации, эмпирическая - подкрепляющий теорию эмпирический или обыденный опыт.

Вспомогательные утверждения теорий в гуманитарных науках соотносимы с тем, что В. С. Степин, говоря о точных науках, называет "частными теоретическими схемами", отмечая, что "последние конкретизируют фундаментальную теоретическую схему применительно к ситуациям различных задач и обеспечивают переход от анализа общих характеристик исследуемой реальности и ее фундаментальных законов к рассмотрению отдельных конкретных типов взаимодействия, в которых в специфической форме проявляются указанные законы" «...»

Вспомогательные утверждения теорий в гуманитарных науках отличаются от частных теоретических схем точных наук прежде всего своей аморфностью и недостаточной упорядоченностью, что, во-первых, не позволяет говорить об этом мало упорядоченном множестве общих утверждений как о четких *схемах* (а, стало быть, диктуют необходимость корректировки соответствующего понятия), а во-вторых, делает их вычленение еще более сложным, чем

вычленение базовых утверждений. Кроме того, в гуманитарных дисциплинах вспомогательные утверждения теорий связаны с их базовыми утверждениями отношениями не столько логической, сколько *терминологической дедуктивности*, объединены в основном терминами, а не содержанием. В типовом случае они охватывают всю совокупность утверждений общетеоретического характера, которые автор теории (индивидуальный или коллективный) формулирует в процессе ее построения. В то же время некоторые из таких утверждений могут постепенно, путем накопления их повторений, отливаться в достаточно стабильную и монолитную часть теории «...»

Эмпирический компонент периферии гуманитарных теорий сопоставим с тем эмпирическим опытом, на который опираются естественнонаучные теории «...». Однако эмпирическая периферия гуманитарных концепций куда более широка, отношения с ней их ядерной - центральной - части более сложны и разноплановы, а все разнообразие психологической эмпирии с позиций каждой конкретной теории делится на две части - на - "свою" и - "чужую" эмпирию.

Каждая из этих частей эмпирической периферии, в свою очередь, тоже делится надвое. "Своя" эмпирия включает, во-первых, тот эмпирический опыт, на который опираются базовые и вспомогательные утверждения теории, т. е. своего рода "опорную" эмпирию, во-вторых, результаты эмпирических исследований, выполненных на основе данной теории, и выявленные в этих исследованиях феномены, т.е. эмпирию "надстроечную". Вторая часть "своей" эмпирии по объему существенно превосходит первую, поскольку практически каждая психологическая теория порождает целое направление эмпирических исследований, которое подчас разрастается настолько, что теория "не поспевает" за ним, т. е. оказывается неспособной обобщить полученные данные. Эта часть "своей" эмпирии, конечно, может использоваться (и используется) для выполнения той функции, которую выполняет первая часть - подтверждения теории, для чего, естественно, имеются все предпосылки, поскольку результаты эмпирических исследований, направленных на подтверждение теории, обычно интерпретируются на ее же основе, - хорошо известная и в естественных науках ситуация теоретико-эмпирического "круга". Но все же их основная функция другая - экспансия теории, ее распространение на все более широкую область эмпирических феноменов, что в гуманитарном сообществе эквивалентно укреплению позиций

теории и рассматривается как аналог ее развития. А как только экспансия теории заканчивается, начинается ее стагнация, вскоре переходящая в деградацию, выражающуюся в значительном уменьшении количества сторонников, выполненных на ее основе эмпирических исследований, и т. д. То есть когда теория не растет, подпитываясь все новым эмпирическим опытом, она постепенно если и не умирает, то становится "живым трупом", который считается таковым вследствие чисто социальных обстоятельств (например, нежелания сторонников теории признать истощенность ее когнитивных ресурсов). Но если она, напротив, "съедает" слишком много, утрачивая свои первоначальные объяснительный потенциал и предметную отнесенность, ее ожидает та же участь.

К "чужой" для теории эмпирии относятся феномены и результаты эмпирических исследований, выявленные и полученные на основе других концепций. Она может быть разделена на релевантную и иррелевантную эмпирию.

Релевантная эмпирия - это результаты эмпирических исследований, полученные в рамках других концепций, но "задевающие" данную теорию, находящиеся в области ее "жизненных интересов". Наиболее радикальный, хотя и редкий в жизни случай формирования такой эмпирии - получение в русле других концепций эмпирических результатов, которые могут поколебать позиции данной теории, противореча ее базовым утверждениям. Ни активно развивающаяся теория, находящаяся в стадии своего рода теоретической "пассионарности", ни стагнирующая и поэтому вынужденная постоянно защищаться от "пассионирующих" теорий, не может такие результаты проигнорировать, особенно если ее соперница их постоянно акцентирует. Их надо либо "отбить", либо ассимилировать, переинтерпретировав выгодным для себя образом. « ... »

Но все же чаще эмпирически установленные факты попадают в сферу релевантной для теории эмпирии не потому, что они опасны, а потому, что *интересны* для нее, представляя собой эмпирический материал, который потенциально может быть использован для экспансии и укрепления ее позиций. "Чужая" эмпирия активно ассимилируется теорией и в тех случаях, когда ей не хватает "своей" собственной эмпирии, например, в условиях, при которых национальная наука по тем ли иным причинам развивается преимущественно в тео-

ретическом, а не эмпирическом русле. «...» То есть, как правило, теория переинтерпретирует и ассимилирует "чужую" эмпирию не в защитных целях, а ради удовлетворения постоянной потребности в эмпирической подпитке «...»

Иррелевантная для теории "чужая" эмпирия - это эмпирические данные и феномены, выявленные в русле других концепций и не входящие в зону ее "жизненных интересов". Иррелевантность основной части "чужой" эмпирии служит оборотной стороной наличия у каждой теории "своей" эмпирии. Последняя порождена данной теорией, получена в результате исследования важных именно для нее проблем, описана в ее категориях, проинтерпретирована на ее основе и часто вообще не имеет смысла вне ее рамок. Соответственно для других теорий она иррелевантна, т. е. не вписывается в их смысловое поле, неинтересна, незначима и вообще как бы не существует для них «...»

Однако в гуманитарных науках иррелевантность "чужой" эмпирии значительно чаще не имеет под собой скрытой отрицательной релевантности, а означает ее существование в совершенно ином смысловом поле - как разговор на незнакомом языке, который обычно воспринимается нами как шум.

3. НЕЯВНАЯ ОБЛАСТЬ

«...» Любая теория, особенно гуманитарная, включает в себя множество неявных смыслов и имплицитных утверждений, понимание которых всегда индивидуально и осуществляется на уровне личностного знания, что и порождает главную причину расхождения смысловых полей при восприятии теорий.

Личностное знание не только играет важнейшую роль в *процессе* построения научных теорий, но и составляет существенную часть *самих теорий*, а также образует неизбежный фон их восприятия. «...» В общем вывод о том, что в состав психологических теорий входит не только личностное знание, но и личностные *переживания* автора, и именно из рефлексии над переживаниями эти теории зарождаются, должен звучать как вполне банальное обобщение опыта психологической науки (ее представители, все еще живущие позити-

вистскими мифами о ней, возможно, ужаснутся от такого обобщения, но это - уже *их* личные проблемы и переживания).

Понятие о неявной области научных теорий нуждается в расширении и в другую сторону: эта область не только, помимо личностного знания, включает личностные переживания и образцы поведения, но охватывает также знание, переживания и образцы поведения *надличностные*. «...» Групповое знание тоже входит в состав неформализуемой составляющей научной теории, а его удельный вес особенно велик в тех случаях, когда теория коллективно разрабатывается (что случается очень редко) или коллективно развивается (что бывает почти всегда). В результате формируются некие коллективные тезаурусы понимания теорий, ответственные, в частности, за то, что сторонники концепций всегда понимают их не так, как противники, или за то, что одна и та же теория понимается и развивается по-разному различными школами.

При этом также возникают соответствующие эмоции и формируются образцы поведения, которые, как исследовательские традиции, чаще носят не столько индивидуальный, сколько коллективный характер. Причем его имеют не только такие эмоции, как, скажем, эмоциональная привязанность к "своей" теории (похожая, как в описанном выше примере, на чувства к любимой девушке), героическая решимость защищать ее при любых обстоятельствах, своеобразная идентификация с нею «...», не слишком ласковые чувства к ее противникам, в общем-то внешние по отношению к самой теории, но ощущения и чувства, составляющие ее *внутреннюю* ткань. «...»

«...» Таким образом, в неявной области психологических теорий можно уловить личностный и групповой компоненты, в свою очередь разделив каждый из них на когнитивную, эмоциональную и поведенческую части. Разумеется, и существование этой области, и ее ключевые компоненты не *служат* прерогативой гуманитарных наук. Многочисленные упоминания обо всем этом можно найти и в работах методологов науки, относящихся к естествознанию. Однако, во-первых, сама область неявного знания в гуманитарных теориях существенно шире, а во-вторых, удельный вес ее эмоционального компонента заметно больше, чем в естественнонаучных теориях. Именно данные обстоятельства делают теории в гуманитарных

науках куда более аморфными, мало определенными и допускающими различные понимания.

Юревич А.В. Интеграция психологии: утопия или реальность?// Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С.16 – 28.

КУРС НА ИНТЕГРАЦИЮ

Перефразируя некогда популярное высказывание, можно констатировать, что «призрак бродит по психологической науке — призрак интегративной психологии «...»

«...» Разумеется, нынешний интегративный запал — не что-то принципиально новое для психологии, да и вообще тотальные методологические стремления любой науки обычно имеют некоторые аналоги в ее прошлом. В истории психологической науки тоже можно разглядеть немало попыток интеграции «...»

«...» Вместе с тем нетрудно разглядеть принципиальное различие между прежними попытками объединения психологического знания и тем вариантом интеграции, который прорисовывается в настоящее время. Одной разновидностью прежних попыток служило создание некой новой теории, перераставшей в глобальную систему психологического знания на фоне игнорирования всех прочих теорий или использования их как коллекций поучительных ошибок. Второй разновидностью были попытки «поедания» концепций-соперниц путем включения их объяснительных схем в некоторую более общую схему и использование в качестве «кладбищ феноменологии». В обоих случаях закономерным и, по-видимому, неизбежным результатом было искусственное «натягивание» некоторой частной объяснительной схемы (и соответствующей психологической категории) на всю психологическую реальность или, по крайней мере, на ее значительную часть, в результате чего исходный объяснительный потенциал этой схемы выхолащивался, и она уже практически ничего не объясняла. Когда вся психика представала в качестве разновидностей образа, деятельности, каузальной атрибуции или чего-то еще, она не становилась более понятной, более подверженной целенаправленным воздействиям и более предсказуемой (основные задачи любой науки), и при этом понятия об образе, деятельности, каузальной атрибуции и другие оказывались предельно размытыми и утратившими свое исходное содержание «. ...»

Современные попытки интеграции психологической науки строятся по-другому, что, по-видимому, обусловлено и плачевными результатами ее интеграции путем «игнорирования» или «поедания», и, как отмечалось выше, распространением постмодернистской методологии, требующей от научных теорий не игнорирования, дискредитации и «поедания» друг друга, а равноправного взаимодействия на основе взаимного признания. «...»

«...» В структуре психологического знания (точнее, в довольно аморфном массиве, который лишь условно или как дань традиции может быть назван структурой), можно усмотреть три фундаментальных разрыва: 1) *горизонтальный* — между основными психологическими теориями³ и соответствующими психологическими «империями» (бихевиоризмом, когнитивизмом, психоанализом и др.), каждая из которых предлагает свой образ психологической реальности, свои правила ее изучения и т.п.; 2) *вертикальный* — между различными уровнями объяснения психического: внутриспихическим (феноменологическим), физиологическим (физическим), социальным и др.; этот разрыв порождает соответствующие «параллелизмы» — психофизический, психофизиологический и психосоциальный; 3) *диагональный* (или, говоря словами Ф.Е.Василюка, «схизис») — между исследовательской (академической) и практической психологией «...» Конечно, в структуре психологического знания можно разглядеть и немало других разрывов и «белых пятен», однако именно три обозначенных разрыва представляются основными, порождающими общую дезинтегрированность психологии, и, соответственно, их преодоление или хотя бы сокращение выглядит как основные направления ее интеграции. ...

ГОРИЗОНТАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

«...» То, что психологическая реальность поделена между тремя наиболее влиятельными психологическими «империями» — бихевиоризмом, когнитивизмом и психоанализом, а также их «колониями» на территории специальных разделов психологической науки, например, социальной психологии (в виде трех глобальных социально-психологических ориентации — бихевиористской, когнитивистской и психоаналитической «...»), привело к «натягиванию» на нее определенных категорий — соответственно поведения, образа и мотива. В рамках бихевиоризма психика виделась как поведение, в

рамках когнитивизма — как трансформация образов, в рамках психоанализа — как игра мотивов⁴. Подобные попытки интеграции психологического знания можно назвать редукцией по горизонтали или горизонтальной редукцией, т.е. сведением всей психологической реальности к чему-то одному, что объявляется в ней главным.

Богатый исторический опыт подобных попыток дал два фундаментальных методологических результата. С одной стороны, он показал несостоятельность попыток обозреть всю психологическую реальность из какой-либо одной точки, свести ее к какой-либо одной психологической категории, т.е. категориальный монизм потерпел в этой науке полный провал, естественной реакцией на который явились системный подход к построению психологического знания, выстраивание комплексных систем равноправных психологических категорий и др. С другой стороны, психологическая реальность показала себя как многомерная, но не безмерная, а ее когнитивные, аффективные и поведенческие компоненты зарекомендовали себя как основные составляющие психического, что породило представления о так называемой фундаментальной психологической триаде. Эти два результата слились в «умеренную» интегративную установку, состоящую в том, что на психологическую реальность надо смотреть не из одной точки (поскольку так ее нельзя обозреть), а из разных точек (при этом не из всех, а только из ключевых, поскольку из всех точек сразу невозможно смотреть). Набор таких ключевых точек варьирует в зависимости от тех факторов, которые определяют разнообразие методологических установок в любой ситуации их проявления. «...»

Соответствующий вид горизонтальной интеграции давно провозглашен (и не только провозглашен, но во многом и реализован), хотя и в несколько других терминах, на уровне базовых методологических принципов отечественной психологии, таких как принципы единства сознания и деятельности, аффекта и интеллекта «...», причем, наверное, давно пора осуществить взаимное наложение этих принципов и призывать не к «парным союзам» соответствующих локусов психологической реальности, а к их объединению в триаду, т.е. провозгласить единство когнитивных, аффективных и поведенческих процессов. Еще чаще это единство проявляется не в провозглашаемых общих принципах психологической науки, а в траекториях и результатах изучения конкретных психологических феноменов «...» Это побуждает сформулировать представление о триединой структуре, как об универсальном принципе построения психологической ре-

альности, причем за данным принципом стоит простая реальность: мы действуем, мыслим, переживаем (чувствуем), и это, наверное, главное в нашем существовании, а вопрос о том, что в нем самое важное — действия, мысли или переживания, наверное, лишен смысла. «...»

«....» В результате обозначается такой наиболее простой и естественный вариант горизонтальной интеграции психологии: «наверху», т.е. на уровне общей картины психологической реальности, она видится как единство когнитивных, аффективных и поведенческих компонентов, а «внизу» (да простят психологи-эмпирики такую «топографию»), т.е. на уровне исследовательской практики, в каждом изучаемом феномене вычлняются когнитивная, аффективная и поведенческая стороны. «...»

«...» Жизнеспособные же методологии, как правило, формируются путем обобщения и вынесения на методологический уровень того, что уже давно вызрело и существует в реальной исследовательской практике, а не предписывается ей.

Даже самый поверхностный взгляд на эту практику не оставляет сомнений в том, что «горизонтальная» интеграция уже достаточно давно реализуется в психологической науке.

Все реже можно встретить психолога, который считал бы себя (и реально был бы) «чистым» бихевиористом, когнитивистом или сторонником психоанализа, равно как и, скажем, теории деятельности, да и какой-либо другой психологической теории. Большинство из них не являются адептами какой-либо «одной отдельно взятой» теории, а реализуют комплексный взгляд на психологическую реальность, впитавший в себя элементы разных концепций. «...»

«...» Соответствующим образом построено и психологическое образование, предполагающее ознакомление обучающихся психологии с разными концепциями, снабжение их знанием, полученным на основе самых различных концептуальных оснований. «Чисто» бихевиористское, когнитивистское и т.п. преподавание психологии тоже трудно себе представить, а если можно — то только как систему подготовки «профессиональных кретинов». Любой современный психолог — это своего рода стихийный интегратор психологического знания, а первый шаг к горизонтальной интеграции психологической науки уже давно сделан и запечатлен в знании, которое мы получаем в психологических вузах, в его строении и отображении в мышлении каждого психолога. «...»

«...» Таким образом, хотя единая психологическая теория, о которой психологи прошлого вождели как о главном интеграторе психологического знания, так и не создана и едва ли будет создана, по крайней мере, в обозримом будущем (еще раз подчеркнем, что такой теории нет ни в одной науке), существующие в психологии теории не так уж непримиримы и «несоизмеримы» — в терминах Т. Куна — друг с другом, нынешнее психологическое сообщество не поделено на фанатичных адептов этих теорий, большая часть исследований строится на кросстеоретической основе и воздаст должное различным аспектам психического. Все это — проявления *естественной* горизонтальной интеграции психологического знания, которая в отличие от его искусственной интеграции путем декларирования объединительных программ и попыток создания соответствующих теорий выглядит неброско, происходит незаметно, но обусловлена внутренней логикой развития психологического знания и дает зримые плоды.

ВЕРТИКАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

И все-таки, наверное, самая заветная мечта и одновременно главная методологическая проблема психологической науки — это объединение различных уровней проявления и детерминации психического. В ее истоках — попытки найти взаимные переходы между этими уровнями, например, путем установления количественных соответствий между физической величиной стимула и интенсивностью вызываемой им психической реакции, что дало бы возможность вписать психическое и физическое в единое «пространство». Малоудовлетворительные результаты подобных попыток породили представление о «параллелизмах» — психофизическом, психофизиологическом, психосоциальном — как об одном из главных свойств предмета психологии и одной из главных головоломок (вновь в терминах Т. Куна) психологической науки, над которой психологи до сих пор безуспешно ломают головы.

Эти парадоксы успешно преодолевались на уровне общеметодологических принципов. «...» В конкретной же исследовательской практике подобные мечты и программы не только не удавалось реализовать, но и происходило своего рода удвоение исходных «параллелизмов» вследствие того, что «параллельная» детерминация психического проецировалась на само психическое. Психическое постоянно «гоняли» по основным плоскостям его детерминации, помещая

то в социальную плоскость (например, путем таких его пониманий и, соответственно, локализаций, как «психика — это отношение», «психика — это совокупность общественных отношений» и т.д.), то в физиологическую («психическое — это результат взаимодействия нейронных ансамблей» и др.), то отодвигая подальше от них обеих и отождествляя, например, с душой. Все подобные попытки были сколь безрезультатны (соответствующие понимания психики выглядели явно однобоко), столь и результативны, с разных сторон вычерчивая один и тот же результат — невозможность понять и объяснить психику, абстрагируясь от какой-либо из основных сфер ее детерминации, а тем более от всех, кроме одной. Благодаря им стало абсолютно ясно, что понять и объяснить психику можно только рассматривая ее *одновременно* и как порождение социума, и как функцию нейронов, и как многообразие нашего феноменального мира, и в других ипостасях, что, естественно, не означает необходимости для каждого конкретного психолога «ловить» ее на всех этих уровнях и не превращает специализацию исследователей в абсурд. В русле методологического либерализма «...» это означает, что подобно тому, как не существует «неправильных» психологических теорий, поскольку каждая из них достаточно адекватно объясняет какой-либо аспект психологической реальности, не существует и «неправильно работающих» или «не нужных» психологов (парапсихологи и иже с ними — не в счет) и познать психологическую реальность можно только объединенными усилиями тех, кто изучает нейроны, тех, кто изучает внутренний мир человека, в том числе и его душу, тех, кто изучает его зависимость от социума, и др.

Все это, естественно, проще провозгласить, чем исполнить, а главная проблема возникает в связи с двумя обстоятельствами. Первое: основные виды детерминации психического — физиологическая (физическая), феноменологическая (внутрипсихическая) и социальная — практически не перекликаются друг с другом и плохо выстраиваются в единую систему детерминации. Второе: психологи, в своем профессиональном мышлении воспроизводящие общие закономерности человеческого мышления, проявляют отчетливо выраженную нетерпимость к подобной — «параллельной» — детерминации явлений, настойчиво стремясь «спрямить» ее и поместить в какую-либо одну плоскость. В принципе для научного мышления «параллелизма», подобные психофизическому, после кризиса классической физики стали привычными, и оно спокойно воспринимает, например,

свет и как волну, и как поток частиц, физические объекты — и как набор атомов, и как твердые тела, живые организмы — и как саморегулируемые системы, и как скопления молекул. Но, во-первых, это свойственно все-таки не любому, а наиболее сложно организованному научному мышлению, во-вторых, подобные схемы мышления, ломающие привычные «фигуры» восприятия, приживаются с большим трудом. «...»

Тем не менее психологической науке, по всей видимости, еще нужны время и просветительские усилия методологов, чтобы прежде всего принять идею *параллельной детерминации психического*, а затем вживить ее в свое «рабочее» мышление, перестав воспринимать «параллелизмы» как аномалии и парадоксы, отвергнуть в качестве бессмысленных вопросы о том, мы управляем своими нейронами или наши нейроны управляют нами, и т.п.

К тому же «параллелизмы», которыми эта наука мучается с момента ее появления на свет, выглядят как группа далеко не однопорядковых явлений (часть их не заслуживают включения в нее). Так, то, что принято считать психосоциальным «параллелизмом», представляет собой связь явлений, которую вполне можно выстроить в одной каузальной плоскости, а соответствующий парадокс снимается, в том числе методологической формулой, согласно которой внешние, в частности, социальные факторы действуют через внутренние, например, внутриспсихические, условия «...»

В общем, «параллелизмы», выражающие расхождение уровней детерминации психического, традиционно воспринимающиеся как наиболее сложные головоломки психологической науки и наиболее опасные «онтологические ловушки», выставленные ее объектом, в действительности не так уж сложны и непреодолимы. В случае же их действительной непреодолимости, скажем, рядоположности нашего феноменального и нейрогуморального «миров», соответствующие виды детерминации могут быть объединены на основе идеи о параллельной каузальности, которая давно пустила корни в развитых науках.

В результате и традиционно наиболее сложная для психологии вертикальная интеграция психологического знания не встречает на своем пути непреодолимых барьеров и уже в значительной мере подготовлена историей психологической науки. Конечно, трудно ожидать, что знание, накопленное социальными психологами, психологами физиологической и гуманистической ориентации и т.д., со-

льются в одно целое. Но вполне можно представить и уже сейчас различить каркасы той системы психологического знания, в рамках которой каждое из них найдет свое место. Важно лишь, чтобы обретение этого места не оборачивалось стремлением лишить места других.

ДИАГОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Разрыв между исследовательской (или академической) и практической психологией уже долгие годы фигурирует в «истории болезни» психологии как один из ее главных симптомов. «...»

В конце истекшего века регулярно констатировалось не только сохранение, но и расширение разрыва между академической психологией и профессиональной практикой, причем, по мнению ряда авторов, оно было связано с тем, что психологическая практика охотно и активно впитывает методологию и культуру постмодернизма, в то время как консервативная и неразворотливая академическая психология все еще носит давно устаревшую позитивистскую одежду. «...»

«...» Подвергать сомнению существование больших и принципиальных различий между исследовательской и практической психологией было бы нелепо. Они, безусловно, существуют, препятствуя интеграции двух основных форм психологического знания, однако, обращаясь к изложенным выше констатациям, следует отметить, что, во-первых, эти различия иногда преувеличиваются, во-вторых, они постепенно сокращаются. «...»

«...» Целый ряд направлений исследовательской психологии, например психоаналитическая ориентация в социальной психологии, выросли из психоаналитической практики, да и вообще психоанализ служит яркой иллюстрацией возможности единства практической и исследовательской психологии.

В современной психологии можно разглядеть и встречный вектор развития знания — погружение сюжетов, традиционно изучавшихся в контексте исследовательской психологии, в практический контекст со всеми сопутствующими этому изменениям самих сюжетов. «...»

Вообще одним из главных лейтмотивов сближения академической и практической психологии служит постмодернистская методология, которая, давно будучи характерной для практической психологии, распространяется и в академической психологии. Например, такие атрибуты практической психологии, как качественный анализ,

изучение единичных случаев, признание значимости уникального опыта, полученного в обход репрезентативных выборок и без подсчета коэффициентов корреляции, становятся все более распространенными и в исследовательской психологии, в которой происходит также легализация личного опыта психолога в качестве источника психологического знания «...», в результате чего практическая психология все увереннее выполняет исследовательские функции, традиционно ассоциировавшиеся с академической психологией.

Наметились и другие направления сближения. Например, теории, которые стали одним из символов академической психологии и которые практическая психология традиционно отвергала как чрезмерно академические, сейчас тоже адаптируются к потребностям практики. В частности, нельзя не заметить, что на психологических конференциях, в особенности на научно-практических (которые сами по себе стали знаковым явлением, знаменуя стремление объединить психологическую науку и практику), «большие» психологические теории упоминаются довольно редко, однако активно эксплуатируются так называемые малые теории и теории среднего ранга, позволяющие упорядочить ту или иную сферу изучаемой реальности. Нередко подобные теории и рождаются в процессе практической деятельности психологов, стремящихся не только воздействовать на эту реальность, но и осмыслить, упорядочить ее.

Налицо и тенденция к развитию методологического самоанализа практической психологии, традиционно ассоциировавшегося с академической наукой и явившегося естественной реакцией на разрастание и усложнение психологической практики «...». Иными словами, исследовательская психология осваивает направления работы, традиционно характерные для практической психологии, а практическая психология — характерные для исследовательской, что неизбежно порождает их когнитивное сближение.

Но, пожалуй, еще более заметно «наведение мостов» между академической и практической психологией в социальной плоскости, т.е. наблюдается сближение соответствующих страт психологического сообщества «...» Обобщая соответствующие когнитивные и социальные тенденции, можно констатировать, что *хотя разрыв между практической и академической психологией по-прежнему существует, он уже не выглядит как непреодолимая пропасть, и наблюдается их интенсивная и разноплановая конвергенция.*

* * *

Таким образом, «призрак» интегративной психологии не только бродит по территории психологической науки, но и все увереннее материализуется, а ее интеграция выглядит не как утопия, а как уже различимая реальность. Однако способы и результаты ее интеграции представляются более сложными и многоплановыми, нежели те, к которым привыкло воспитанное на «линейном детерминизме» упрощенное научное мышление.

Петренко В.Ф. Что есть истина? (Или наш ответ лорду Чемберлену) // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т.2. – №1. – С. 93 – 101.

«.....» Предмет науки как идеальная модель задается методами «...» и специфическим языком описания, многие понятия которого операциональны (т. е. в свернутой форме содержат процедуру построения). И если язык бихевиоризма вполне адекватен (по крайней мере, для нынешнего состояния психологической науки) описанию процесса формирования навыка, то вряд ли с него помощью можно описать реальность экзистенциальных переживаний личности или процессы эмпатического сопереживания. В тех же областях, где интересы теорий пересекаются, они скорее по «принципу дополнительности» задают объемный, многомерный взгляд на проблему. И здесь я вполне солидарен с А.Г. Асмоловым, утверждающим, что претензия ученого на единственно правильную позицию является формой познавательного эгоцентризма. Согласно принципу «необходимого разнообразия» Эшби, чем более развитой является система (а наука является специфической системой знания), тем большее разнообразие должны содержать ее компоненты для поддержания существования и развития этой системы. На мой взгляд, в зависимости от познавательной задачи и области интереса ученый (как и обычный человек) использует различные аксиоматики, логики, познавательные стратегии. И познавательная стратегия естественнонаучного эксперимента при изучении, например, константности восприятия вряд ли уместна в экзистенциальном поиске смысла собственного существования. И вполне успешный ученый-исследователь оказывается младенчески голым, незащищенным и беспомощным перед проблемами жизни и смерти. Мы что-то можем сказать о деталях бытия (например, об объеме кратковременной памяти или оптимальном уровне мотива-

ции) и почти ничего о главном — «ради чего и как жить». И это упрек всем нам, претендующим на роль психолога, «специалиста в области психической жизни», и в этом причина, справедливо указанная Аллахвердовым, тяготения отнюдь не худшей части психологов к религии.

В общем суть моих возражений сводится к тому, что нет единой психологической науки, а есть, скорее, конгломерат наук с разными объектами и методами исследования, называемый одним именем «психология», и ряд областей психологии (например, социальная психология), которые гораздо ближе по языку и методам к родственным научным дисциплинам (например, социологии), чем, скажем, к психофизике или медицинской психологии. И вполне возможно, что в дальнейшем из «психологии» выделится целый букет предметных наук, как в свое время из философии выделились физика, химия, биология и сама психология «...»

«...» Психологи на фоне методологической вседозволенности и теоретической разобщенности стали легко соединять несоединимое, впрягая в одну телегу бихевиоризм, мистику Востока, психоанализ, концепцию деятельности, христианство, экзистенциализм и что угодно еще «...»

«...» Несмотря на обилие методологических парадигм (бихевиоризм и необихевиоризм, когнитивная психология, теория деятельности, психоанализ, гуманистическая психология и пр. и пр.), в психологической науке последние лет 30 наблюдается своеобразный методологический застой. Психологи тех или иных направлений работают в рамках уже сложившихся парадигм, увеличивая объем эмпирии, и совершенствуют качество используемых методик, но не предлагают никаких кардинально новых идей.

Но наряду с «...» показателями научной достоверности, присущими и естественнонаучной парадигме, в гуманитарной науке присутствует знание, основанное на чувстве сопереживания, эмпатии, своеобразном резонансе душ автора текста и читателя. Как полагает герменевтика (Х.Г. Гадамер, П. Рикер), если естественные науки — науки о познании, то гуманитарное знание — о понимании. Понимание же — это осмысление места, функции данности в контексте некоего целого. А поскольку любая система развивается, то и понимание подразумевает осознание данного в контексте, еще не реализованного, становящегося бытия. И в этом плане понимание — не констатация наличного состояния, а своего рода пророчество, видение

потенциальных возможностей развития. «...» способность видеть вер-
ер возможных сценариев (ведь наблюдаемый человек обладает такой
загадочной способностью, как свобода воли) и соотносить свое по-
нимание человека с еще не ставшим, но возможным его бытием, про-
рочествовать его путь, «его Дао» — презумпция гуманитарных наук,
отличие их от естественнонаучных (не понимающих, а изучающих)
«...»

«...» Как отмечает Хилари Патнэм, «сегодня многие философы, а
возможно, большинство, поддерживают некоторую версию "копиру-
ющей" теории истины, т. е. концепцию, согласно которой утвержде-
ние является истинным в том случае, если оно соответствует (незави-
симым от сознания) фактам» (Патнэм, 2002, с. 9). Таким образом,
теория отражения или версия «копирующей теории истины») импли-
цитно содержится в мировосприятии большинства психологов и фи-
лософов. Особенно парадоксально это звучит в тематике общения,
межличностного восприятия, сознания и самосознания, где, казалось
бы, уже сама проблематика подразумевает пристрастного наблюда-
теля, включенного в изучаемый процесс. Мало того, что эта позиция
антикультурно-историческая, так как полагает неизменность и неза-
висимость объекта познания от инструментария, социокультурных
установок и языка исследователя. «...»

«...» Человек живет в искусственной, им же созданной среде, в
пространстве языка, культуры и науки, среди техники, виртуальной
реальности компьютерных технологий и средств массовой коммуни-
кации (т. е. внутри «третьего мира», по К. Попперу), и эта погружен-
ность человечества в искусственную среду, им же созданную, только
нарастает. Поэтому познание вне рефлексии мотивов, системы цен-
ностей ученого как представителя некоей культуры (или цивилиза-
ции) без анализа методических средств и языка описания в попытке
«узнать, что есть на самом деле», — такая же эфемерная задача, как
попытка схватить руками голографическое изображение, чтобы по-
щупать, а какое же оно «на самом деле» без наблюдателя.

Так что есть истина? «...» В ряде современных философских
направлений (философия жизни, экзистенциализм, структурализм)
это понятие истины утратило значимость, а в творчестве Ж. Дерриды,
П. Фейерабенда, Р. Рорти объявляется «идеологически нагружен-
ным» и «устаревшим». Понятие истины полисеманлично. Класси-
ческое определение истины у Фомы Аквинского как «тождества вещи и
представления» можно считать предтечей «копирующей теории ис-

тины». Позиция «копирующей теории истины» подразумевает единственность «правильной» теории объекта и полагает процесс познания как последовательное приближение познавательной модели к объекту, к тому, «какой он есть на самом деле». С моей точки зрения, глубина познания и информативность модели не подразумевают ее подобия объекту. «...»

«...» По мере развития познания модели могут становиться все более информативными относительно объекта, но это не значит — подобными. Картины мира современных национальных культур (например, Франции и Японии) гораздо более многомерны и информативны, чем мировосприятие наших древних человекообразных предков. Но они заведомо различны, ибо впитали всю предыдущую национальную культуру, творчество многочисленных поколений предков. Национальные культуры — сад расходящихся тропок, и глобализация, задавая стандартизацию на более низких уровнях бытия, оставляет и даже отчасти обеспечивает возможность творческого разнообразия на более высоких уровнях человеческого бытия — уровнях человеческого духа. Расширяющая Вселенная Человеческой Сознания обогащается все новыми и новыми инвариантами при одновременном увеличении разнообразия.

Но, помимо копирующей теории истины, есть по крайней мере еще две ее версии. Одна из них — это трактовка понятия истины как правильности исчисления предикатов или правильности символических (знаковых) преобразований, т. е. истинно то, что соответствует таблице истинности «...»

«...» Необходим концептуальный анализ, своеобразная деконструкция психологической терминологии, выросшей на почве обычного языка и имплицитно содержащей фигуры мифологического и синкретического мышления. «...»

«...» Необходимость концептуального анализа базисных понятий, требующая совместной работы психологов, лингвистов и логиков, вполне понимается «...» мало осознается подавляющим большинством отечественных психологов, стоящих на позиции наивного реализма и бездумно оперирующих понятиями «объективная действительность», «психологическая реальность» как некоей непосредственной онтологической данностью.

Наконец, существует трактовка истины как некоторого идеала, к которому человек духовно стремится. «В христианстве истина — это не дискурсивное понятие, не теория, не учение, не смесь уче-

ний, но живая богочеловеческая Личность, исторический Иисус Христос» (Преподобный Иустин, 2004, с. 71). Ю.А. Шрейдер отмечает, что вопрос «Что есть истина?» некорректен, и, вспоминая библейские слова Христа «Аз есмь Истина» и «Аз есмь Путь» («Я есть путь и истина»), полагает, что следует ставить вопрос: «Кто есть Истина?» (Шрейдер, 1999). Такая постановка вопроса, на мой взгляд, ближе к гуманитарным наукам, наукам о понимании, где свободный выбор жизненного пути личности предусматривает и личный выбор Истины как выбор пути Будды, Христа, или Магомета, или еще не хоженного пути мыслителя, ученого-первооткрывателя.

Вачков И.В. Нужна ли практическому психологу методология? //Труды Ярославского методологического семинара. Методология психологии. – Ярославль: МАПН, 2003. – С. 72 – 79.

"Нет ничего практичней хорошей теории". Эта расхожая фраза не является слишком убедительной для большого числа психологов-практиков. Стойкое неприятие "воды", под которой многими понимается вообще любая теория, является, на мой взгляд, одним из серьезнейших факторов, влияющих на современное состояние психологии. И академической, и практической. «...»

«...» Теория обычно понимается как логическое обобщение опыта, отражающее закономерности развития природы и общества, совокупность научных положений, разрабатываемых в отвлеченно-логическом плавно и составляющих основу науки – в противоположность практическому применению знаний. Впрочем, часто почти как синоним "теории" используется понятие "методология". При этом слово "методология" вроде бы практикам ближе: корень "метод" невольно вызывает симпатию.

Методология буквально и означает науку о методе, но в широком смысле слова – методе познания и преобразования мира. Большой акцент обычно делается на методе познания, поскольку наука занята в первую очередь накоплением и систематизацией знаний о мире, а преобразование этого мира – задача прикладных и практических областей. Методология бывает разных уровней. И вот

что интересно, выбор определенной позиции на верхнем уровне, задает методологические основания всех других уровней. «...»

Попробуем описать функции методологии, опираясь на работы известных российских психологов В.П.Зинченко, С.Д.Смирнова, Б.Г.Мещерякова, А.В.Петровского и других.

Во-первых, методология обеспечивает четкость и ясность постановки проблемы (научной или практической) как со стороны содержания, так и по форме. Иными словами, на основе определенных принципов и методологических норм удастся грамотно сформулировать вопрос, требующий решения. Например: "Возможно ли изменить личностные качества человека только методами убеждения?". Или: "Требуется ли повторяемость явлений психологических феноменов, чтобы утверждать их существование?". Скажем, с позиций материалистической методологии некорректно формулировать проблему так: "Какую часть души занимает божественный дух?". А с позиций идеалистической методологии нелепо ставить вопрос о материальности всего сущего.

Во-вторых, методология осуществляет мировоззренческую интерпретацию результатов науки. Любое открытие, любые новые факты и полученные данные требуют своего объяснения и включения их в систему уже известных знаний. Например, открытие новых свойств элементарных частиц поставило проблему: либо пытаться объяснить их с позиций прежней методологии, либо пересмотреть некоторые принципы этой методологии. Примером из психологии может служить обнаружение паранормальных явлений, скажем, "чтение" мыслей собеседника, угадывание геометрических фигур, изображенных на листах, которые спрятаны в плотные закрытые конверты, и т.п. Относительно подобных явлений ученые высказываются совершенно по-разному. Можно попробовать рассматривать их как особое проявление уже известных феноменов и уникальное свойство, присущее редким индивидам, у которых особо низкий порог восприятия. Это позволяет оставаться в рамках прежней научной методологии. Можно просто игнорировать паранормальные явления и отрицать реальность их существования. Можно попытаться разработать новые методологические координаты, которые включали бы и объясняли бы такие явления наряду со всеми известными, но уже новому.

В-третьих, методология позволяет вырабатывать стратегию развития науки и практики. Самой собой разумеется, что ученые, стоящие на отличающихся методологических основаниях, видят дальнейшие перспективы различным образом. Поведенческие психологи предпочитают говорить о будущем психологии как экспериментальной науки, по своим методам и строгости все более приближающейся к естественным наукам, таким, как физика и математика. Экзистенциальные психологи утверждают, что психология должна по своему духу все более становиться гуманитарной. Пора, мол, вернуться к истокам и вспомнить о своей прародительнице – философии. Поэтому сейчас все чаще звучат голоса о "рефилософизации психологии". По-разному видятся и пути развития психологической практики – опять-таки в зависимости от исходных методологических оснований. Тут уже за примерами совсем не надо далеко ходить: достаточно вспомнить о дискуссиях вокруг службы практической психологии образования, к которой все мы имеем самое непосредственное отношение. Одни методологи видят школьного психолога в будущем как своего рода мессию, открывающего новые пути отечественной школы. Другие настаивают на сведении его деятельности к четко ограниченному функционалу. А третьи и вовсе пророчат школьной психологической службе скорый и бесславный конец. Достаточно очевидно, что от того, какая методологическая позиция восторжествует в научном мире, во многом будет зависеть и судьба практической психологии образования.

В-четвертых, методология стимулирует сам процесс развития науки и практики. Устаревшие методологические принципы, которые не соответствуют новым научным данным, разумеется, вряд ли сумеют кого-то к чему-то стимулировать. Но именно поэтому и происходит смена методологических подходов, что формулирование новых норм и принципов позволяет как бы "раздвинуть шторы" для лучшего видения диапазона возможностей. Осознание новых перспектив, четкое понимание того, что уже известно, а что нет, в буквальном смысле "подталкивает" исследователей к деятельности. Но не только исследователей. Практиков тоже. Ведь в психологии, как и во многих других науках, практики часто идут впереди ученых. И если "методологический прожектор" высветил новое направление, то порой даже не зная о всех трудностях и опасностях предстоящей дороги через неизведанные пространства, вперед идут "сталкеры"-практики, на ощупь, интуитивно прокладывающие путь. Самое главное для них

знать, что это направление признано перспективным. Так было с психоанализом, так было и с гуманистической психологией, да и со многими другими психологическими школами.

В-пятых, методология дает определенные средства для решения поставленных задач. Психоаналитическая методология предлагает свои средства и изучения психики и воздействия на нее – интерпретацию, изучение архетипов коллективного бессознательного и т.п. Бихевиоральная методология вручила практикам совершенно иные методы – негативное и позитивное подкрепление, систематическую десенсибилизацию, "якорение" и так далее. Фактически каждый методологический подход подразумевает использование его адептами особых специфических средств и методов.

И, наконец, в-шестых, методология позволяет описать и оценить саму деятельность исследователя или практика и выработать рекомендации и правила, то есть те нормы, которыми должен руководствоваться человек в своей деятельности. Речь идет об анализе самой структуры деятельности, включающей мотивацию, цели, задачи, действия, средства и методы, оценку результатов. Обращение к этим вопросам способствует улучшению организационную сторону исследования каких-либо проблем или преобразования изучаемых объектов. Проще говоря, методология помогает взглянуть не только объект, но и на самого человека, изучающего или преобразующего этот объект и на их взаимодействие. Это особенно важно для психологии, в которой "объект" сам является "субъектом". Ведь клиент (или испытуемый) тоже всегда оказывает влияние на психолога и нужно с методологических позиций понять и объяснить все аспекты возникающего взаимодействия как двустороннего процесса.

Пожалуй, это не исчерпывающий список функций методологии психологии. Но даже его достаточно, чтобы понять, для чего она нужна. Практик, не учитывающий роль методологии в его собственной деятельности, часто оказывается просто "слепым" в плане понимания того, что он сам делает, когда взаимодействует с клиентом. «...»

Леонтьев Д.А. Неклассический вектор в современной психологии // Постнеклассическая психология. – 2005. – №1

«...» Развитие психологической науки на протяжении XX века предстает в первую очередь как расширение рамок того, что входит в понятие научной методологии и научного подхода к человеку. Если в начале этого периода молодая психологическая наука осознавала себя, прежде всего, через призму классического представления о науке, сформировавшемся по мере развития естественных наук, то в дальнейшем в психологии, при сохранении и укреплении ее классической составляющей, параллельно набирал силу неклассический вектор ее развития, связанный с разнообразными попытками строить психологию иначе, а именно как гуманитарную дисциплину, основанную на расширенном, неклассическом представлении о науке и научном познании «...»

Неклассический прорыв в психологии.

Психология классическая и неклассическая

Концом 1920-х-началом 1930-х годов можно датировать несколько сделанных в разных местах разными учеными очень важных прорывов, которые привели к существенному изменению общего образа человека. Этот прорыв, который можно назвать гуманитарным, или неклассическим прорывом, обеспечили в первую очередь пять ученых — Курт Левин, Лев Выготский, Михаил Бахтин, Альфред Адлер и Людвиг Бинсвангер.

Курт Левин (см.: Левин, 2001) выдвинул идею галилеевского способа мышления как антитезу аристотелевскому способу мышления. Свойства, которые проявляют объекты, как показал Галилей по отношению к физическим объектам и физическим свойствам, не принадлежат природе самих этих объектов. Они обнаруживаются только при взаимодействии этого объекта с другими объектами, тела — с другими телами. Так, например, вес не есть свойство самого тела, а есть характеристика взаимодействия этого тела с гравитационным полем Земли. Если убрать это взаимодействие, то тело потеряет вес. Аналогичным образом, как показал Левин, психологические свойства мы также должны рассматривать не как внутренние атрибуты самих людей, черты диспозиции, а как что-то, что проявляется в некотором поле взаимодействия человека с окружающим миром и другими людьми.

Л.С.Выготский заложил основы неклассического подхода в узком смысле слова. «...». Суть его заключается в том, что психические содержания и процессы существуют не только в интраиндивидуальной форме, будучи привязаны к активности нервной системы индивида. Они существуют также в объективированной, опредмеченной форме в культурных артефактах и могут передаваться (транслироваться) от индивида к индивиду. По мере нашего развития мы усваиваем эти содержания из окружающего культурного мира через взаимодействие с этим миром, опосредованное взаимодействием со взрослыми. Неклассическая психология — это наука «о том, как из объективного мира искусства, из мира орудий производства, из мира всей промышленности рождается и возникает субъективный мир отдельного человека» (Эльконин, 1989, с. 478). Можно говорить о процессе циркуляции психологических содержаний из индивидуально-психологической в предметно-объективированную форму и обратно, осуществляемом посредством механизмов опредмечивания и распредмечивания (Леонтьев А.Н., 1977).

М.М.Бахтин в своих новаторских работах показал принципиальную разомкнутость сознания человека и смысловое взаимодействие сознаний. Он показал, что в таком процессе как диалог, который выходит за рамки классической парадигмы в человекознании, происходят взаимодействия и взаимопереходы смыслов, то есть в диалогическом общении сознание разных людей оказывается разомкнутым по отношению друг к другу (см. напр.: Бахтин, 2000).

Альфред Адлер произвел революцию в психологии тем, что ушел от естественнонаучного детерминизма применительно к поведению человека. Человек не детерминирован причинами, которые толкают его к определенным действиям. Наоборот, причиной действия выступает цель. Мы должны по отношению к человеку задавать не вопрос «почему?», который задавал Фрейд, а вопрос «зачем?», и только через указание на цели, которые человек себе ставит, мы можем понять действие человека (см.: Adler, 1980).

И наконец Людвиг Бинсвангер — основоположник экзистенциальной психологии и психиатрии — ввел в обиход такое понятие как жизненный мир: чтобы понять человека, бесполезно его обмерять, изучать, тестировать, надо проникнуть в его жизненный мир, который включает в себя внешний мир (то, что окружает человека), внутренний мир и совместный мир, в котором осуществляется диа-

лог, обмен, взаимодействие с другими людьми (см.: Бинсвангер, 2001).

Эти прорывы (не случайно все они оказались так синхронны) привели к развитию и становлению нового взгляда на человека, который можно назвать неклассическим в широком смысле слова..... Под классической психологией мы будем при этом понимать психологию, строящуюся по образцу естественных наук, как субъект-объектное познание, основанное на методологии эмпирического исследования (см.: Дорфман, 2002; 2005). К характерным образцам классической психологии можно отнести бихевиоризм, особенно классический, и дифференциальную психологию (Штерн, 1998), а также (в более современной модификации) когнитивную психологию «...»

«...» Гуманитарный подход я связываю прежде всего с двумя ключевыми особенностями. Первая — это активное включение в рассмотрение социально-исторического, культурного контекста, рассмотрение человека не как вещи среди вещей, а как укорененного в мире культуры, с которым он взаимодействует и из которого себя строит. Гуманитарная, или неклассическая психология рассматривает личность не как природный объект, а как культурный, искусственный объект (см.: Мамардашвили, 1994), как произведение. Вторая особенность — рассмотрение личности как творца этого произведения, активного субъекта, не столько формируемого извне или изнутри заранее заложенными программами, сколько как самосозидающего, самодетерминируемого. Только гуманитарный подход в состоянии понять субъектность человека (agency) — его способность быть не просто побуждаемым изнутри и извне, а источником и причиной своих действий.

Очевидно, что классический и неклассический способы построения психологического знания не во всех отношениях жестко альтернативны друг другу, а в чем-то друг друга дополняют. «...»

Трансформации психологического знания: неклассический вектор

Кратко охарактеризую несколько направлений неклассической трансформации психологии: от поиска знаний к социальному конструированию; от монологизма к диалогизму; от изолированного индивида к жизненному миру; от детерминизма к самодетерминации; от потенциализма к экзистенциализму; от количественного подхода к качественному; от констатирующей стратегии к действенной. «...»

От поиска знаний к социальному конструированию. Это очень мощная методологическая струя, которая, зародившись в середине 1970-х гг., породила методологию социального конструкционизма (см.: Джерджен, 1995 а, б; Барр, 2004; Якимова, 1999), во многом определяющую облик всей теоретической психологии последних двух десятилетий. В числе главных источников этого движения его лидеры указывают на аналитическую философию языка Л.Витгенштейна, подчеркивавшего влияние употребляемых нами слов на характер той реальности, с которой мы имеем дело, на конструктивную социологию знания П.Бергера и Т.Лукмана (1995) и на теорию личностных конструктов Дж.Келли (1999).

Главный разработчик и лидер социально-конструкционистского подхода, американский социальный психолог Кеннет Джерджен начал с идеи о том, что социально-психологическое исследование (позднее он распространил ее на всю психологию и даже еще шире) есть про преимуществу исследование историческое, а все, с чем мы работаем — это слова, ярлыки, формирующиеся в конкретном сообществе, конкретной исторической обстановке. Научное содержание всех теорий и моделей, с которыми мы работаем, зависит не только и не столько от объекта исследования, сколько от того, как мы договариваемся использовать термины, понятия. А это, в свою очередь, определяется социально-историческим контекстом. Теория, таким образом, есть продукт языковой договоренности людей, живущих в конкретном историческом пространстве и времени. Поэтому акцент надо перенести с соотношения между теорией и описываемой ею реальностью на соотношение между теорией и контекстом, в котором она строится «...»

В 1985 году вышла основополагающая статья Джерджена под названием «Движение социального конструкционизма в социальной психологии» (см.: Джерджен, 1995б), где он тезисно формулирует основные теоретические посылки этого подхода. Термины, то есть понятия, с помощью которых мы объясняем мир и себя в мире, определяются не предметом объяснения, а являются продуктами исторического и культурного взаимодействия между членами общества, то есть продуктами договоренности. Слова приобретают свои значения исключительно в контексте текущих социальных межличностных взаимоотношений. Вне этих традиционных процессов научной коммуникации любое объяснение превращается в пустую форму. Я могу выстроить какую угодно теорию, но если я игнорирую сложившиеся

традиции разговора об этом предмете, то меня никто не воспримет и даже не будет пытаться. Степень устойчивости во времени того или иного образа мира, той или иной теории, того или иного объяснения зависит не от объективной ценности предложенных объяснений, а определяется превратностями социальных процессов. При изменении социальной ситуации некоторые объяснения становятся резко неприемлемыми, вне зависимости, правильные они или неправильные. Роль языка в жизнедеятельности людей определяется характером его функционирования в отношениях между людьми — языковые модели и конструкции определяются исключительно ритуалом отношений в среде людей, где эти языковые формы циркулируют. Одна из главных задач конструкционистского учения, как ее формулирует Джерджен — обогащение арсенала теоретического дискурса в надежде повысить потенциал практики.

Получается, что понимание людей, в том числе научное понимание, определяется прежде всего тем контекстом, в котором выстраивается наука. Понимание есть результат совместной деятельности людей, их договоренности. Одна из ключевых книг социального конструкционизма называется «Диалогические реальности» или «Реальности общения» (Conversational realities) (Shotter, 1993). Действительно, именно диалог в широком смысле, не между двумя, а между многими людьми, конструирует ту реальность, о которой в нем идет речь. По-разному построенный диалог, в частности, между учеными, между научными школами, внутри научной школы, может по-разному конструировать одну и ту же реальность и по-разному заставить с ней практически работать. «...»

На данный момент возможности социального конструкционизма в психологии полностью продемонстрированы и практически исчерпаны. Поняв, что психологические теории важно анализировать с точки зрения того социального содержания, которое в них может имплицитно вкладываться, психология возобновляет свой интерес к самой объясняемой реальности, к объекту. Конструкционизм постепенно преодолевает собственную односторонность и переходит в более конструктивные формы, в частности, в формы диалогической психологии.

От монологизма к диалогизму. Начиная с 1980-х гг. как на Западе, так и в нашей стране наблюдается стойкий рост интереса к таким авторам как М.М.Бахтин, а также Л.С.Выготский и Дж.Г.Мид. Они ввели в психологию неклассическую идею диалога как особой

смыслопорождающей реальности, несводимой к передаче информации и другим однонаправленным процессам. В обоснование необходимости и уникальности диалогического подхода используется восходящая к М.Мерло-Понти и Г.Бэйтсону метафора: только при бинокулярном зрении возникает измерение глубины, отсутствующее при монокулярном. Диалог рассматривается в этом подходе не только как форма межличностного взаимодействия, но и как форма взаимодействия с объективированным миром культуры, а также как форма взаимодействия с самим собой. Диалогичность «я» (self), внутреннее многоголосие является нормой и не тождественно шизофреническому расщеплению. Здоровое «я», отмечает лидер этого направления Губерт Херманс, подразумевает многоголосие, но при этом обязательное сохранение метапозиции, которая позволяет увидеть внутри между этими голосами определенные связи, упорядочить и структурировать вариативность позиций внутри «я». При этом мы вовлекаемся в диалог определенными областями нашего «я», причем другие области сохраняются вне этого диалога, а границы между теми и другими оказываются достаточно гибкими и подвижными. Мы можем вовлекать в диалог разные области своего «я». В 2004 году было учреждено Международное общество диалогических исследований.

От изолированного индивида к жизненному миру. Более двух десятилетий назад Ф.Е.Василук (1984) противопоставил два альтернативных подхода к психологическому познанию и исследованию — онтологию изолированного индивида и онтологию жизненного мира. Онтология изолированного индивида рассматривает человека изначально как отдельный объект, вырванный из всех контекстов, как изолированный «препарат». После этого, описав присущие ему свойства, можно посмотреть, как они проявляются в связях и взаимодействиях с миром и другими объектами. Этот поход, исходящий из принципиальной возможности описать человека, вырванного из своих естественных жизненных связей, из мира, Ф.Е.Василук считает глубоко ошибочным, потому что невозможно вырвать человека из мира, в котором он изначально пребывает и с которым он изначально, связан «пуповиной своей жизнедеятельности». Человек рождается уже в мире, он является единственным существом, для которого вообще существует мир, а не среда. Более того, сам механизм развития человека во многом связан с теми отношениями, которые складываются у нас с окружающей реальностью. Человек и мир оказываются двумя взаимодополняющими элементами единой системы, из

которой нельзя вычленишь человека и рассматривать его вне отношений и вне связи с миром. «...»

С этой же трансформацией связан все больший сдвиг акцентов от отдельных действий или черт на жизнь или личность в целом. Эту тенденцию также в свое время четко анализировал Ф.Е.Василюк (1984), отмечавший, что хотя в теории деятельности, например, отдельная деятельность представляет собой абстракцию жизни в целом, а предмет представляет собой абстракцию мира, понятны те причины, по которым мы изучаем только отдельные абстракты, а не жизнь в целом и мир в целом. Однако, изучив отдельные части, абстрагированные в целях анализа компоненты, мы затем неизбежно должны вернуться к целому. Сам Ф.Е.Василюк сделал очень много для введения в психологию понятий жизни в целом и мира в целом, что лежит в русле упомянутого вектора, общемировой тенденции. Выполняется все больше работ, которые охватывают не какие-то отдельные акты, а жизнь в целом. Предметом не только теоретического осмысления, но и эмпирических исследований становятся жизненный путь, жизненные стратегии, стиль жизни, цель жизни, смысл жизни. Перечисление даже только наиболее важных работ заняло бы не одну страницу.

От детерминизма к самодетерминации. В мире давно идут дискуссии на тему «детерминизм и свобода человека», не только в психологии. Одна из первых дискуссий на эту тему была между Мартином Лютером, написавшим трактат «О рабстве воли» и Эразмом Роттердамским, противопоставившем ему трактат «О свободе воли» (Эразм, 1988). Мартин Лютер утверждает, что божественное предначертание исключает свободу воли. Эразм отвечает ему: если человек создан по образу и подобию божьему, а Бог свободен в решениях и поступках, то человек тоже должен быть свободен. В XX веке благодаря успехам естествознания в классической психологии стали обладать детерминистские позиции. Вопрос в дискуссиях последних десятилетий стоит о том, полностью ли детерминировано поведение человека или в нем есть какое-то пространство свободы (см. подробнее: Леонтьев Д.А., 2000). Неклассический подход, отрицающий пандетерминированность человеческого поведения получил мощную поддержку со стороны естествознания, отмеченных Нобелевской премией работ И.Пригожина по неравновесной термодинамике (см.: Пригожин, Стенгерс, 1985). Пригожин обнаружил и описал процессы в неорганической природе с разрывами детерминации; в определенных точках они могут принять два разных направления, и нет ни од-

ного фактора, который бы предопределял, какое из этих двух направлений процесс примет, это зависит от случайности. Если с детерминизмом бороться бесполезно, то случайностью овладеть можно, что показал Л.С.Выготский (1983) в своих исследованиях использования детьми жребия как механизма овладения случайностью.

Вспомним формулу: «проблема личности есть проблема того, что, для чего и как использует человек — врожденное ему и приобретенное им» (Леонтьев А.Н., 1983, с. 385). Эта лаконичная формула замечательно перекликается с экзистенциалистским подходом к личности, суть которого заключается в том, что как врожденное, так и приобретенное оказывает влияние на поведение, но ни одно из влияний не оказывает рокового детерминирующего воздействия. Наоборот, если мы не желаем им подчиняться, мы способны эти влияния ассимилировать и перенаправить куда надо, найти какой-то способ поведения, который позволит не подчиниться им. Р.Мэй (May, 1981) говорил, что суть человеческой свободы заключается в паузе между стимулом и реакцией. Стоит остановиться и сосчитать до десяти, как вы выпадаете из жесткой цепи естественной причинности, цепи реагирования на стимул. Современная психология, таким образом, утверждает принципиальную возможность свободы и самодетерминации. Одно из главных оснований и проявлений человеческой свободы заключается в том, что человек способен вводить и устанавливать, а также пересматривать основополагающие принципы, регулирующие собственное поведение, не подчиняясь автоматически заданным принципам (Harre, 1979; Rychlak, 1979). В этой способности заключается суть личностной автономии. Дословно «автономия» переводится с древнегреческого как своезаконие, обладание собственным законом и следование ему — как в политике, откуда пришло это слово, так и применительно к личности (см.: Дергачева, 2005).

Ключевую роль в самодетерминации играет рефлексивное сознание. Вся традиционная психология описывает человека как существо, не обладающее рефлексивным сознанием. Если мы ограничиваемся сознанием как отражением окружающего мира и не включаем критическое рефлексивное сознание, все сравнительно просто. Можно измерить, протестировать наши потребности, учесть возможности их реализации, сравнить их силу, все взвесить и вывести равнодействующую, предсказав с высокой достоверностью, какой вариант поведения я выберу в данной ситуации. Однако, как только мы включаем рефлексивное сознание, прогноз становится невозможен, потому

что я могу принять любое решение — нет такого варианта в данной ситуации, который я не мог бы выбрать. Другое дело — какую цену мне придется заплатить за каждое из решений, но если я принимаю на себя ответственность за сделанный выбор, я выхожу за рамки естественной причинности и могу поступиться гораздо большим, чем если я такой ответственности не принимаю.

Экзистенциальный способ рассмотрения можно рассматривать как дополняющий основную линию традиционной психологии. Вся классическая психология исходит из того, что человеческое поведение принципиально предсказуемо, если достаточно полно учесть все необходимые факторы. Это эмпирически верно и успешно срабатывает для большей части поведения большинства людей в большинстве ситуаций. Но есть некоторые ситуации, в которых традиционный подход не работает. Изначально экзистенциальные воззрения возникли на материале так называемых пограничных ситуаций личностных сломов и кризисов, когда жизненный мир рушится и нет никаких адекватных стереотипных форм выученного поведения. Традиционная психология детерминизма бессильна помочь человеку, который должен принимать решение в отсутствие детерминант, один на один с миром, как и в противоположной ситуации, когда у человека все великолепно, но ему надо еще что-то, и он к чему-то страстно стремится без явной необходимости. В этих двух ситуациях человек принимает необусловленные решения. Если традиционная психология изучает человека в тех его аспектах, в каких он является детерминированным, экзистенциальная психология изучает человека в тех его аспектах, в каких он является самодетерминированным.

Эти два крайних случая, ситуации со знаком минус и со знаком плюс, — ситуации, в которых традиционная психология просто не работает, в которых может что-то сказать только экзистенциальная психология. Однако и во всем промежуточном диапазоне ситуаций с большим удельным весом обусловленности, в которых чаще всего удовлетворительными оказываются ответы традиционной психологии, человек может выйти в режим самодетерминированности, включив рефлексивное сознание. Есть замечательная формула Гегеля, которая, как мне кажется, содержит квинтэссенцию всей психологии личности: «обстоятельства и мотивы господствуют над человеком лишь в той мере, в которой он сам позволяет им это» (Гегель, 1971, с. 26). В этой формуле заключены две глубоких психологических истины. Первая: обстоятельства и мотивы нами управляют, если

мы позволяем это, не включая рефлексивное сознание. Вторая: мы можем и не позволить им это, с помощью рефлексивного сознания сами включиться в управление собственной жизнью.

От потенциализма к экзистенциализму. Термин «потенциализм» принадлежит В.Франклу (1990), который ввел его для обозначения тех подходов, которые сводили развитие человека к полному разворачиванию врожденных потенций, изначально заложенных в него на биологическом уровне. Речь шла о теориях самоактуализации К.Гольдштейна, К.Роджерса и А.Маслоу в ее раннем варианте (см. о них подробнее: Леонтьев Д.А., 2002). Суть потенциализма можно кратко сформулировать так: все, что формируется в ходе развития, потенциально заложено в организм уже при рождении и должно развиться при наличии благоприятных условий. Развитие того, что потенциально заложено, является единственной подлинной движущей силой организма и личности и может принимать форму одних или других поверхностных «мотивов». Противоположность потенциализму — экзистенциалистская позиция «Существование предшествует сущности» (Сартр, 1994). Она гласит, что никакое развитие не предзадано и не гарантировано, человек сам выбирает, чем он станет, в процессе своей жизни, проектируя и строя себя «...»

«...» Экзистенциалистскую позицию можно выразить формулой: главным фактором развития личности является сама личность. Разумеется, эта позиция, которая в последние годы звучит все громче, никак не вписывается в модель классической науки. Лидер американской ветви экзистенциальной психологии Р.Мэй писал: «Экзистенциальная психотерапия может быть названа экзистенциально-гуманитарной, поскольку она выступает против преклонения перед техниками, за возрождение гуманитарного подхода. Экзистенциальная терапия не задается вопросом, как это делается, а ищет скрытые пласты смысла в высказываниях клиента, а также мифы и символы — в его психологии и жизни» (Мэй, 1998, с. 78).

От количественного подхода к качественному. Последние два десятилетия психологическая наука переживает буквально бум качественных исследований. Связанная с классической моделью науки измерительная парадигма подразумевает вычленение четко дифференцированных друг от друга переменных, каждой из которых соответствует своя количественная мера. Однако человеческую реальность образуют жизненные миры, смыслы, цели и другие элементы, которые нельзя описать через набор количественных показателей;

она требует качественной характеристики содержаний. Только при изучении человека и продуктов его деятельности наука впервые сталкивается с такой реальностью как *содержания* — во всей остальной живой и неживой природе содержаний нет. Психология впервые столкнулась с ней при появлении психоанализа, проективных методов, а затем методов анализа документов. Во всех этих случаях перед исследователем разворачивалась качественно своеобразная реальность, которую предстояло понять, истолковать, сделать из нее какие-то выводы без опоры на данные каких-либо измерений. Фактически проблема состояла в специфическом переводе с языка той реальности, в формах которой исходной содержание было дано (сновидения, протоколы ТАТ или теста Роршаха и др.) на язык психологических терминов. Именно перевод является сутью любой интерпретативной или герменевтической работы: понимание есть перевод из одной знаковой или смысловой системы в другую. Конечно, при работе с качественным содержанием полностью трансформируется и принимает иной вид проблема валидности и достоверности выводов. Сейчас эти проблемы по-новому встают применительно и к таким методам получения данных, как контент-анализ или интервью, которые получают новую интерпретацию как диалогические процессы (см. напр.: Квале, 2003). « ... »

От констатирующей стратегии к действенной. Под этим обозначением мы объединяем все методологические традиции, основывающиеся на идее неклассического исследования, изменяющего реальность или порождающего новую реальность, в противовес классическому типу исследования, направленного на констатацию того, что есть, и систематически избегающего возможности внесения каких-либо изменений в изучаемый объект. Отход от классической модели был связан с осознанием принципиальной невозможности изучать сознание человека, не меняя его. Две основные традиции развития методологии действенного исследования связаны с именами К.Левина и Л.С.Выготского. Первый еще в 1920-е годы в берлинском цикле экспериментальных исследований аффектов и действия разработал новый тип эксперимента, а в 1940-е годы, в контексте решения прикладных социально-психологических проблем сформулировал методологию действенного типа исследования, в котором неразрывно соединены исследовательская сторона и осуществляемое психологом полезное изменение (см.: Левин, 2001). Выготский в русле своего подхода к развитию как процессу, имеющему не столько естествен-

ную природу, сколько направляемому обучением, то есть целенаправленно организованной деятельностью, или взаимодействием, вышел на психотехническую парадигму исследования. Исследование, согласно этой парадигме, возможно только в процессе изменения того психологического процесса, который является объектом изучения (см.: Пузырей, 2005). Эти две традиции не являются единственными; аналогичные по сути идеи время от времени появляются в разном терминологическом облачении, например, идея конструктивной психологии Е.И.Головахи и А.А.Кроники (1997). Общее в них то, что способом существования объекта изучения являются непрерывные трансформации, которые и служат ключом к познанию: залогом возможности и одновременно критерием адекватности познания объекта служит возможность изменить его предсказуемым образом.

* * *

Таким образом, разные описанные выше исторические тенденции развития психологической науки в XX столетии можно рассматривать как разные стороны, или грани единого вектора, который был обозначен здесь как гуманитарный, или неклассический (в широком смысле слова) вектор. Общий знаменатель всех описанных тенденций состоит в том, что они знаменуют переход от классического типа научного исследования, характерного для естественных наук, к все более полному и многостороннему учету специфики человека как уникального объекта познания и разработке специфической методологии познания этого объекта. «.....»

Гусельцева М.С. Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – №6. – С. 5 – 15.

«...» Цель данной статьи – исследовать на примере культурной психологии, каким образом постнеклассическая методология может стать основой для коммуникации разных, нередко полемизирующих друг с другом подходов. Мы исходим из предположения, что методологические установки постнеклассической рациональности обладают эвристическим потенциалом и для психологии в целом.

1. ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ В АСПЕКТЕ СМЕНЫ ТИПОВ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

В общем контексте науковедения вырисовываются контуры следующих этапов развития психологии: 1) допарадигмальное состояние, связанное с развитием психологических знаний в лоне философии; 2) классическая рациональность, заявившая о себе претензией психологии на статус самостоятельной науки и завершившаяся так называемым «открытым кризисом»; 3) неклассическая рациональность, представленная расцветом психологических школ XX в., ориентирующихся на разнообразные типы анализа; 4) постнеклассическая рациональность – современный этап, к особенностям которого относятся «критическое осмысление дисциплины» (К.Джерджен), междисциплинарный дискурс, сетевой принцип организации знания и герменевтическая ориентация исследований.

На **допарадигмальном этапе** своего развития психология формулировала свой предмет, апробировала различные методы исследования, искала универсальный механизм объяснения психических феноменов. Этот этап завершился становлением ассоциативной психологии как первой психологической школы, сумевшей объединить отдельные «фрагменты» психологического знания в единую систему «...»

Классическая рациональность в психологии была связана с ориентацией на естествознание, дискуссиями о предмете и методах исследования с претензиями психологического знания на самостоятельность. «...»

«...» Психология стала превращаться в **неклассическую науку** в первой половине XX века на основе работ З.Фрейда и К.Левина в зарубежной культуре, а также Л.С.Выготского, А.Р.Лурия – в отечественной. Физиология активности Н.А.Бернштейна, психология установки Д.Н.Узнадзе, междисциплинарная концепция человека А.А.Ухтомского, деятельностный подход А.Н.Леонтьева и субъектно-деятельностный подход С.Л.Рубинштейна определили расцвет отечественной неклассической психологии. «...»

«...» Своей кульминации отечественная неклассическая психология достигла в 60 – 80 гг. XX в., когда ученики «классиков» стали развивать идеи учителей и создавать собственные концепции. Но уже 90-е гг. XX в. оказались временем повышенной методологической рефлексии, осмысления кризиса психологии и поиска нового состояния этой науки в стремительно изменяющемся мире. Кризис неклассической психологии носил более мягкий (невзрывной) харак-

тер. Признаками кризиса явилось как наличие множества не согласованных между собой теорий, так и разная трактовка психологических терминов. Причем методологический кризис психологии стал и кризисом ее философского фундамента. «...»

«...» Переход к **постнеклассической психологии** обусловлен тенденциями к интеграции психологического знания – пониманием его сетевой природы, стремлением к взаимосогласованности психологических теорий. «...»

«...» Сформулируем **принципиальные отличия постнеклассической рациональности от неклассической.**

1. Если вдохновителем неклассической психологии выступила, прежде всего, теоретическая физика, то на становление постнеклассической психологии «...» существенное влияние оказывает культурология.

2. Неклассическая психология развивалась в философском контексте определенной, тогда как постнеклассическая рациональность допускает выбор философии и, соответственно, методологии в зависимости от задач исследования и личных предпочтений исследователя.

3. Постнеклассическая рациональность предполагает открытость знания новому опыту, междисциплинарный дискурс, толерантность, вызванную «парадигмальными прививками» (В.С.Степин). Неклассическая рациональность едва допускала субъективность исследователя и придерживалась веры в объективность мира, тогда как постнеклассическая психология развивает идеи о социальном конструировании реальности и особой креативности субъективного опыта.

4. Представление о развитии в неклассической рациональности связано с эволюционными идеями и поиском универсальных законов; в постнеклассической рациональности развитие мыслится в категориях «взрыва», «бифуркации» и «сензитивных периодов», когда особое внимание уделяется расшифровке внутренней логики развития, отражением которой выступают сюжеты самостроительства в культуре, феноменологические зарисовки судьбы и призвания человека.

5. Если разработки неклассической психологии были связаны с овладением человеком своим поведением, то постнеклассическая психология (следуя находкам постструктурализма) сосредоточивает-

ся на средствах защиты человека от экспансии власти и идеологии. «...»

6. Интеллектуальным стилем неклассической рациональности выступал объективизм, тогда как в постнеклассической рациональности приветствуется культурная аналитика «...». Объектом исследования являются уникальные саморазвивающиеся системы. Предмет исследования нередко предстает как текст, и к нему применяется семиотический дискурс.

7. Социокультурным контекстом неклассической рациональности является индустриальное общество, тогда как постнеклассическая рациональность развивается в социокультурном контексте информационного общества и постмодернистской культуры.

8. Ментальное новообразование постнеклассической рациональности – сверхрефлексивность, т.е. способность критического самоосмысления в меняющихся исследовательских контекстах «...» В неклассической рациональности установки видения достаточно жестко закреплены за научным сообществом «...»

9. Эгоцентризм психологических концепций «...» сменяется в постнеклассической рациональности установкой на коммуникативность «...» Если неклассическая методология поверяла истину практикой, то для постнеклассической психологии – истинность обретается в согласовании теории и практики как синхронных линий развития «...»

10. «...» постнеклассическая наука характеризуется ростом междисциплинарных исследований, поскольку ее объекты как уникальные саморазвивающиеся системы – «многоклеточны», многомерны, и требуют практической реализации принципа дополнительности «...»

1. КУЛЬТУРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ ПАРАДИГМА ДЛЯ «ФРАГМЕНТОВ» КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

«...» На наш взгляд, в качестве коммуникативной парадигмы для построения диалога между разрозненными направлениями культурно-исторического знания могла бы выступить культурная психология, отвечающая на следующие «вызовы» современности: 1) культура постмодернизма; 2) философия постпозитивизма; 3) постнеклассическая установка анализа в науке, проявляющаяся в представлениях об информационном обществе и сетевом принципе организации знания.

Одним из «вызовов», обращенных к психологии, явился постмодернизм «...»

«...» Постмодернизм в нашем понимании представляет собой раскрепощение мысли, возникающее на переломах культуры «...» Взрывные процессы в культуре и идея сетевой организации знания стали признаками нового состояния общества «...» Однако, чтобы свобода и множественность интерпретаций не переросли в хаос, требуется «методологическая воля» с ними совладать. Именно этой цели и служит сетевой подход, работающий там, где не справляются классическая и даже неклассическая методология (Ф.Капра, В.С.Степин) «...»

«...» Второй «вызов» психологической науке был брошен постпозитивизмом. Классическое знание считало своими «идеалами рациональности» познаваемость мира, универсализм, бессубъектность, идею прогресса, эмпирический метод. Однако дискуссия в философии науки во второй половине XX в., связанная с именами Т.Куна, И.Лакатоса, М.Полани, К.Поппера, С.Тулмина, П.Фейерабенда, привела к пониманию того, что «проблема объективного знания» не может быть решена в принципе: истина зависит от контекста, от перспективы. Перспектива же – продукт социально изменяющийся, поскольку строится в системе коммуникаций и человеческих отношений (К.Джерджен).

Ответом на этот «вызов» стало увеличение эпистемологических дискуссий, происходящее в современной западной психологии, возникли разнообразные подходы. Например, как показывают исследования К.Джерджена, такое направление психологии, как конструкционизм, заставило обратить внимание на социальную обусловленность знания. Значительное место в зарубежной психологии занимают и обсуждения «вариативной методологии». Так, приверженцы феноменологического подхода предлагают новые формы качественных исследований, а герменевтическая психология исследует возможности диалогических методов (К.Джерджен). «...»

«...» Как отмечают К.Джерджен и Д.Полкингхорн, теоретические знания академической психологии нередко вступают в конфликт со знаниями повседневности. В отличие от академической психологии психотерапевтическая практика оказывается созвучной постмодернистской и постпозитивистской мысли, поскольку имеет дело с индивидуальным человеком в неповторимом жизненном контексте (Д.Полкингхорн) «...»

«...» Следующий «вызов», обращенный к психологии, связан с переходом к информационному состоянию общества. Сегодня философия и методология науки предлагают психологии в хаосе неоднозначной и полисемантической реальности методологический ориентир постнеклассической парадигмы.

Понятие постнеклассической науки принадлежит В.С.Степину, описавшему три исторических типа рациональности. Соответствующих состоянию науки: классическую, неклассическую, постнеклассическую. Постнеклассическая наука, согласно Степину, представляет собой тип научной рациональности, объединивший науки о природе и науки о духе, т.е. по сути разрешивший проблему, поставленную Э.Шпрангером и В.Дильтеем. Такое состояние знания способствовало построению общенаучной картины мира, где разные типы рациональности не отрицают друг друга, а делят между собой сферы влияния. В зависимости от исследовательских задач одна и та же реальность может быть рассмотрена с разных позиций и выступить предметом освоения в разных типах рациональности «...»

В последней четверти XX в. изменилось и само понимание научности. Научные теории в постнеклассической логике представляют собой идеальные модели, дающие «лишь приближения к истинной природе реальности» и описывающие ограниченный круг явлений. Полная же картина реальности открывается благодаря взаимосогласованности научных теорий (Н.М.Лебедева). На смену «верификации» (О.Конт) и «фальсификации» (К.Поппер) приходит принцип «паутины концепций», сетевой подход (Ф.Капра, А.И.Ракитов, В.С.Степин) «...»

«...» Анализ исторического пути становления культурной психологии как междисциплинарной области знания показывает, что возникновение культурной психологии требует, по меньшей мере, выполнения трех условий.

Первое условие имеет отношение к логике развития науки в целом, поскольку строительство методологического каркаса дисциплины – процесс исторический и поэтапный «...»

Второе условие относится к социокультурному контексту развития науки «...»

«...» Отечественные культурно-психологические исследования «...» так и не смогли оформиться в дисциплину в неблагоприятных социокультурных обстоятельствах (судьба педологии и психотехники хорошо известна), но проблематика этих исследований тем

не менее нашла прибежище в работах отечественных историков, культурологов и семиотиков. Единственным психологическим подходом в русле отечественной культурной психологии стала концепция Л.С.Выготского, но и ее судьба складывалась драматично. Возможно, отечественная психология упустила свой шанс, используя потенциал «серебряного возрождения», стать мировым лидером в разработке методологии культурной психологии. Поскольку когда в последней четверти XX века такие исследователи, как Дж.Брунер, Дж.Верч, К.Джерджен, М.Коул, Р.Харре, Д.Ларсен, Р.Шведер, стали искать решения методологических проблем психологии на путях ее сближения с гуманитарным, герменевтически ориентированным знанием, оказалось, что многие современные открытия были предвосхищены в концепциях отечественных ученых – П.А.Флоренского, М.М.Бахтина, Г.Г.Шпета, Л.П.Карсавина и других.

И, наконец, **третье условие**, обусловленное в ментальности ученых и сменами парадигм, выражается в готовности научного общества воспринять те или иные взгляды «...»

«...» Становлению в психологии постнеклассической рациональности способствует осмысление того, что процессы, происходящие на протяжении XX в. В философии, науке, искусстве, обществе, в культуре в целом, определенным образом синхронизированы и связаны с общей сменой «парадигмы» и жизненного стиля, стиля, дискурса, «идеалов» рациональности. Причем, для обозначения этой тенденции в разных областях культуры возникали различные названия: «постмодернизм», «постпозитивизм», «постструктурализм», «информационная культура», «постнеклассическая парадигма». Общим для всех направлений стало изменение механизмов культурогенеза: прошлое не отвергалось, а переосмысливалось, встраиваясь в настоящее, усиливались интегративные и коммуникативные тенденции познания. «...»

«...» В завершении вновь вернемся к ситуации развития современной психологии, где в качестве признаков системного кризиса указывают на разрывы между прошлым и настоящим в психологической науке, между исследованием и практикой, между отдельными фрагментами реальности (А.В.Юревич, 1992). Но средством преодоления разрыва между прошлым и настоящим в психологии может стать постомодернизм, «играющий» стилями и не отрицающий традицию, а переосмысливающий ее в контекстах современности «...» Средством преодоления разрыва между исследованием и практикой

выступает постнеклассическая рациональность, нацеленная на проблемно-ориентированные исследования, в которых теоретики и практики совместно решают задачи «...»

«...» Таким образом, постмодернизм, постнеклассическая рациональность и сетевой подход являются «вызовами», отвечая на которые не только культурная, но и психология в целом пересматривают свои методологические установки. В частности, на смену системной логике исследования приходит сетевая, на смену позитивизма – герменевтика, на смену классической и неклассической рациональности – постнеклассическая рациональность. Однако важно еще раз подчеркнуть, что постнеклассическая наука не отменяет классическую и неклассическую, а находит ей достойное место в общей сети знания.

Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза // Вопросы психологии. – 2008. – №1. – С. 3 – 15.

КРИТЕРИИ ДЕМАРКАЦИИ

Методологическое самоопределение психологической науки, как правило, осуществляется в терминах парадигм «...»

«...» Существуют три основные позиции относительно парадигмального статуса психологии. Согласно первой, которой придерживался сам Т.Кун, психология представляет собой допарадигмальную дисциплину, в которой единая парадигма, способная интерпретировать различные «психологии» в единую науку, еще не сложилась, что и отличает ее от более развитых – естественных – наук. Согласно второй, психология – это мультипарадигмальная наука, обреченная на сосуществование различных парадигм, а значит, и принципиально различных вариантов понимания психического, подходов к его изучению, способов производства знания, критериев его верификации и т.д. Согласно третьей позиции, психология – внепарадигмальная научная дисциплина, а представления о парадигмальной логике развития науки, наработанные на материале изучения истории естественных наук, главным образом физики (напомним, что Т.Кун был по образованию физиком), к ней не применимы «...»

«...» Б.Ф.Ломов отмечал, что «с самого начала развития психологии как самостоятельной области научного знания в ней возник-

ли две главные линии: одна – ориентированная на **естественные** науки, другая – на **общественные**» (Б.Ф.Ломов, 1984) «...»

«...» Провести строгую разграничительную линию между естественнонаучной и гуманитарной парадигмами в психологии едва ли возможно «...» Тем не менее более мягкие различительные признаки парадигм сформулированы достаточно четко. Так, вычленяются шесть ключевых характеристик гуманитарной парадигмы, отличающих ее от парадигмы естественнонаучной: 1) отказ от культа эмпирических методов; 2) признание научным не только верифицированного знания, подтвержденного «внесубъектным» эмпирическим опытом; 3) легализация интуиции и здравого смысла исследователя; 4) возможность обобщения на основе частных случаев; 5) единство исследования и практического воздействия; 6) изучение целостной личности, включенной в «жизненный контекст» «...»

«...» К перечисленным критериям демаркации парадигм можно добавить следующие: ориентация естественнонаучной парадигмы преимущественно на объяснение психологических феноменов, а гуманитарной – на их понимание; доминирование в первой каузальных объяснений, а во второй – телеологических; более тесная связь гуманитарной парадигмы с психологической практикой; ее соответствие постмодернистскому образу науки; отсутствие в ней методологического ригоризма, характерного для естественнонаучной парадигмы, которая ориентирована на позитивистские стандарты проведения исследований, и др. «...»

ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ДЕБАТЫ

Предпринимаются, впрочем, и попытки примирения естественнонаучной и гуманитарной парадигм, открывающего путь к «воссоединению» психологической науки и ее объекта – психологической реальности «...»

«...» попытки примирения психологических парадигм на уровне общих методологических представлений оборачиваются еще более жаркими баталиями и реанимируют один из «вечных» вопросов психологической науки – о том, существуют ли в ней вообще представления, по поводу которых психологическому сообществу удалось бы достичь согласия. Впрочем, в методологический плюрализм, в отличие от методологического монизма, органично вписывается и отсутствие согласия *на всех уровнях*: если различные парадиг-

мы, глобальные психологические теории, воззрения на природу психического и т.д. равноправны, то аналогичное можно сказать и в отношении общих представлений о путях развития психологической науки.

Остроту парадигмального противостояния несколько не снижает то обстоятельство, что парадигма, считающаяся в психологии естественнонаучной, по сути является *квазиестественнонаучной*. «Естественнонаучность» обеспечивается в этой дисциплине преимущественно двумя способами: 1) путем соблюдения позитивистских стандартов проведения исследований, ассоциирующихся с естественными науками; 2) с помощью «привязки» психологических процессов к физиологическому субстрату. «...» При этом позитивистские стандарты проведения исследований – использование репрезентативных (и не очень) выборок, вычисление коэффициентов корреляции, применение более сложных математических процедур, попытки фиксации независимых переменных и т.п. – выглядят как *имитация* исследовательской методологии, характерной для естествознания, и дают «на выходе» знание, существенно отличающееся от естественнонаучного, не отвечающее критериям универсальности, воспроизводимости и т.п. «...»

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ

«...» ... накануне XXVII Всемирного психологического конгресса журнал «European Psychologist» опросил 30 крупных европейских психологов, которым было предложено назвать основные тенденции в развитии психологической науки, обещающие определить ее облик в XX в. Практически все опрошенные в качестве одной из важнейших тенденций назвали достижения генетики и их огромное влияние на психологию (M.R.Rosenzweig) «...» Не оценивая степень реалистичности и обоснованности подобных прогнозов, заметим, что все они предрекают психологической науке большое влияние на человечество, но связывают это влияние не с доминирующими в ней направлениями, а с изучением головного мозга. Такая перспектива развития предполагает постепенное «испарение» не только гуманитарной составляющей психологии, «...», но и квазиестественнонаучной составляющей самой естественнонаучной парадигмы «...»

Велитченко Л.К. Методологічна сутність категорії підходу у науковому дослідженні // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 2009. - №1.

Дослідження будь-якої наукової проблеми потребує визначення головної вихідної тези, в якій відображається погляд автора на досліджуване явище, що задає напрям наукового пошуку. Проте, необхідність дотримуватися напрямку, заданого у відправній тезі, обмежує коло питань, і не забезпечує належної уваги аспектам, які тією чи іншою мірою не вписуються в положення, що доводиться.

Для позначення відправної тези використовується термін «підхід». Кожен з підходів, наприклад, *особистісно зорієнтований* (І.Д.Бех), *психосоціальний* (В.А.Журавльов), *історико-психологічний* (Г.В.Акопов, В.А.Кольцова, В.А.Старовойтенко, В.А.Шкуратов), *духовно-зорієнтований* (А.А.Гостєв, В.І.Слободчиков) (див. В.А.Кольцова), *гуманістично-екзистенціальний* (Л.І.Анциферова), *полісуб'єктний* (І.В.Вачков) і т. ін., указує на деяку універсальну ідею, в якій у найзагальнішому вигляді відтворюється те, що підлягає дослідженню.

Визначення підходу – процес складний і не завжди однозначний. Як ми вважаємо, імпліцитне трактування змісту поняття «підхід», що практикується в науці, дозволяє виявити ознаки, на підставі яких воно може розглядатись як *перевага*, *посилка*, *головна теза*. У цих поняттях певною мірою відбиваються особливості *дефініції* основного поняття і, отже, виражаються загальні характеристики того, що вивчається. У них також міститься вказівка на *об'єкт* і *предмет* дослідження. Вибір підходу як теоретичної процедури і, отже, розуміння його суті, як ми вважаємо, залежить від мети дослідження, наукової ситуації.

Підхід як суб'єктивна перевага. Таке розуміння суті підходу ми бачимо в судженні Карла Поппера про цілі науки. Він пише: «... при формулюванні свого підходу я керувався, в решті решт, міркуваннями, обумовленими ціннісними думками і деякими перевагами (підкреслено нами – Л.В.)»¹. Його «ціннісні думки» стосуються, як

¹ Поппер К. Логика научного исследования. – М., 2004. – С.35.

він пише далі, логічної коректності, свободи від догматизму, практичного застосування науки, її «пригодницького духу», відкритості новим проблемам.

Як бачимо, в даному випадку до змісту поняття підходу включено ознаку *суб'єктивної переваги*. Можна вважати, що неодмінна суб'єктивна упередженість багато в чому зумовлює хід і результати дослідження, в якому основна теза нібито є вже спочатку зрозумілою. Залишається тільки з'ясувати деякі часткові емпіричні деталі, і цим самим додати завершеність апріорному теоретичному конструктові.

Загалом, наведена думка про вибір наукового підходу певною мірою відтворює ситуації, в яких наука завдяки «методологічному анархізму», «методологічному лібералізму» виглядає як «механізм тимчасових угод представників наукової дисципліни» (див. В.А.Кольцова).

Наведене вказує, по-перше, на важливість вихідного положення, по-друге, на залежність подальшого ходу думки дослідника від відправних посилок, і по-третє, на певну частку суб'єктивності при відборі теоретичного і емпіричного матеріалу, що, у свою чергу, свідчить про значущість вихідного методологічно несуперечливого теоретичного базису.

У цьому плані не можна не погодитися з оцінкою евристичної ролі діалектичного матеріалізму як методологічної основи в розкритті соціальної природи особистості, ролі діяльності і спілкування в її формуванні, розвитку суб'єкта (див. В.А.Кольцова). Звідси випливає, що «суб'єктивна перевага» хоча і ґрунтується на «науковій спрямованості» дослідника, але її науковим базисом служать категорії діалектики як вчення про загальні закони розвитку буття і пізнання¹.

Підхід як посилка. За семантикою під поняттям «підхід» мається на увазі шлях, який необхідно подолати, щоби прийти в точку, яка є первинною для подальшого обговорення об'єкту, що відкривається перед суб'єктом, який пізнає його. Стверджуючи свій теоретичний підхід, автори наукових текстів висловлюють зміст основної посилки, яка розкриває суть питання, що вивчається, і впродовж всього дослідження дотримуються її.

У даному випадку зміст поняття «підхід» може бути розкрите через поняття «посилка» в значенні первинних даних². З цього ви-

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 154.

² *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 517.

пливає, що формулювання основної тези, яке ґрунтується на деякому загальному теоретичному знанні, є розгорнутим змістом вибраного дослідником підходу. Отже, основна теза містить не тільки головні характеристики явища, але також і деяку імпліцитну ознаку, експлікація і позначення якої утворюють назву підходу.

Так, наприклад, І.В. Вачков висловлює «загальне теоретичне знання» про педагогічну взаємодію, яка, на його думку, базується на науково обґрунтованих *технологіях*, спрямованих на *особистісний розвиток* учнів у суб'єкт-суб'єктних взаєминах з *учителем* та іншими *учнями*. Він указує на основну категорію полісуб'єктного підходу – *суб'єктність*, яка розуміється ним як інтенційне прагнення *проявити і реалізувати себе у світі*¹.

Проте виникає питання про вихідні засади у виборі дослідницької парадигми, принципів, постулатів. Щоб відповісти на нього, нам знову необхідно звернутися до деякої загальної основи, яка містить відповідні теоретичні положення.

При такому розумінні ми маємо справу з двома речами. По-перше, це стосується опису того, що відноситься до вихідної позиції. Цей опис можна виконати у феноменологічному плані через звернення до сукупності фактів, що утворюють зміст початкового базису. По-друге, воно може бути представлене у вигляді виділення основних елементів і визначення логічних відношень між поняттями, за допомогою яких позначаються структурні елементи.

Якщо продовжувати міркування в такому аспекті, то ми необхідним чином доходимо того, що вихідна позиція також потребує відповідного тлумачення. Це означає, що ми повинні знайти первинну точку, яка послужила зачином шляху, який привів до актуальної вихідної позиції. Таким чином, ми доходимо висновку про необхідність визначити головну тезу концепції, яку ми маємо намір створити.

Підхід як головна теза. Формулювання головної тези спирається на існуючі судження теорії. Вони слугують основою для виводу нових думок з проблеми дослідження, істинність яких перевіряється емпіричним шляхом.

Наші міркування після формулювання головної тези є її логічним продовженням. Однак без відповіді залишається питання про несуперечливий базис первинної тези. У пошуку відповіді на це пи-

¹ Вачков І.В. Полисубъектный подход к педагогическому взаимодействию // Вопросы психологии. – 2007. – №3. – С. 16 – 29.

тання ми звертаємося до власного минулого досвіду¹, який за своєю суттю є результатом нашої пізнавальної діяльності. Остання підкоряється психологічним законам, які діють згідно з внутрішньою логікою суб'єкта, що пізнає, і відповідно до логіки відображуваного об'єкта.

У даному випадку ми стикаємося з двоякою проблемою. По-перше, закони мислення, яким підпорядкована пізнавальна діяльність, практично завжди не рефлектуються суб'єктом, що пізнає. По-друге, присутня в пізнанні суб'єктивність спонукає нас бачити те, що ми бажаємо побачити, покоряючись власній інтуїції. Ситуація, що виникає в результаті такого зіставлення, підводить нас до висновку не тільки про релятивний і суб'єктивний характер наукового знання, але і про необхідність наукової рефлексії щодо об'єкта і суб'єкта пізнання.

Спробуємо сформулювати визначення поняття «підхід» в його методологічному сенсі. Наші міркування говорять про те, що будь-яка теоретична концепція є текстом, що складається зі складної системи думок, у кожному з яких логічний суб'єкт розкривається за допомогою тих чи інших логічних предикатів. У тексті логічному суб'єктові і предикату відповідають текстові суб'єкт і предикати.

Із сказаного випливає, що поняття «підхід» перетворюється на науковий термін, якщо ми формулюємо теоретичну тезу про явище, що вивчається, указуючи в ньому логічний суб'єкт і логічний предикат. Це дозволяє сформулювати в першому наближенні наступне визначення. *Підхід – це апіорна думка про сутність явища, що вивчається, логічний суб'єкт і логічний предикат якого утворюють вихідну посилку в теоретико-емпіричному аналізі.*

Наприклад, думка А є N указує на те, що початковою посилкою є логічний предикат N, за допомогою якого визначаються особливості атрибутів, що належать логічному суб'єктові А в термінах традиційної логіки властивостей або сучасного трактування предиката як різновиду функціональної залежності.

У зв'язку з цим виникає досить серйозне питання про підстави у виборі початкового логічного предиката N, який у подальшому ми доводитимемо за допомогою послідовності думок. *Перетворення логічного предиката N на систему суджень є побудовою імпліцитної теоретичної моделі явища, що вивчається.*

¹ як це було показано на прикладі вибору підходу К.Поппером.

Відповідь на це питання отримують, як правило, шляхом звернення до аналізу літературних джерел з «історії питання», намагаючись через зіставлення наукових фактів, які часто належать до різних наукових парадигм, концепцій, теорій, знайти щось закономірне, що відображає суть предмета дослідження. У даному аспекті дослідник повинен мати можливість піднятися над безліччю фактів і «за деревами побачити ліс».

Такою «оглядовою спорудою» слугує загальне знання, яке полягає в сукупності теоретичних положень про явище, що вивчається (велика посилка). З ними аналітично зіставляється те, що утворює парадигмальну основу дослідження (мала посилка).

Категорія загального знання, в якій відтворюються основні положення тієї чи іншої теорії, концепції, належить до предикативної частини. У ній стверджується сукупність певних ознак, які були виявлені в досліджуваному явищі. Ці ознаки утворюють основний зміст поняття.

Звідси випливає, що побудова теоретичної моделі на початку наукового дослідження ґрунтується на виборі логічного *предикату*. Це означає, що теоретична модель є текстовою розгорткою з використанням текстових предикатів другого, третього і так далі порядків. Отриманий таким чином текст¹ є експлікацією основної тези, представленої у вигляді суб'єкта і предиката думки. У наведеному вище прикладі логічний предикат N перетворюється на логічний суб'єкт, який має бути експлікованим з використанням відповідних аналітичних процедур.

Із зазначеного видно, що формально між суб'єктом і предикатом існують реціпрокні відношення: А містить загальне знання про N, а N слугує уточненню А.

Підхід як визначення логічного предиката головної тези. Розглядаючи поняття «підхід» як гностичну процедуру у визначенні головної тези дослідження, що містить логічний суб'єкт і логічний предикат, ми тим самим доходимо висновку про логічний предикат як основну системотвірну ознаку підходу. У даному аспекті ми можемо розглядати логічний предикат як вказівку на найближчий рід,

¹ На думку Л.П.Доблаєва, текстом є складна думка, суб'єкт якої визначений заголовком, а предикат – змістом тексту (. *Доблаев Л.П.* Логико-психологический анализ текста. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1969. – 171 с.).

який є не тільки імпліцитною характеристикою родовидових відношень, але і відправною основою її потенційної теоретичної моделі.

Головну тезу в даному аспекті можна розглядати як дедуктивний умовивід, в якому із зіставлення великої і малої посилок випливає висновок. Останній утворює базис у дефініції основного поняття.

Сказаного достатньо для того, щоб вказати на методологічне значення формулювання основного поняття, найближчий рід якого є вказівкою на *підхід*, а видові відмінності – на *структуру* явища, що вивчається. При такому розгляді в дефініції завжди присутня ознака логічної супідрядності понять, яка є імпліцитною характеристикою їх системних відношень.

Предикативна частина дефініції, указуючи на видові відмінності, вже містить ознаку логічної супідрядності вхідних в неї понять. Все це з достатньою очевидністю вказує на методологічну важливість визначення основного поняття.

Підхід як предмет дослідження. Сказане вище спонукає нас уважніше ставитися до поняття «підхід», і побачити в ньому важливий методологічний смисл, який стосується у першу чергу проблеми належності об'єкта, що вивчається, до деякої онтологічної сукупності явищ. Така сукупність явищ, будучи описаною в термінах того чи іншого теоретичного конструкту, є *об'єктом* вивчення, у складі якого є потреба встановити *предмет* дослідження, що був аналітично вицленованим. Визначення підходу відкривається в даному випадку як процес виявлення системних відношень між поняттями, що належать до вибраної парадигми.

У такому трактуванні поняття «підхід» містяться ознаки поняття «предмет дослідження»: формулюючи свій новий підхід або декларуючи прихильність до вже існуючого підходу, автор дослідження вказує на певну систему наукових понять, у межах якої він виявив щось, що не тільки заслуговує на вивчення, але і, будучи вивченим, сприяє повнішому пізнанню даної системи.

З цього випливає, що у формулюванні підходу закладено також і кінцеву мету дослідження. Формулюючи предмет вивчення, дослідник виходить з доводжуваної ним тези про суть явища, що вивчається, основні змістові ознаки якого містять імпліцитні характеристики і вимоги до потенційних методів дослідження.

Спробуємо проаналізувати поняття «підхід» у контексті методологічної категорії предмета. Виходячи з принципової зіставності предмета загального і часткового наукового знання, можна припус-

тити наявність спільних ознак у поняттях «підхід» і «предмет». Ці ознаки цілком є виразними в наступній думці: «Предмет дослідження – це свого роду ракурс, точка зору (підкреслено нами – Л.В.), що дозволяє бачити спеціально виділені окремі сторони, зв'язки того, що вивчається»¹.

Формулювання предмета здійснюється шляхом простої вказівки на певний аспект реальності в межах тієї чи іншої теорії з використанням узагальнень конкретних наукових досліджень. Засобом вичення предмета є *проблема*. Вона виникає в *пізнавальній ситуації*. Остання має такі ознаки, як *пізнавальна трудність*, *предмет*, *вимога до результату* і *засобів дослідження*².

Відзначимо, що присутня в дисертаційних роботах «актуальність дослідження» є початковим описом пізнавальної ситуації і містить, отже, імпліцитну вказівку на предмет.

За Е.Г.Юдіним, до предмета дослідження входять: *об'єкт* дослідження, *дослідницьке завдання*, *система* і *послідовність засобів дослідження*. Об'єкт дослідження утворюють *стійкі* і *необхідні зв'язки в даній галузі*, закріплені в системі наукових абстракцій.

Наші міркування про зміст поняття підходу дають можливість отримати наступний алгоритм конструювання початкового концепту наукового дослідження. Для того, щоб оголосити про свій науковий підхід, необхідно представити опис *теоретичної моделі* деякої об'єктивної даності, вивчення якої повинне дати відповідний *результат*. Цей результат є необхідною передумовою для поліпшення роботи існуючої системи.

Формулювання завдання дослідження є, на нашу думку, єдністю початкової посилки і відповідних логічних перетворень, які є необхідною умовою для отримання очікуваного результату. Якщо йти зворотним шляхом – від результату до первинної посилки, то ми, реконструюючи процес отримання результату, необхідним чином одержуємо ретроспективні відомості про адекватність процесу реконструкції (утворення) явища, яке досліджується. Інакше кажучи, формулювання завдання є формулюванням *дефініції за способом утворення*.

¹ Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. – М., 2001. – С. 56.

² Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №4. – С. 3 – 8.

Проте, якщо взяти до уваги спосіб формулювання дефініції шляхом вказівки на найближчий рід і видові відмінності, то можна дійти висновку про формулювання завдання як вказівку на видові відмінності саме того теоретичного конструкта, який був спочатку сформульований як теоретична модель. Позначення цієї моделі за допомогою відповідного терміну є, як ми вважаємо, *позначенням підходу*.

Таким чином, ми доходимо висновку про те, що поняття підходу містить ознаки суб'єктивності, загального теоретичного знання, головної тези, логічного предиката головної тези, предмета дослідження. У судженні про вибір підходу важливе значення має формулювання дефініції, в якій вказівка на найближчий рід утворює основу для формулювання назви підходу. Відношення між найближчим родом і видовими відмінностями виступають як головний критерій підходу. Перескакування через найближчий рід, що вважається помилкою у формулюванні дефініції, при виборі підходу проте вказує на системні відношення між найближчим і віддаленим родовими поняттями, смисловий простір між якими утворює змістове поле теоретичного конструкту.

Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.

1.1. Філософські та методологічні засади теорії педагогічної взаємодії

«...» Філософський аспект проблеми педагогічної взаємодії утворюють категорії: а) *причинності* (причинно-наслідкова залежність, відображення структури причини у структурі наслідку, інформаційна природа причинності, реципрокні зв'язки наслідку та причини, умови дії причини); б) *причини та наслідку* (каузальні відношення – об'єктивні, системні, багатофакторні, динамічні, соціальні, інформаційні); в) *сутності* (внутрішній стійкий зміст явища) та *явища* (зовнішні динамічні форми прояву сутності); г) *змісту* (єдність складових елементів об'єкта) та *форми* (внутрішня організація змісту).

Причинно-наслідкова залежність педагогічної взаємодії виявляється у тому, що об'єктивно умови педагогічного процесу регламентуються нормативними документами, програмами, підручниками, відповідними їм педагогічними технологіями, які зазнають певних трансформацій у практиці закладу освіти під впливом конкретних об'єктивних умов. Подальші трансформації виникають у діяльності вчителя відповідно до його професійного та особистісного досвіду. «...»

«...» *Відображення структури причини у структурі наслідку* стосовно проблеми педагогічної взаємодії ми вбачаємо у тому, що зміст діяльності учня є результатом його навчання основам знань та прийомам їх одержання. Це означає, що специфіка діяльності учня (учіння) залежить від рівня кваліфікації вчителя, який своєю діяльністю (навчання) утворює основу для розвитку діяльності учня. У цьому плані велике значення мають методичні аспекти навчання та виховання.

Інформаційна природа причинності зв'язана, у першу чергу, з інформацією як повідомленням, що сполучено з управлінням. Управління за своїм призначенням спрямоване на підтримку режиму діяльності, реалізація мети, програми діяльності. «...»

«...» *Реципрокні зв'язки наслідку та причини* у педагогічній взаємодії указують на те, що педагогічна взаємодія є континуальним процесом, який характеризується тим, що наслідок причини перетворюється на причину наступного наслідку, який забезпечує безперервність та динамічність процесу.

Умови дії причини стосуються, у першу чергу, психологічних факторів, що забезпечують поєднання учасників педагогічної взаємодії.

Категорія причини та наслідку у проблематиці педагогічної взаємодії має на увазі визначення значущих об'єктивних умов, які належать до різних систем (самостійних, підпорядкованих, взаємозалежних). У цьому аспекті педагогічна взаємодія характеризується як система, якій притаманні багатofакторні каузальні відношення. Ця багатofакторність вказує на відсутність у педагогічній взаємодії прямої, безпосередньої детермінації результату. Якщо дотримуватися цього твердження, то ми маємо визнати важливість визначення педагогічної взаємодії як складної функціональної системи, в якій результати, що виникають, утворюють складні динамічні поєднання – функціональні системи. Інакше кажучи, кожний результат є наслідком

функціональної системи, а протилежні результати є передумовою (причиною) виникнення нової функціональної системи.

Педагогічна взаємодія як складне явище, елемент і, треба думати, *одинаця* педагогічного процесу одночасно включає в себе ознаки тих систем, до яких належить педагогічний процес (освітня система, педагогічна система, система освітнього закладу).

З погляду на *інформаційні каузальні відношення* педагогічна взаємодія з'являється у світлі проблеми змісту навчання і зв'язаних з нею аспектів (навчання), а також відображення у спілкуванні вчителя з учнями, учнів поміж собою ціннісних, смислових аспектів соціального та спільного життя (виховання).

Категорія сутності та явища стосовно проблеми педагогічної взаємодії спонукає до виявлення її *внутрішнього стійкого змісту*. У пізнанні педагогічної взаємодії недостатньо описати її феноменологічну сторону, зовнішні взаємозалежності у процесуальному плані як конструктивної лінійної послідовності. Ця недостатність випливає із неможливості точного відображення *явища* без звертання до визначення його *сутнісних* характеристик, які в системі “людина – людина” закладені в характеристиках індивідуальної свідомості. Отже, більш послідовне і коректне визначення педагогічної взаємодії потребує переходу від зовнішньої парадигми об'єктивної раціональності до парадигми раціональності суб'єктивної. Розгляд педагогічної взаємодії як своєрідної функціональної системи дає можливість проникнути усередину педагогічної взаємодії, виявляючи кожного разу, коли виникає така необхідність, детермінанти того чи іншого результату.

Зовнішні динамічні форми прояву сутності належать до процесів, що об'єктивно відбуваються і, природно, спостерігаються і можуть реєструватися на основі відповідних критеріїв, які слугують підставою для висновків про педагогічну взаємодію. Форми прояву сутності у теоретичній інтерпретації аж ніяк не вільні від теоретичної концепції дослідника, що звертає увагу саме на ті аспекти, які він визначив як головні, системотвірні. Наведене ставить певні вимоги не тільки до теоретичного, але й критеріального базису дослідження.

Категорія змісту та форми вказує на важливість урахування *єдності складових елементів* педагогічної взаємодії. Особливо це стосується вихідного постулату щодо визначення ознак педагогічної взаємодії як *цілісного* явища. Теоретичне визначення *надсистемної* ознаки (форма, у якій здійснюється взаємодія) є передумовою у ви-

значенні її інтерактивних аспектів змісту, які, у свою чергу, дають можливість детальніше аналізувати формальні аспекти взаємодії. «...»

«...» Методологічний аспект проблеми педагогічної взаємодії полягає у визначенні принципу та способу побудови її теоретичної концепції. Сучасна методологія наукового пізнання має на увазі структуру та понятійний апарат наукової теорії, формальну структуру наукового пояснення, методів побудови наукового знання.

З погляду на *структуру* цілісної концепції педагогічної взаємодії слід указати на важливість визначення головної тези дослідження, в якій відображується основна ідея про педагогічну взаємодію. Вимогами до визначення головної тези є те, що вона має бути визначена у термінах фундаментальних психологічних категорій суб'єкта, особистості, діяльності, свідомості. Ця теза повинна також ґрунтуватися на положеннях психології педагогічної діяльності, які стосуються діяльності вчителя та учня, а також психології взаємодії. Немаловажне значення для цілісної концепції педагогічної взаємодії має застосування її мовленнєвих аспектів як головного функціонального феномена педагогічної діяльності.

Визначення *понятійного апарату* цілісної концепції педагогічної взаємодії потребує визначення вихідних понять. Такими поняттями мають бути поняття, які розкривають психологічну сутність системи “суб'єкт – суб'єкт” (“вчитель – учень”) у взаємодії: “суб'єкт” (функція буття), “свідомість” (функція відображення та породження суб'єктного буття), “особистість” (функція активності суб'єкта у соціальному середовищі), “діяльність” (функція активності суб'єкта у предметному, предметно-знаковому середовищі). Відповідно до цих понять педагогічна взаємодія має бути представлена як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, функціональним атрибутом якої виступають “особистість” та “діяльність” у значенні головних інструментальних функцій суб'єкта. «...»

«...» *Формальна структура дослідження педагогічної взаємодії* залежить від визначення родового поняття в її дефініції (педагогічний процес чи взаємодія). Якщо родовим поняттям є навчання як педагогічний процес, то предметом розгляду мають бути освіченість, навчання, учіння. Якщо педагогічний процес трактується як виховання, то предметом обговорення є особистість, виховання, самовиховання. Відповідно до першого аспекту педагогічна взаємодія

існує як взаємодія вчителя та учня, і її результатом є освіченість, а стосовно другого вона може бути визначена як взаємодія вихователя та вихованця, підсумковим результатом якої є особистість.

Формальна структура дослідження має відповідати меті побудувати цілісну концепцію педагогічної взаємодії. Перша частина повинна містити загальний теоретичний опис педагогічної взаємодії як складного, системного явища, яке має свою історію дослідження, що відображає розвиток наукових поглядів на це явище у плані виявлення його системотвірної основи. До другої частини повинен увійти аналіз педагогічної взаємодії у контексті психології свідомості, особистості, діяльності, які є її загальною психологічною основою. «...»

«...» *Проблема методу у дослідженні* безпосередньо зв'язана з головним теоретичним постулатом щодо ствердження системної і континуальної природи педагогічної взаємодії, яка не обмежується класно-урочним простором. Такий погляд на проблему педагогічної взаємодії спонукає відійти від безпосередньої фіксації інтерактивних контактів її учасників і визначити спосіб *опосередкованого* дослідження. Цей спосіб має враховувати той факт, що кожен з учасників (вчитель, учень) має власний досвід суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень, який існує у свідомості у вигляді відповідних *установок*. Визначення специфіки установок є визначенням специфіки минулого досвіду. Цей досвід містить не тільки і не просто відображення об'єктивного, що здійснилося, але й і у першу чергу самовідображення з погляду на власну Я-концепцію.

Таким чином, головною відмінністю вибору методу для побудови теоретичного знання про педагогічну взаємодію є орієнтація на визначення її внутрішнього змісту. «...»

1.2. Методологічні принципи у дослідженні педагогічної взаємодії

Необхідність у визначенні головних принципів, які мають бути покладені в основу дослідження педагогічної взаємодії, спонукає до пошуку та формулювання вихідного постулату дослідження. Таким постулатом має бути судження: *взаємодія є функціональною властивістю суб'єкт-суб'єктної системи, яка є її суб'єктним, особистісним вираженням у контексті діяльності.*

Розглядаючи дихотомію “система – властивість”, ми розкриваємо один із принципів, необхідних для загальної характеристики

взаємодії – *принцип атрибутивності*. Відповідно до цього принципу *взаємодія відтворює сутнісні ознаки тієї системи, у межах якої вона здійснюється*. «...»

Об'єктивно педагогічний процес регламентується нормативними документами, програмами, підручниками, відповідними їм педагогічними технологіями, які зазнають певних трансформацій у практиці закладу освіти під впливом конкретних об'єктивних умов, професійного досвіду вчителів.

Процес є послідовністю причинно-наслідкових зв'язків, що характеризують активність суб'єкта, яка спрямована на об'єкт. Суб'єктом педагогічного процесу є педагогічна система. «...» Педагогічна система визначається освітньою системою у складі державної системи. «...»

«...» У термінах *освітньої системи* (форма організації освіти) головною ознакою педагогічної взаємодії виступає її регламентованість статусно-рольовими взаєминами педагога та учнів, які укладені у відповідних правилах та приписах і відображають *об'єктивну доцільність* уніфікованих норм. «...»

«...» *Педагогічну систему* (форма організації педагогічного процесу) ми розглядаємо як конкретизацію освітньої системи, яка здійснюється через *зміст* та *форму* діяльності підрозділів у структурі освіти. Діяльність підрозділів залежить від офіційної педагогічної доктрини, що є провідною на цьому етапі розвитку суспільства (наприклад, ідеї формування активної життєвої позиції, розумних потреб, всебічно розвиненої особистості, педагогіки співпраці тощо в історії вітчизняної школи). «...»

Принцип атрибутивності має певні обмеження, які стосуються у першу чергу співвідношення *цілого* (педагогічний процес як практичне втілення теорії навчання і виховання) та *частини* (взаємодія як *спосіб* здійснення педагогічного процесу). У руслі принципу атрибутивності педагогічну взаємодію можна коротко визначити як *спосіб здійснення* педагогічного процесу. Отже, кожний спосіб, який застосовується у педагогічному процесі, може позначатися як прояв педагогічної взаємодії. У зв'язку з цим виникає можливість розширення поняття і його перетворення на усеосяжну категорію. Тому можна у цьому випадку поставити знак рівності між поняттями “педагогічний процес” та “педагогічна взаємодія” – все, що стосується педагогічного процесу, стосується також і педагогічної взаємодії.

Це означало б також, що педагогічна взаємодія як теоретична проблема “розчиняється” у проблемі педагогічного процесу: досить аксіоматично визнати, що педагогічна взаємодія відтворює інтерактивні залежності педагогічного процесу, і тоді знання про його загальні та часткові особливості самі собою перетворюються на знання про педагогічну взаємодію. Оскільки взаємодія є невід’ємною властивістю (атрибутом) педагогічного процесу – роль учителя передбачає наявність ролі учня, які мають взаємодіяти, остільки взаємодія, у свою чергу, також отримує ознаку “педагогічності”.

Розглядаючи проблему педагогічної взаємодії у цьому ракурсі, ми необхідним чином доходимо висновку про те, що *педагогічні відносини* як ціле надають змістовних відмінностей *інтерактивним відносинам*. Це означає, що між педагогічним та інтерактивним існують реціпрокні взаємозалежності: педагогічне стає інтерактивним, а інтерактивне – педагогічним.

Принцип атрибутивності є важливим у дослідженні педагогічної взаємодії, тому що дає можливість досить докладно застосовувати теоретичні та практичні доробки із відповідних галузей педагогічної науки. Але все ж таки він не може забезпечити визначення *специфічних психологічних* особливостей педагогічної взаємодії у повному обсязі. Насамперед це стосується визначення *видових відмінностей* у дефініції поняття “педагогічна взаємодія”. Вважаємо, що це завдання може бути виконано при дотриманні вимог, які стосуються визначення суттєвих зв’язків педагогічного процесу.

Ці вимоги були сформульовані нами у *принципі предикативності*. Якщо педагогічна взаємодія у світлі принципу атрибутивності є *іманентною* властивістю педагогічного процесу, яка притаманна кожній його частині, то принцип предикативності покликаний зняти невизначеність і відобразити загальну структуру педагогічного процесу, і вказати на місце та значення взаємодії у ній. Завдяки принципу предикативності атрибут (у цьому випадку взаємодія) як невід’ємна властивість перетворюється через його *виокремлення* та *абстрагування* на *предикат*, тобто на ті відношення, які у психологічному смислі виступають *базовими* для педагогічної взаємодії. Інакше кажучи, ми не тільки стверджуємо значущість інтерактивності, але й указуємо на ті засоби, які є функцією інтерактивності.

Принцип предикативності має на увазі власне ту активність вчителя та учнів, завдяки якій здійснюються їхні інтерактивні стосунки. У зв’язку з цим виникає потреба у таких поняттях, які є необхід-

ними і достатніми для конкретизації інтерактивної активності. Проблема полягає у визначенні *виду активності*, що поєднує вчителя та учнів у педагогічному процесі. «...»

Напрошується природна відповідь на це запитання – поєднання вчителя та учнів здійснюється на основі діяльності (навчання, учіння). Тоді психологічним предикатом педагогічного процесу має бути діяльність, яка, однак, має *додаткові інтерактивні ознаки*. Такими інтерактивними ознаками є те, що навчання (діяльність вчителя) дістає ознак учіння (діяльність учня), а учіння (діяльність учня) – ознак навчання (діяльність вчителя). Ми вважаємо, що саме у цьому аспекті виявляється головна особливість педагогічної взаємодії – поєднувати у собі *діяльнісні системи* її учасників. «...»

«...» Згідно із зазначеним, можна сформулювати таке визначення: *педагогічна взаємодія є особистісно-діяльнісним способом здійснення педагогічного процесу*. «...»

«...» Наведений аналіз принципів атрибутивності та предикативності показує наявність досить визначених протилежностей у проблемі педагогічної взаємодії – педагогічного (педагогічний процес) та інтерактивного (взаємодія), діяльнісного (навчання, учіння) та особистісного, атрибутивного (інтернального, іманентного) та предикативного (екстернального). За П.К.Анохіним, пара протилежностей утворює функціональну систему. Призначенням функціональної системи є одержання корисного результату «...». Це означає, що функціональна система є “знаряддя”, “механізмом” для одержання корисного результату.

Виникає необхідність у визначенні тієї більш загальної системи, у рамках якої існує педагогічна взаємодія як знаряддя (механізм). Вище було зазначено, що такою системою є педагогічний процес. Отже, педагогічний процес є тією умовою, що визначає результати, які мають бути одержані. Особливість результату визначається особливостями протилежностей, які утворюють функціональну систему.

У діалектичній єдності “педагогічність – інтерактивність” як функціональній системі корисним результатом для системи “педагогічний процес” було б поєднання вчителя та учнів як учасників педагогічного процесу. «...»

«...» Зазначене вище дозволяє запропонувати для дослідження педагогічної взаємодії **принцип функціональної системи**, згідно з яким педагогічна взаємодія є не тільки головною ознакою педагогіч-

ного процесу, але й його функціональною, синтетичною основою. Застосування цього принципу у дослідженні педагогічної взаємодії націлює нас на визначення діалектичних протилежностей у будь-якому акті педагогічної взаємодії. Ці протилежності можна розглядати як основу функціональної системи. У цьому випадку педагогічна взаємодія постає перед нами не тільки як складний феномен педагогічної дійсності, але і як функціональна система, що має складну будову, до якої належать окремі часткові підпорядковані функціональні системи. Окрім того, принцип функціональної системи дає можливість знаходити такі психологічні механізми педагогічної взаємодії, які призводять до тих чи інших психологічних змін у суб'єктів педагогічної взаємодії (вчитель, учні). Головним у цьому аспекті є визначення діалектичних (функціональних) протилежностей, які виникають у відповідь на вимоги системи щодо одержання результату – через визначення протилежностей ми підходимо до визначення результату. Також можливий і інший варіант. Конкретний результат системи спонукає нас до визначення діалектичних протилежностей. Основною функцією педагогічного процесу є формування освіченості (теоретичний конструкт “особистісна освіченість”) і особистості (теоретичний конструкт “освічена особистість”). «...»

«...» Оскільки головною ознакою педагогічної взаємодії є ознака поєднання окремих Я-суб'єктів у Ми-суб'єкті, остільки виникає необхідність у визначенні умов такого поєднання. Розв'язання цієї задачі є можливим на основі сформульованого нами **принципу конгруентності**, який вказує на значущість *взаємовідповідності* особистісних (суб'єкт-суб'єктні зв'язки) та діяльнісних систем (суб'єкт-об'єктні зв'язки) учасників взаємодії (вчитель, учні). «...»

«...» Таким чином, відповідно до принципу *атрибутивності* педагогічна взаємодія є інтернальною властивістю педагогічного процесу, оскільки поєднує активність вчителя та учнів. Згідно з принципом *предикативності* педагогічна взаємодія здійснюється в особистісній та діяльнісній парадигмі і спрямована на розвиток особистісної та діяльнісної системи учнів на основі кооперативних стосунків у спільній учбовій праці, у процесі якої також розвивається і особистісна та діяльнісна система вчителя. З погляду принципу *функціональної системи* педагогічна взаємодія є головним механізмом педагогічного процесу і умовою розвитку суб'єктності її учасників. Згідно з принципом *конгруентності* головною ознакою педагогічної

взаємодії є взаємовідповідність елементів діяльності вчителя та учнів.

Подшивалкина В.И. К вопросу о применении качественных методов в социологии, или какой опыт мы изучаем // Социология: методология, методы, маркетинг. – 2008. – №4. – С. 197 – 206.

«...» Метод, с греческого, означает способ познания. В самом общем виде метод можно определить как систему регулятивных принципов и правил деятельности, которыми руководствуется субъект при исследовании некоторого объекта, как систему научно разработанных правил, приемов познания, основывающихся на изучении объективной действительности и призванных освещать путь исследования. Таким образом, основная функция метода – это внутренняя организация и регулирование процесса познания или практического преобразования того или иного объекта

На протяжении XX века «...» велась активная работа по апробации, адаптации, разработке и развитию, с одной стороны, тех естественнонаучных методов, которые уже успешно зарекомендовали себя в изучении внешней по отношению к человеку действительности, с другой – собственных методов, учитывающих предметную специфику наук, изучающих деятельность людей.

В рамках классической методологии именно метод исследования в значительной мере определяет объективность полученного им знания, но в рамках этой методологии не рассматривается вопрос, чем кроме соображений целесообразности обуславливается выбор того или иного метода. Кроме того, одним из мифов классической методологии является миф о существовании единственного правильного метода, который является ключом к истине.

Так называемая неклассическая методология предметом рефлексии делает сам метод, что позволяет определить границы познавательных возможностей исследователя. Но уже постнеклассическая методология развитие методов рассматривает как развитие средств преодоления ограничений получения истинного знания, связанных с собственной позицией ученого в конкретном социуме и его теоретических приоритетов.

Кроме того, развитие научных методов определяют две основные традиции изучения действительности: целевой, телеологический

и причинностный, каузальный подходы. Каузальный подход, положенный в основу классического научного исследования, в том числе социологического, направлен на изучение взаимосвязей явлений и, прежде всего, причинно-следственных взаимосвязей. Сущность явления при данном подходе определяется из природы ее частей и их внутренних связей. В рамках этого подхода наибольшее развитие получил научный опыт или экспериментальный метод.

Телеологический подход сосредоточивается на качественных изменениях, переходах объекта из состояния в состояние на пути достижения определенной цели или по Аристотелю "финальной причины" «...» Качественные методы развиваются в рамках этой традиции.

Современное развитие [науки] обеспечивается за счет сочетания преимуществ этих двух подходов, поскольку в социальной жизни можно выделить две грани: активную, саморазвивающуюся и пассивную, отражающую последствия воздействия внешних факторов.

Развитию качественных методов способствовало обоснование В. Виндельбандом и Г. Риккертом идеи о равноправии двух типов наук или двух подходов к изучению действительности: *номотетического* (законополагающего) или генерализирующего, описывающего универсальное, общее, и индивидуализирующего, *идиографического*, описывающего уникальное, неповторимое, специфичное. Принятие этой идеи имеет особое значение для развития качественных методов, поскольку в европейской традиции, начиная с Сократа и Платона, общее, закон всегда ценились больше, чем *индивидуальное*, фактическое «....»

Не одно десятилетие в рамках классической, естественно – научной, детерминистской парадигмы противопоставлялись здравый смысл, в основе которого, по сути дела, лежит уникальный жизненный опыт конкретного человека, и научное знание, полученное, прежде всего, в эксперименте и независимое от наблюдателя.

Жизненный опыт до сих пор зачастую трактуется как совокупность банальностей, общеизвестных истин, где нет место творчеству и диалектике. «.....»

Корнеев П.В определяет жизненный опыт как самобытный, неповторимый синтез всевозможных знаний и оценок, впечатлений, чувств и других актов и состояний, осуществляемых индивидуальной человеческой жизни и направленный на решение ее проблем «...»

Согласно Э. Гуссерлю, повседневный мир противопоставляется конструкциям естествознания. Во-первых, жизненный мир всегда отнесен к субъекту, это его собственный окружающий повседневный мир. Во-вторых, именно поэтому повседневный жизненный мир имеет телеологическую структуру, поскольку все его элементы соотношены с целеполагающей деятельностью человека.....

Жизненный опыт не вполне тождествен экспериментальному опыту. Он принципиально неповторим, невоспроизводим, незавершен, принципиально не отделим от конкретной личности в отличие от научного опыта или эксперимента.

Богданов А.А. указывает на разницу между **индивидуальным и коллективным опытом** «...». Он обращает внимание на феномен дробления, как содержания опыта людей, так и отношения к нему. Основу такого дробления, по мнению А.А. Богданова, составляет функциональная вертикаль (элита, вожди и граждане) и функциональная горизонталь (специализация деятельности). Феномен дробления опыта сужает возможности взаимного понимания людей и приводит к дроблению самого человека. В современном, специализированном обществе возникает потребность в объединении или собирании раздробленного опыта Взаимное общение позволяет получать новое содержание индивидуального опыта и новые вопросы и задачи из опыта других людей.

Научный опыт или эксперимент в соответствии с представлениями классической парадигмы важнее здравого смысла или жизненного опыта. Но, вместе с тем, именно в жизненном опыте ожидается использование результатов научного опыта.

Из этого, однако, вовсе не следует, что количественные методы, развитие которых происходило в рамках классической, естественнонаучной парадигмы игнорируют жизненный мир и жизненный опыт людей, в отличие от качественных методов. С нашей точки зрения, количественные и качественные методы позволяют исследовать разные виды опыта, как по содержанию, так и по особенностям его приобретения и реализации.

Прежде всего, отметим такую характеристику опыта как его **публичность – приватность**. Принципиально непубличный опыт касается не только общепринятых скрытых сторон жизни, по Гофману "закулисных", но зависит и от степени закрытости той или иной личности [4]. Кроме того, в каждой культуре скрытая сторона жизни имеет свою специфику. Поцелуи влюбленных на улицах Парижа и

поцелуи таких же влюбленных на Востоке, физиологически оставаясь одним феноменом, в культурных контекстах могут наполняться разными смыслами.

Кроме того, то, что мы можем отнести к "закулисью" не обязательно может выходить за границы принятых норм, хотя и это тоже может иметь место, например в виде неправовых практик. Но чаще речь идет о "черновой кухне", по выражению К.Левина, любого вида деятельности. Например, вовремя балетного спектакля мы вряд ли хотели бы видеть работу рабочего сцены, который тащит импровизируемую лодку, на которой находятся герои спектакля. Но общее впечатление о спектакле будет зависеть от участия многих людей, а не только от игры актеров. Или, в ресторане нам вовсе не интересно наблюдать за работой поваров на кухне и их отношениями между собой. Хотя, безусловно, некоторые блюда в ресторане принципиально готовят в присутствии клиента, но и в этом случае часть деятельности повара не демонстрируется, например подготовительная работа.

Количественные методы наиболее адекватны при исследовании опыта в большей степени публичного, в отношении которого сложились определенные правила. Качественные методы более чувствительны к нюансам непубличного или мало публичного опыта.

Кроме того, следует иметь в виду **степень эксклюзивности или типичности опыта**. Эксклюзивный опыт может оставаться случайным, а может быть свидетельством только зарождающихся новых социальных практик, которые со временем могут институализироваться, и для социолога важным является не пропустить процесс этого зарождения.

Отдельные субкультуры порождают множественные специфический опыт, который, имея хождения в определенных обстоятельствах, остается эксклюзивным для общества в целом, стандартизация его при этом не является жесткой. Наряду с этим, институализация многих сфер жизни общества порождает множественный, фиксированный и стандартизированный опыт (например, обучение в школе приобрело устойчивые правила, которым следует любой, кто получает необходимый для общества уровень знаний).

Чем более уникальной является социальная ситуация, в которой оказался информант, чем меньшую распространенность такие ситуации имеют место в социуме, тем более адекватным представляется применение качественных методов.

Рефлексируемость – нерефлексируемость опыта. Множество рассказов, которые сопровождают человеческое бытие, свидетельствуют о том, что у людей существует потребность в объективации собственного опыта и рассмотрение его с разных точек зрения в присутствии разных слушателей.

Применение традиционных социологических методов основывается на предположении о полной рефлексируемости полученного человеком опыта и его отношений к миру. В реальной социологической практике социолог предполагает готовность респондента сразу же после прочтения вопроса дать ответ на любой сформулированный социологом вопрос.

Вместе с тем, с одной стороны, не вся деятельность может поддаваться прямой рефлексии, а с другой - люди отличаются между собой способностью к этой самой рефлексии. Можно встретить людей, воплощенных Хлестаковых, которые не столько отражают собственный опыт, сколько заменяют саморефлексию фантазией. Отсюда понятным является контроль исследователем качества нарративов информантов, чтобы не быть им обманутым или введенным в заблуждение.

Качественные методы ориентированы на работу с информантами, склонными к рефлексии, с одной стороны, а с другой, - мотивированными на объективацию собственного опыта в виде нарративов.

Безусловно, в пределах устойчивых сложившихся практик или множественного в той или иной степени стандартизированного опыта, так называемые, количественные методы представляются наиболее оптимальными. Для исследования сложившихся социальных практик вполне достаточным является собственный опыт исследователя, подкрепленный анализом исследований предшественников. Но исследования вновь зарождающихся, инновационных практик или практик вне публичной сферы на определенном историческом этапе (например, феномен фарцовки в советский период стал основой для предпринимательской деятельности в современное время) может быть обнаружен на основе применения принципиально других методов.

Качественные исследования, с нашей точки зрения, направлены на то, чтобы выявить специфику определенного жизненного опыта или повседневного знания, а количественные - **на оценку его значимости и интенсивности проявления.** «...»

Классические опросные процедуры, прежде всего, направлены на познание рефлекслируемой, публичной и достаточно распространенной практики людей. Причем акцент делается не столько на самом личном опыте, сколько на отношении к измеряемым параметрам тех ли иных социальных практик, а также мнений о них и их оценок. Исследователь изначально исходит из того, что практики ему известны, но не известным остается их распространенность и отношение к ним.

Отсюда использование качественных методов предполагает:

- отбор информантов, не столько на основе его социально-демографических характеристик, сколько на основе учета их опыта в решении той или иной проблемы;
- направленность формулировок вопросов на отражения жизненного опыта информанта;
- использование стратегий, позволяющих неоднократные обращения к информанту, связанные с уточнением информации;
- учет необходимости не столько сохранять анонимность, которая в некоторых ситуациях невозможна, сколько сохранения личной мотивации информанта в исследовании и его продолжении.

Варіанти загальних тестових завдань для самостійної роботи

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Теоретична психологія — галузь науки, предметом якої є:

А - принципи і підстави побудування психологічних теорій;

Б - загальні проблеми розвитку психіки.

2. Експериментальна ситуація у більший мірі наближена до реальної ситуації при обґрунтуванні

А - більш „слабкої” теорії;

Б - більш „глибокої” теорії.

3. Психотехнічна теорія – це:

А - теорія деякого “об’єкту” (психіки, діяльності, мислення);

Б - теорія психологічної роботи з об’єктом.

4. Поняття парадигми введено:

А - Т.Куном;

Б - К.Поппером;

В - П.Фейєрабендом.

5. Принцип фальсифікуємості теорії – це:

А - принципове спростування будь-якого ствердження (у том числі гіпотетичного), що відноситься до науки;

Б - принципова перевірка наукових даних досвідом.

6. Твердження, що позитивізм характеризується прагненням дослідника обмежитися вивченням тільки внутрішніх зв’язків науково знання та абстрагуватися від взаємовідносин науки та практики

А – вірно;

Б - не вірно.

7. Універсальні за об’ємом наукові поняття:

А – повністю тотожні науковим категоріям;

Б – частково тотожні науковим категоріям;

В – нетотожні науковим категоріям.

Встановіть відповідність у вигляді комбінації цифр і літер

Принципи	Зміст
8) детермінізму 9) розвитку 10) системності	А. дозволяє зрозуміти психіку як таку, що послідовно проходить фази, періоди, епохи та ери становлення сутнісних характеристик; Б. спрямований на виявлення різноманітних можливих шляхів розвитку об'єктів у конкретних зовнішніх умовах; В. відображає залежність явищ від факторів, що них породжують.
8___; 9___; 10___	

Обведіть літеру правильної відповіді:

11. Взаємозв'язок патологічних руйнувань різноманітних ділянок кори півкуль головного мозку з порушеннями психічних функцій розглядається як аргумент на користь принципу:

- А - психофізіологічної єдності;
- Б - психофізіологічного паралелізму ;
- В - психофізіологічної взаємодії;
- Г - кожного з них.

12. Твердження, які аксіоматичні теорії, ґрунтуються на припущеннях, що мають емпіричну, індуктивну основу:

- А – вірно;
- Б – невірно.

Обведіть літеру правильної відповіді:

13. Хто з радянських психологів одним з перших розглядав диференціацію та інтеграцію психологічних понять як умови розвитку психологічної науки?

- А - Л.С.Виготський;
- Б - О.М.Леонтьєв;
- В - М.С.Роговін;
- Г - К.К.Платонов.

Встановіть відповідність у вигляді комбінації цифр і літер

Фундаментальні розриви у психології (за А.В. Юревичем)	Зміст
14. Горизонтальний розрив 15. Вертикальний розрив 16. Діагональний розрив	А - розрив між академічною та практичною психологією; Б - розрив між різними рівнями пояснення психічного; В - розрив між основними психологічними теоріями.
14	; 15 ;16

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Загальним предметом класичної академічної теорії є:

- А - фрагмент, що виділений методом з об'єкту;
- Б - сам метод, що обмежує роботу з об'єктом.

2. "Об'єктивна" істина, що не залежить від суб'єктивності та свавілля, розглядається як вища та єдина цінність у:

- А - класичних теоріях;
- Б - постнеокласичних теоріях.

3. У психотехнічній теорії метод є:

- А - інструментом перетворення емпіричного об'єкту в предмет дослідження;
- Б - предметом пізнання.

4. Принцип фальсифікуємості теорії був запропонований:

- А - Т.Куном;
- Б - К.Поппером;
- В - М.Полані.

5. Розвиток науки в межах парадигми є:

- А - кумулятивним процесом;
- Б - стрибкоподібним процесом.

Встановіть відповідність у вигляді комбінації цифр і літер

ОСНОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ	
Термі- ни	Зміст
6. Факт 7. Понят- тя 8. Прин- цип	А – основні ідеї, схеми, що описують взаємозв'язки між різноманітними поняттями; В – знання, фрагменти описової інформації, подія або явище реальної дійсності, що безпосередньо сприймає людина; С – форма мислення, що відбиває предмети і явища дійсності у виді сукупності їх загальних відмітних ознак.
6__ ; 7__ ; 8__	

9. У науковій літературі телеологічний підхід пропонується розглядати як:

- А - самостійний, протилежний каузальному підхід, з своїм понятійним апаратом та логікою аналізу;
- Б - різновид каузального підходу с відповідним понятійним апаратом;
- В - підхід, що не забезпечений самостійним науковим апаратом

10. Наукова парадигма визначає розвиток:

- А - окремих галузей наукового знання;
- Б - науки у цілому.

11. Твердження про те, що в науці користуються тільки абстрактними поняттями:

- А – вірне;
- Б - не вірне.

12. Положення про функціональну залежність психіки від мозку може бути розповсюджено:

- А - на всю психіку;
- Б - тільки на клас діз'юнктивних психічних процесів.

Встановіть відповідність у вигляді комбінації цифр і літер

Види психологічного знання	Характеристика
13. "предметне знання"	А – знання про процес психологічного дослідження;
14. "знання історичне"	Б – знання про психічні процеси та індивідуальні особливості;
15. "знання методологічне"	В – знання, у якому відображається загальний стан психології у кожний конкретний період часу.
13__ ; 14__ ; 15__	

Обведіть номер правильної відповіді:

16. Хто з радянських психологів одним з перших зробив спробу систематизації психологічних понять як умови розвитку психологічної науки?

- 1 - Л.С.Виготський;
- 2 - О.М.Леонтьєв;
- 3 - М.С.Роговін;
- 4 - К.К.Платонов.

№ 2

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Теоретична психологія — галузь науки, предметом якої є:

- А - принципи і підстави побудування психологічних теорій;
- Б - загальні проблеми розвитку психіки.

2. Якій з рівнів знань є більш стійким та міцним?

- А – емпіричний;
- Б – теоретичний.

3. Сучасна наукова методологія базується на ідеї про:

- А - можливість розробки єдиної теорії в рамках кожної з предметних областей, тобто редукувати знання у природничих або гуманітарних науках до вихідних фундаментальних принципів;

Б - принципову неможливість розробки єдиної теорії в рамках кожної з предметних областей, тобто редукувати знання у природничих або гуманітарних науках до вихідних фундаментальних принципів.

4. Теорії розділяються на дедуктивні та не дедуктивні теорії:

А - з точки зору глибини проникнення у сутність досліджуваних явищ;

Б - з логічної точки зору.

5. Абстрактні поняття, що характеризують об'єкти, які не спостерігаються, застосовуються у:

А - феноменологічній теорії;

Б - есенціальній теорії.

6. Чи вірним є судження "Наука розвивається за допомогою поступового накопичення фактів?"

А - вірно;

Б - не вірно.

7. Яке з тверджень є вірним?

А – факти визначають долю теорії;

Б – теорії задають інтерпретацію фактів.

8. Чи вірним є судження "Наукове знання засновано на твердих емпіричних фактах?"

А - вірно;

Б - не вірно.

9. Факт – це:

А - фрагмент реальності, що може бути розглянутий як підтвердження теорії;

Б - результат складної процедури мислення, коли в емпіричній реальності можливо виділити характеристики згідно з якоюсь теорією.

10. Чи змінюються при переході з однієї наукової теорії до другої сукупність характеристик наукового факту?

А – не змінюється;

Б – змінюється;

В – частково змінюється.

11. Чи вірним є судження, що теорії виводяться з фактів і тому вони вторинні відносно до них?

А – вірно;

Б – не вірно.

12. Абстрактні, ідеальні об'єкти, що є порівнянними з реальними об'єктами практики, відносяться до :

А - теоретичного знання;

Б – емпіричного знання.

13. Твердження, що позитивізм характеризується прагненням дослідника обмежитися вивченням тільки внутрішніх зв'язків науково знання та абстрагуватися від взаємозв'язків науки та практики:

А – вірно;

Б – не вірно;

14. "Об'єктивна" істина, що не залежить від чийсь суб'єктивності та сваволя, розглядається як вища та єдина цінність в науці:

А – класичних теоріях;

Б – постнекласичних теоріях.

15. Загальним предметом класичної академічної теорії є:

А - фрагмент, що виділений методом з об'єкту;

Б - сам метод, що обмежує роботу з об'єктом.

16. Психотехнічна теорія – це:

А - теорія деякого "об'єкту" (психіки, діяльності, мислення);

Б- теорія психологічної роботи з об'єктом.

17. Принцип фальсифікуємості теорії був запропонований

А - Т. Куном;

Б – К. Поппером;

В - М.Полані.

18. Принцип фальсифікуємості теорії – це:

А – принципове спростування будь-якого твердження (у том числі гіпотетичного), що відноситься до науки;

В - принципіальна перевірка наукових даних досвідом.

19. Поняття парадигми введено:

А – Т. Куном;

Б – К. Поппером;

В - П. Фейєрабендом.

20. Наукова парадигма визначає розвиток:

А - науки у цілому;

Б – окремих галузей наукового знання.

№ 3

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Твердження "Теорія може розвиватися сама по собі без прямого контакту з дійсністю":

А – вірно;

Б – не вірно.

2. Твердження "Емпірією перевіряється більш високий рівень теоретичних побудовань, ніж той, що містить сама теорія":

А – вірно;

Б – не вірно.

3. Сучасна наукова методологія базується на ідеї про:

А - можливість розробки єдиної теорії в рамках кожної з предметних областей, тобто редукувати знання у природничих або гуманітарних науках до вихідних фундаментальних принципів;

Б - принципову не можливість розробки єдиної теорії в рамках кожної з предметних областей, тобто редукувати знання у природничих або гуманітарних науках до вихідних фундаментальних принципів.

4. Внутрішні механізми досліджуваних процесів відображають:

А - феноменологічні теорії;

Б - есенціальні теорії.

5. Абстрактні поняття, що характеризують об'єкти, які не спостерігаються, застосовуються у:

А - феноменологічній теорії;

Б - есенціальній теорії.

6. Незавершена теорія характеризується тим, що:

А - відсутні уявлення про предмети, до пояснення яких вона не може бути застосована;

Б - відсутні уявлення про предмети, до пояснення яких вона може бути застосована;

В - обидві відповіді вірні.

7. Чи вірним є судження "Наука розвивається за допомогою поступового накопичення фактів?"

А – вірно;

Б – не вірно.

8. Чи вірним є судження "Наукове знання засновано на твердих емпіричних фактах?"

А – вірно;

Б – не вірно.

9. Будь-яка теорія має обмежений характер тому, що:

А - рано чи пізно з'являться факти, відносно яких теорія не може виконувати свої пізнавальні функції;

Б - на її основі можна сконструювати обмежену кількість гіпотез.

10. Чи змінюються при переході з однієї наукової теорії до другої сукупність характеристик наукового факту?

А – не змінюється;

Б – змінюється; В – частково змінюється.

11. Яке з тверджень є вірним?

А – факти визначають долю теорії;

Б – теорії задають інтерпретацію фактів.

12. Теоретичні об'єкти наділяються:

А - тільки ознаками, яким відповідають властивості та відношення реальних об'єктів;

Б - не тільки ознаками, яким відповідають властивості та відношення реальних об'єктів, але й ознаками, якими не володіє ні один з таких об'єктів.

13. Експериментальна ситуація у більший мірі наближена до реальної ситуації при обґрунтуванні:

А - більш "слабкої" теорії;

Б - більш "глибокої" теорії.

14. "Об'єктивна" істина, що не залежить від суб'єктивності та свавілля, розглядається як вища та єдина цінність в науці у:

А – класичних теоріях;

Б – постнекласичних теоріях .

15. У психотехнічній теорії метод є:

А - інструментом перетворення емпіричного об'єкту в предмет дослідження;

Б - предметом пізнання.

16. Психотехнічна теорія – це:

А - теорія деякого "об'єкту" (психіки, діяльності, мислення);

Б - теорія психологічної роботи з об'єктом.

17. Твердження, що аксіоматичні теорії ґрунтуються на припущеннях, які мають емпіричну, індуктивну основу:

А - вірно;

В – невірно.

18. Принцип фальсифікуємості теорії – це:

А – принципове спростування будь-якого ствердження (у том числі гіпотетичного), що відноситься до науки;

Б - принципова перевірка наукових даних досвідом.

19. Поняття парадигми введено:

А – Т. Куном;

Б – К. Поппером;

В - П. Фейерабендом.

20. Розвиток науки в межах парадигми є:

А - кумулятивним процесом;

В - стрибкоподібним процесом.

№ 4

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Ідеальні об'єкти теорії на відміну від реальних об'єктів, що нею характеризуються:

А - нескінченною кількістю властивостей;

Б - цілком визначеною кількістю властивостей.

2. Чи є вірним твердження "У факті втілюється деяка теоретична конструкція":

А – так;

Б – ні.

3. Теорія, що не виконує свої пізнавальні функції відносно нових фактів:

А - ставиться під сумнів з точки зору повної непридатності та абсолютної помилковості ;

Б - встановлює межі свого розвитку та використання;

В - обидві відповіді є вірними.

4. Більш близькі до практики поняття використовуються :

А - феноменологічними теоріями;

Б – есенціальними теоріями;

В - ні однією з них.

5. Продовжить перелік пізнавальних функцій теорії:

А – пояснювальна;

Б – систематична;

В – прогнозна;

Г-

6. Пояснити факт – це означає:

А - підкорити цей факт деякому теоретичному узагальненню, що має достовірний або ймовірний характер;

Б - підвести факт під теоретичне положення та включити цей факт під більш широкий теоретичний контекст знань;

В – обидві відповіді є вірними.

7. Теоретичний прогноз знаходиться у залежності від складності та нестабільності процесу, що досліджується:

- А -у прямій залежності;
Б - у зворотній залежності .

8. Предметні знання:

- А - фіксуються теорією; Б - фіксуються методом.

9. Конфлікт парадигм – це:

- А - конфлікт різних систем цінностей;
Б - конфлікт різних засобів вимірювання та спостереження явищ;
В - конфлікт різних практик;
Г - все разом.

10. Емпіричний або повсякденний досвід є, за А.В.Юревичем, одним з елементів:

- А – центрального компонента теорії;
Б – периферичної області теорії;
В – неявної області теорії.

11. Ключовою категорією психоаналітичної теорії є:

- А – образ;
Б – дія;
В – мотив.

12. Набори основних понять різноманітних психологічних теорій (понятійні тезауруси):

- А – не коли не перетинаються ;
Б – в значній мірі перетинаються.

13. Чи є вірним судження "Кожна теорія спирається тільки на свої емпіричні данні"?

- А – так;
Б – ні.

14. Теорія поетапного формування розумової діяльності

П.Я.Гальперіна – це:

- А – академічна теорія;
Б – психотехнічна теорія ;

15. Поява фактів, відносно яких теорія не може виконувати свою пізнавальну функцію:

- А - свідчить про межі використання теорії;
Б - свідчить про смерть цієї теорії.

№ 5

Обведіть літеру правильної відповіді:

1. Нова теорія :

А – відкидає помилкові уявлення теорії, що існує;
Б - звужує межі використання теорії, що існує;
В – поширює межі достовірного знання;
Г – всі відповіді є вірними.

2. Яке з тверджень є вірним?

А - теорії залежать від фактів;
Б - факти залежать від теорії.

3. Перехід від однієї парадигми до другої:

А – завжди пов'язаний з зростанням точності опису та передбачення даних;
Б - не завжди пов'язаний із зростанням точності опису та передбачення даних .

4. Теорія описує:

А - безпосередньо навколишню дійсність;
Б - ідеальні об'єкти.

5. Як що теорія виступає засобом подальшого дослідження, то вона виконує:

А - пояснювальну функцію;
Б - методологічну функцію;
В - прогнозну функцію;
В – систематичну функцію.

6. Образ психологічної реальності є, за А.В. Юревичем, одним з елементів:

А – центрального компонента теорії ;
Б – периферичної області теорії;
В – неявної області теорії.

7. Допоміжні твердження та система їхньої аргументації входять, за А.В.Юревичем, до:

А – центрального компонента теорії;
Б – периферичної області теорії;
В – неявної області теорії.

8. Центральним феноменом біхевіористської теорії є:

А – мислення;
Б – поведінка;
В - несвідоме.

9. Набори основних психологічних понять є:

А – специфічною ознакою кожної конкретної психологічної теорії;
Б – ознакою психологічних теорій на відміну від інших теорій.

10. Чи може одна й та ж теорія по різному розумітися та розвиватися різними науковими школами?

А- так, це можливе і відбувалося в історії психології

Б – ні, такого ніколи не було в історії психології.

11. Чи можуть результати емпіричних досліджень будь-якої концепції або теорії бути елементом другої психологічної теорії?

А – так;

Б – ні.

12. Психотехнічна теорія – це:

А – теорія деякого "об'єкту" (психіки, діяльності, мислення);

Б – теорія психологічної роботи з об'єктом.

13. В академічній теорії знання досліджуваного про себе є:

А – знанням про третю особу , "про нього";

Б – знання внутрішні "про себе".

14. Принципова перевірка наукових даних досвідом – це:

А - принцип фальсифікуємості теорії;

Б – принцип верифікації теорії.

15. Сучасною тенденцією розвитку наукового знання є, за Т.Куном:

А – укріплення автономності наукових шкіл;

Б – "розмикання" автономності наукових шкіл.

№ 6

Обґрунтуйте тезу

"Не має нічого більш практичного, ніж добра теорія" (Л. Больцман)

Обґрунтуйте спірність тез

" Наукове знання базується на твердих емпіричних фактах"

"Велика трагедія науки полягає у тому, що гідкий факт може убити цікаву теорію" (Т. Хакслі)

Обґрунтуйте свою відповідь на наступні запитання:

*** Багатоваріантність та багатоаспектність психологічного знання породжує різноманіття теорій у межах яких з'явилися рі-**

зні трактування понятійного апарату. У чому полягає небезпечність цієї ситуації для розвитку психологічної науки?

****Д.О.Леонтьєв відмітив сучасну тенденцію розвитку психологічної науки, що полягає у переході від потенціоналістського до екзистенціалістського підходу у вивченні людини. Вкажіть переваги та недоліки цих підходів.**

***** Посилюється розмивання межі між наукою та лженаукою. У чому полягає небезпечність цієї ситуації для розвитку психологічної науки?**

****** Д.О.Леонтьєв відмітив сучасну тенденцію розвитку психологічної науки, що полягає у переході від дослідження ізолюваного індивіда до дослідження його життєвого світу. Вкажіть переваги та недоліки цих підходів.**

******* Якщо факт конструється у відповідності до деякої теорії, а теорія є узагальненням факту, то яким чином може виникнути протиріччя між ними?**

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова К.А., Воловикова М.И.* Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений // Психологический журнал. – Т. 28. – №5. – С. 5 – 14.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
3. *Анисимов О.С.* Индивид, субъект и личность в контексте целостности психики человека // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 31 – 44.
4. *Асеев В.Г.* Категория формы и содержания в психологии // Категории материалистической диалектики в психологии. – М.: Наука, 1988. – С. 138 – 198.
5. *Асмолов А.Г.* Историко-эволюционная парадигма конструирования разнообразия миров: деятельность как существование // Вопросы психологии. – 2008. – №5. – С. 3 – 11.
6. *Бабулина Л.В.* Субъектные и сценарные стратегии жизненного пути личности // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 68 – 78.
7. *Барабаничиков В.А.* Идея системности в психологии: пути развития // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №1. – С. 5 – 13.
8. *Берков В.Ф.* Философия и методология науки: Учебное пособие. – М.: Новое знание, 2004. – 336 с.
9. *Брушлинский А.В.* Субъект: мышление, учение, воображение. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. – 392 с.
10. *Василюк Ф.Е.* Методологический смысл психологического кризиса // Вопросы психологии. – 1996. - №6. – С. 25 – 40.
11. *Василюк Ф.Е.* Методологический анализ в психологии: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Смысл; М.: МГППУ, 2003. – 240 с.

12. *Вачков И.В.* Полисубъектный подход к педагогическому взаимодействию // Вопросы психологии. – 2007. - №3. – С. 16 – 29.
13. *Велитченко Л.К.* Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
14. *Волков Б.С., Волков Н.В., Губанов А.В.* Методология и методы психологического исследования: Учебное пособие. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005.
15. *Ганзен В.А.* Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 175 с.
16. *Загвязинский В.И., Атаханов Р.* Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
17. *Зинченко В.П.* Общество на пути к «человеку психологическому» // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С. 3 – 10.
18. *Знаков В.В.* Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №1. – С. 18 – 28.
19. *Знаков В.В.* Психология человеческого бытия – одно из направлений развития психологии субъекта // Психологический журнал. – 2008. Т. 29. – №2. – С.
20. *Жилин Д.М.* Теория систем. Опыт построения курса. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 184 с.
21. *Журавлев А.Л.* Основное направление (программа) развития института психологии РАН на ближайший период // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №5. – С. 5 – 20.
22. *Категории материалистической диалектики в психологии* / Отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М.: Наука, 1988. – 243 с.
23. *Ковалев А.И.* Прологомены к методам научных исследований: Учебное пособие. – Харьков, 2005. – 312 с.
24. *Кольцова В.А.* Актуальные проблемы методологии современной отечественной психологической науки // Психологический журнал. – 2007. – Том 28. - №2. С. 5 – 18.
25. *Лакатош І.* Методологія наукових дослідницьких програм // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 11 – 29.
26. *Логинова Н.А.* Антропологическая психология Б.Г.Ананьева // Вопросы психологии. – 2007. – №5. – С. 127 – 137.

27. *Ломов Б.Ф.* О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31 – 45.
28. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Брушлинский А.В., Кольцова В.А. – М.: Наука, 1999. – 350 с.
29. *Людина*. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / За ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
30. *Мадди С.* Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
31. *Маркин В.Н.* Личность в категориальном ряду: индивид, субъект, личность, индивидуальность (психолого-акмеологический анализ) // Мир психологии. – 2007. – №1(49). – С. 45 – 54.
32. *Мироненко И.А.* О классификации концепций личности и имплицитных основаниях психологических теорий // Вопросы психологии. – 2006. – №4. – С. 95 – 105.
33. *Митькин А.А.* Субъектность человека: грани и границы. Часть I // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №3. – С. 6 – 21.
34. *Митькин А.А.* Субъектность человека: грани и границы. Часть I // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №4. – С. 27 – 43.
35. *Мусатов С.О.* Передумови кризових явищ у психології // Педагогіка і психологія. – 2005. – №3 (48). – С.5 – 17.
36. *Наследов А.Д.* Математические методы психологического исследования: Учебное пособие: Анализ и интерпретация данных. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.
37. *Носс И.Н., Васина Н.В.* Введение в практику психологического исследования: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Институт психотерапии, 2004. – 348 с.
38. *О методологических проблемах современной психологии: дискуссии и обсуждения* // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 125 – 132.
39. *Орлов А.Б.* Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.

40. *Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.*
41. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Основы теоретической психологии. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
42. *Подшивалкина В.И.* Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Кишинев, 1997. – 357 с.
43. *Подшивалкина В.И.* К вопросу о применении качественных методов в социологии, или какой опыт мы изучаем // Социология: методология, методы, маркетинг. – 2008. – №4. – С. 197 – 206.
44. *Пономарев Я.А.* Методологическое введение в психологию. – М.: Наука, 1983. – 204 с.
45. *Поппер К.* Логика научного исследования / Пер. с англ. Брюшинкин В.Н. и др.; Под общ. ред. Садовский В.Н. – М.: Республика, 2004. – 447 с.
46. *Пугач Б.Я.* Фундаментальные проблемы истории и философии наук: Учебное пособие для студентов ВУЗов / Под ред. Азаренкова М.О. – Харьков: Факт, 2004. – 536 с.
47. *Разорина Л.М.* К определению содержания понятия «личность» в советской психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С. 79 – 87.
48. *Ребеко Т.А.* Интенциональность в структуре индивидуальности // Психологический журнал. – 2007. – Том 28. - №4. – С. 15 – 22.
49. *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
50. *Сергиенко А.Е.* От когнитивной психологии к психологии субъекта // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. - №4. – С.90 – 100.
51. *Сергиенко Е.А.* Психология субъекта: поиски и решения // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №2. – С. 16 – 28.
52. *Системный подход в современной науке: (К 100-летию Людвиг фон Бергаланфи) / Отв. ред. Лисеев И.К., Садовский В.Н. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.*

53. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
54. *Смирнов С.Д.* Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии. – 2005. - №4. – С. 3 – 8.
55. *Смирнов С.Д.* Активность, деятельность, личность // Мир психологии. – 2006. – №3 (47). – С. 11 – 23.
56. *Современная психология: Справочное руководство.* – М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
57. *Соловьев О.В.* Об эволюционных истоках субъективности и субъекта // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 55 – 68.
58. *Старовойтенко Е.Б.* Отношение личности: философско-психологические и рефлексивные модели // Мир психологии. – 2006. - №4. – С. 26 – 38 с.
59. *Степин В.С.* Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.
60. *Татенко В.А.* Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. - №3. – С. 23 – 24.
61. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении. Монография. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 1996. – 404 с.
62. *Татенко В.О.* Суб'єктна парадигма у психології освіти // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2 (43). – С. 11 – 23.
63. *Уемов А.И.* Системный подход и общая теория систем. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
64. *Хомская Е.Д.* О методологических проблемах современной психологии // Вопросы психологии. – 1997. - №3. – С.112 – 125.
65. *Хорган Дж.* Конец науки. Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки / Пер с англ. Жукова М.В. – СПб: Амфора, 2001. – 479 с.
66. *Чуприкова Н.И.* Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии. – 2007. – №3. – С. 3 – 15.
67. *Фішман І.* Сповідь нового праксису // Психологія і суспільство. – 2008. – №3. – С. 19 – 27.
68. *Фурман А.* Категоріогенез як напрям професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 53 – 58.

69. Юревич А.В. Психология и методология // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №5. – С. 35 – 47.
70. Юревич А.В., Ушаков Д.В. Макропсихология как новая область психологических исследований // Вопросы психологии. – 2007. – №4. – С. 3 – 15.
71. Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза // Вопросы психологии. – 2008. – №1. – С. 3 – 15. (естественнонаучная и гуманитарная парадигмы не антагонистичны, а соизмеримы друг с другом).
72. Яценко Т. Об'єктивність та об'єктність у глибинно-психологічному пізнанні // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 88 – 92.

Довідкове видання

ВЕЛИТЧЕНКО Леонід Кирилович, ПОДШИВАЛКІНА Валентина Іванівна
упорядкування

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

авторська редакція

Підписано до друку 20.02.2009 р. Папір офсетний. Формат 60×90/16.
Гарнітура "Times New Roman". Обл.-вид. 17,3 арк. Ум.-друк. арк. 1,45.
Тираж 500 прим. Зам. № 4.

Видавець СВД М.П. Черкасов
Свідоцтво серія ДК № 1683 від 09.02.2004 р.
м. Одеса, 65070. А/С 59. тел. 33-46-98.
Типографія «Лерадрук» м. Роздільна
Свідоцтво ОД №23 від 26.03.2003 р.
м. Роздільна, вул. Леніна, 4.